ناسنامەی زمانی کوردی

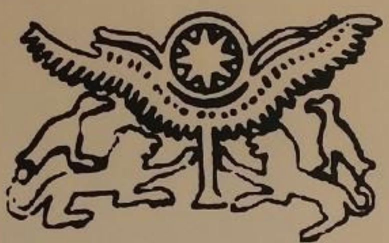

بەرگی سێیەم

بەشەکانی ٧ـ١٠

ڕەوشی زمانی کوردی لە پاش دەسەڵاتداری مادەکان

فازڵ نوسولیان

ناسنامەی زمانی کوردی

لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانییە لەسەر مێژووی زمانی کوردی و شێوەزارەکانی

بەرگی سێیەم

بەشەکانی ٧-١٠

ڕەوشی زمانی کوردی لە پاش دەستەڵاتداری مادەکان

فازڵ ئوسولیان

سوید،ساڵی ٢٠١٥

E-mail: nasname.ziman@gmail.com

مافی چاپکردنەوەی پارێزراوە بۆ نووسەر

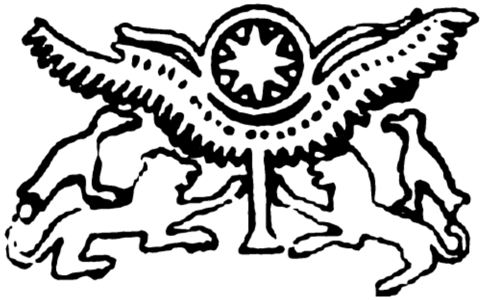

وێنەی سەر بەرگەکە:

مۆرێکی سەردەمی شوتارنا پادشای میتانییە، خۆرێکی باڵدارە کە هێمای پادشایانی میتانی بووە، لە تەنیشت ئەم مۆرەدا بە خەتی بزماری ئاوای لێ نووسراوە: شوتارنای کوڕی کیرتا پادشای میتانی.

هەر ئەم هێمایە بوو کە دواجار لە سەردەمی هوریەکان، مادەکان و سەرئەنجام هەخامەنشییەکاندا باڵ و پەڕی گرت و پێگەیشت و بەناوی " فەڕی- وەر" (وشەیەکی هەورامییە بە واتای" فەڕی خۆر") بوو بە هێمای پادشایەتی ئێران و هەروەها ئایینی زەردەشتی.

فەڕی وەر (فەڕی خۆر) هێمایەکی ئایینیی مادییە بۆ شکۆ و بەرەکەتی خۆر

هەر زمانێک بۆ خۆی زریایەکە

زوانی کوردی دوو دەریای بێبنە

ناوەڕۆک

سەر دێر .... **لاپەڕە**

پێشەکی ٩

بەشی هەفتەم

ڕەوشی زمانی کوردی لە پاش دەستەڵاتداری مادەکان ١٢

زمانی کوردی لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا ١٧

ڕووداوەکانی سەردەمی ئەشکانییەکان کە کاریگەرییان کردە سەر کورد و زمانی کوردی ١٩

شەڕی حەران ٢٠

هۆزی سورێن و کاریگەرییان لە کوردستاندا ٢٢

ئایین و زمانی ئەشکانییەکان ٢٤

تایبەتمەندیەکانی شێوەزاری سۆرانی و زمانی ئەشکانی ٢٥

کورتەیەک لەسەر بەڵگەنامەکانی هەورامان ٢٨

بەشی هەشتەم

نهێنییەکانی هەورامان ٤١

لێکدانەوەیەک لەسەر تایبەتمەندییەکانی هەورامان ٤٢

بەڵگەکان لەسەر ئەوەی کە هەوراميیەکان هەمان هۆزی مۆغانی مادن ٤٥

کتێبی مێژووی کۆنی هەورامان ٥٦

تێبینییەک لەسەر بۆچوونی د.م.ئەمین هەورامانی لە بارەی کتێبی مێژووی هەورامان...... ٥٩

چۆنیەتی کۆچی هۆزی مۆگان بۆ هەورامان ٦٢

بەشی نۆەم

ڕەوشی زمانی کوردی لە سەردەمی ساسانیدا ٦٤

باشووری کوردستان ناوەندی سەربازی و فەرمانڕەوایی ساسانییەکان ٧٣

زمانی پەهلەویی ساسانی ٧٤
کارێگەری زمانی پەهلەویی ساسانی لەسەر زمانی کوردی ٨١

بەشی دەیەم
زمانی کوردی و شێوەزارەکانی ٨٢
سەرهەڵدانی زمانی کوردیی کۆن ٨٢
زوانی کوردیی میانی ٨٥
زمانی کوردیی ئەمڕۆ و شێوەزارەکانی ٨٧
شێوەزاری گشتیی کوردی (مادی) ٩٣
کرمانجی ٩٣
سۆرانی ٩٣
باشووری/ کەلهوڕی ٩٤
پەیوەندی شێوەزاری باشووری لەگەڵ کرمانجیدا ٩٥
شێوەزاری ئایینیی مادی (ئەوێستایی/ هەورامی) ٩٨
هەورامی ٩٨
زازاکی ٩٨
لەکی ٩٩
بۆچوونێک لەسەر ناو و پێکهاتەی لەک ١٠٠
لەژێر ڕۆشنایی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا ١٠٤
ئایینی ئێزدی (ئێزدایەتی) ١٠٤
ئایینی یارسانی ١٠٤
واتای ناوی ژمارەیەک لە شار، گوند و هۆزەکانی کوردستان ١٠٥
سەرچاوەکان ١١١

پێشەکی

کتێبی ناسنامەی زمانی کوردی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانییە لەسەر چۆنیەتی سەرهەڵدان و گەشـەکردن و هەروەها هەوراز و نشـێوەکانی زمانی کوردی. ئەم لێکۆڵینەوەیە لە سـێ بەرگدایە و هەر بەرگێکیش چەند بەشێک لە خۆ دەگرێ بەم شێوەیەی خوارەوە:

بەرگی یەکەم: پاشـخانەکانی زمانی کوردی، باسـی ئەو بناغە و بنچینانە دەکا کە زمانی کوردی لەسـەری شـین بووە. باسـی زوانی ئەو هۆزانە دەکا لە کوردسـتاندا بەر لە سەرهەڵدان و گەشەکردنی زمانی کوردی وەک زمانی ئیمپراتوری ماد.

لە بەشـی یەکەمدا لە ڕێگای وشـەناسـییەوە پەیوەندیی فەرهەنگی و مێژوویی کوردەکان لەگەڵ سـۆمەرەکاندا ڕوون دەکرێتەوە و نیشـان دەدرێت کە کوردەکان و سـۆمەرەکان لە وڵاتی کۆنی کوردەواریدا پێکەوە ژیاون.

لە بەشـی دووەمدا باسـی پادشـایەتی میتانییان دەکرێ و تێکۆشـراوە کە پەیوەندیی زمانی میتانییەکان لەگەڵ زمانی کوردیدا ڕوون بکرێتەوە. هەر لەم بەشـەدا بە بەراوردکردنی زمانی کوردی لەگەڵ سـانسـکریتیدا دەسـەلمێندرێت کە زمانی کوردیش هەر وەک زمانی میتانی خزمایەتییەکی نزیکی لەگەڵ سـانسـکریتیدا هەیە، و هەردووکیان سـەر بە یەک خێزانن.

بەشی سێیەم باسی پادشایەتی ماننابییەکان دەکا، ئەم بەشە گرینگییەکی تایبەتی خۆی هەیە چونکە هەتا ئێسـتا باسـی زمانی ماننابییەکان لە لایەن مێژوونووسـان و زمانناسـانەوە نەکراوە و ئەمە بۆ یەکەمین جارە کە ئەم بابەتە باسـی لێ دەکرێ و پەیوەندیی زمانی ماننایی لەگەڵ زمانی کوردیدا پێشان دەدرێت.

بەرگی دووەم سـەرەکیترین و گرینگترین بەشـەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە خۆ دەگرێ. لەم بەشـگەلەدا دوو تەوەری سـەرەکی مەبەسـتن، یەکەم ناسـاندنی زمانی مادی و پیشـاندانی ئەوەی کە مادەکان یەک زمانیان هەبووە بە دوو شـێوەزاری زۆر نزیک لەیەک، دووەم سـەلماندنی ئەوەی کە زوانی مادی بە هەر دوو شێوەزارەکەیەوە پەیوەندیی ڕاستەوخۆیان هەیە لەگەڵ زمانی کوردیدا.

لە بەشـی چوارەمدا، بە هێنانەوەی ژمارەیەکی زۆر لە وشـە و دەسـتەواژەی زمانی مادی پەیوەندیی شێوەزاری گشتیی زمانی مادی لەگەڵ شێوەزاری کرمانجیدا ڕوون کراوەتەوە.

له بەشــی پینجەمدا، بە شـێوەیەکی ڕەخنەگرانە، کتێبی "یادداشـتهای گات ها" لە نووسـینی ماموستای ئەوێستاناسی ئێرانی ئیبراهیم پوورداود، دراوەتە بەر شێکاری و هەڵسەنگاندن و ئەوە سـەلمێندراوە کە ئەم بەڕێزە لە زمانی ئەوێستایی تێ نەگەیشتووە و وەرگێڕانەکانی و تێگەیشتنی لە وشەکان و دەستەواژەکانی ئەوێستایی بە شێوەیەکی دڵخوازانەیە و جێگای بڕوا نین.

لە بەشی شەشمدا بە بەراوردکردنی شێوەزاری کوردیی هەورامی لەگەڵ ئەوێستاییدا، ئەوە سـەلمێندراوە کە شـێوەزاری هەورامی هەمان شـێوەزاری ئایینیی مادی یان ئەوێسـتاییە. هەر لەم بەشـەدا واتای ڕاسـتەقینەی ژمارەیەک لە دەسـتەواژەکانی ئەوێسـتایی بە کەڵک وەرگرتن و یارمەتی زمانی کوردی ڕوون کراوەتەوە.

لە بەرگی سـێیەمدا باسـی زمانی کوردی دەکرێت لە پاش مادەکان، لەم بەرگەدا لێکۆڵینەوە لە ڕەوشـی هەر دوو شـێوەزارەکەی کوردی واتا شـێوەزاری ئەوێسـتایی (هەورامی) و شێوەزاری گشتیی مادی لە سەردەمەکانی هەخامەنشییەکان، ئەشکانییەکان و ساسانییەکاندا کراوە.

لە بەشی هەفتەمدا ئەوە ڕوون کراوتەوە کە لە سەردەمی هەخامەنشییەکاندا زمانی کوردی (مادی) نە تەنیا کز نەبووە بەڵکوو بە پێچەوانەشەوە لە گەشەکردندا بووە. هەر لەم بەشەدا ئەوە ڕۆشن دەکرێتەوە کە لە سـەردەمی ئەشـکانییەکاندا هیچ گۆڕانێک بە سـەر شێوەزاری ئایینیی مادی (ئەوێسـتایی / هەورامی)دا نەهاتووە و کاریگەریی زمانی ئەشـکانییەکان لەسـەر شـێوەزاری گشـتیی مادی (کرمانجی) زۆر کەم بووە. ئەو شـێوەزارە کە بە ناوی زمانی "پەهلەویی ئەشکانی" ناسراوە، لە ڕاستیدا هەمان شێوەزاری گشتیی مادییە لەژێر کاریگەریی زمانی ئەشـکانیدا. هەر لەم بەشـەدا ئەوە ڕوون کراوتەوە کە شـێوەزاری کوردیی سۆرانی لەژێر کاریگەریی زمانی هۆزەکانی ئەشکانیدا سەری هەڵداوەتەوە.

لە بەشـی هەشـتەمدا باسـی نهێنییەکانی هەورامان کراوە، لەم بەشـەدا بە هێنانەوەی بەڵگەی باوەڕپێکراو ئەوە سەلمێندراوە کە هەورامییەکان هەمان هۆزی مۆگان (مۆغان)ی مادن کە لە پاش هێرشی ئەسکەندەر کۆچیان کردووە بۆ هەورامان و لەوێ نیشتەجێ بوون.

بەشی نۆیەم باسی ڕەوشی زمانی کوردی دەکا لە سەردەمی ساسانییەکاندا و نیشان دراوە کە بە وەرگێڕانی زمانی ئەوێستایی (کوردیی هەورامی) بۆ سەر زمانی پارسی "پەهلەویی سـاسـانی" زمانی ئەوێسـتایی (هەورامی) وەک زمانی ئایینی سـەرانسـەری ئێران لە برەو خرا و بەم جۆرە زەبرێکی کاری بەر شـێوەزاری ئایینیی زمانی کوردی کەوت. بەڵام زمانی ئەوێستایی وەک زمانی ئاخاوتنی هۆزی مۆگان لە هەوراماندا هەر مایەوە. هەر لەم سـەردەمەدا زمانی پەهلەویی سـاسـانی (پارسـیی میانە) کاریگەریی کردە سـەر زمانی

کوردی لە بەشــەکانی باشــووری کوردســتاندا کە لە ئەنجامدا بوو بە هۆی پەیدابوونی دوو شێوەزاری تر لە کوردیدا، ئەویش شێوەزارەکانی **"کەلهوڕی و لەکی"**یە.

لە بەشــی دەیەم کە دوایین بەشــی ئەم لێکۆڵینەوەیە، ئەنجامی گشـتیی هەموو بەشــەکانی ئەم لێکۆڵینەوە پۆختە کراوەتەوە، و باســـی ئەوە دەکرێت کە زمانی کوردی هەر لە ســـەرەتای ســـەرهەڵدانیەوە دوو شـــێوەزاری هەبووە، یەکێکی شـــێوەزاری گشـــتیی زمانی کوردی (کرمانجی) و ئەوی دیکەش شـێوەزاری ئەوێسـتایی (هەورامی) زمانی کوردییە. ئەم دوو شـــێوەزارەش لە درێژەی ڕەوتی خۆیـانـدا چەنـد بنزاراوەیەکیـان لێ کەوتووەتەوە. شـێوەزارەکانی کرمانجی، سـۆرانی و باشـووری (کەلهوڕی) سـەر بە شـێوەزاری گشـتیی زمانی کوردین. هەروەها شـێوزارەکانی هەورامی، زازاکی، لەکی و (شـەبەک، باجەڵان، کاکەیی) سەر بە شێوەزاری ئایینیی زمانی کوردی / ئەوێستاییین.

ئەم لێکۆڵینەوەیەش بێگۆمان وەک هەر لێکۆڵینەویەکی تر بێ کەموکۆڕی نییە، ئەمە تەنیا هەنگاوێکە، بەڵام دەتوانێ دەســـتپێکێکی باش بێ بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر لە ســـەر زمانی کوردی، دەتوانێ ڕێگاپێشـــاندەر بێت بۆ ئەو کەســـانەی کە دەیانەوێ بە لێکۆڵینەوە لەم ڕێڕەۆەدا ڕووناکی زیاتر بخەنە سەر مێژووی زمانی کوردی.

هەر ڕەخنە، پرســیار، بۆچوون و پێشــنیارێکتان لەســەر بابەتەکانی ئەم لێکۆڵینەوە هەبێ دەکرێت بۆ نووسەری بنێرن، دڵنیا بن بە دڵفراوانییەوە وەردەگیردرێت.

E- mail: nasname.ziman@gmail.com

بەشی هەفتەم

ڕەوشی زمانی کوردی لە پاش دەستەڵاتداری مادەکان

لە بەشەکانی چوارەم، پینجەم و شەشەمی ئەم کتێبەدا بە بەڵگەی باوەڕپێکراو ئەوە ڕوون کرایەوە کە مادەکان یەک زمانیان هەبووە بە دوو شێوەزاری نزیک لە یەک، یەکەم شێوەزاری گشتیی مادی (کرمانجیی کۆن)، و دووەم شێوەزاری ئایینیی مادی/ ئەوێستایی/ (هەورامیی کۆن) کە ئەم شێوەزارە هەر بۆ جێبەجێکردنی کاروباری ئایینی کاری پێ کراوە.

جۆرە بۆچوونێک لە لایەن هێندێک لە مێژوونووسان و لێکۆڵەرانی زمان و مێژووی کۆنی ئێرانەوە لەسەر مادەکان و زمانی مادی هەیە کە گۆایی لە پاش هاتنە سەرکاری هەخامەنشییەکان ئیتر مادەکان بە یگجاری تیاچوون، ئیتر نە زمانیان ما، نە فەرهەنگیان ما و خۆشیان وەکوو نەتەوەیەک هەڵوەشانەوە. ئەم بۆچوونە ئەگەر مەبەستێکی تایبەتی لە پشت نەبێ بێگومان ساویلکانە و نامەنتقییە. ئەمە چۆنە کە ئەرمەنییەکان کە نەتەوەیەکی زۆر بچووکتر لە مادەکان بوون ئیستاش هەر ماونەتەوە و زمان و فەرهەنگی خۆیان هەر پاراستووە، ئەمە چۆنە کە ئاشورییەکان کە هەر چەند دەستەڵاتێکی گەورەیان هەبوو بەڵام نەتەوەیەکی بچووک بوون لە نێوان ناوچەکانی هەولێر و کەرکووک و نێنوا و لە پاش تێکشکانیان لە لایەن مادەکانەوە ئیتر هیچ فەرمانڕەواییەکیان نەما کە چی ئیستاش هەر وەک نەتەوە ماونەتەوە، "پارس"ە کان هەر ماون، "جو/ جولەکە"کان کە هۆزێکی چکۆلە بوون هەر ماون بەڵام مادەکان کە گەورەترین نەتەوەی ئێرانی بوون هەر لە ئەسفەهانەوە هەتا "وان" و هەر لە تارانەوە هەتا "عەفرین" نیشتەجێبوون، یەکسەر توانەوە و ئیتر هیچ ئاسەوارێکیان لێ نەما؟ ئەگەر کوردەکان ڕۆڵەی مادەکان نین، ئەی کێن! کەی و لە کوێیەوە هاتوون؟

فەرمانڕەوایی مادەکان لە سەردەمی "ئاستیاگ"دا لە ئەنجامی کودەتایەکی ناوخۆییدا تێک چوو، هەر وەک پێشتریش لە بەشی چوارەمدا باسی لێ کرا ئاستیاگ پادشایەکی شەڕخواز و ستەمگەر نەبوو، لە سەردەمی پادشایەتی ئەودا ئاسایشت و ئارامیەتی باڵی بە سەر وڵاتدا کیشا بوو، شەڕێکی وا نەکرا، هیچ وڵاتیک داگیر و تاڵان نەکرا، بە بڕوای دیاکۆنوڤ ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی کە توێژەکانی سەرەوەی کۆمەڵگا و بە تایبەت سەرکردەکانی سپا زوێر و ناڕازی بن، بۆیە کورەش کە کچەزای ئاستیاگ و لە هەمان کاتیشدا سەرکردەیەکی سەربازیش بوو لەگەڵ "هەرپاک"[1] کە گەورە سەرکردەی سپای ئاستیاگ بوو، دەستیان

---

[1] وشەیەکی کوردییە بە واتای " تاهێر" دێت ، بڕوانە بەشی چوارەم

دایە پیلانگێڕی و توانیان ئاستیاگ لەسەر دەستەڵات لابەرن و کورەش بوو بە شای ئێران و هەرپاکیش هەر وەک فەرماندەی سپا مایەوە.

هەر وەک ڕوونە، دایکی کورەش ماندانا کچی ئاستیاگ بوو و کورەش بۆ خۆی هەر لە منداڵیەوە لە هەگمەتانا (هەمەدان) لە کۆشکی ئاستیاگدا لە لایەن گەورە پیاوانی مۆگەوە لە باری ئایینی و سەربازییەوە پەروەردە کرا بوو. هەر لە لایەن باپیریەوە واتا ئاستیاگەوە کرا بە سەرکردەی سپا. تێکشکاندنی ئاستیاگ و بە دەستەوەگرتنی دەستەڵات لە لایەن کورەشــــەوە نەبووە هۆی ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتی لە کۆمەڵگادا، هەم لە ناوەوە و هەمیش لە دەرەوەی وڵات ئەمە وەک دەســـتبەدەســـتکردنی دەســـتەڵات لە نێو بنەماڵەیەکدا دەبینرا. دیاکۆنوف دەنووسێ[2]: کورەش پادشایەتی مادی لە ناو نەبرد، بەڵکوو خۆی وەک پادشای ماد دانا، و ئەم نازناوەی بە نازناوی پێشوی خۆیەوە زیاد کرد واتا بوو بە پادشای "ماد و پارس"، تەنانەت لە سەردەمی داریوشیشدا ئەم دەستەواژەیە بەکار هاتووە، یونانییەکان و نەتەوەکانی تری ڕۆژهەڵاتیش لە وتووێژەکانی ئاسایی خۆیاندا پادشاکانی هەخامەنشییان وەک پادشآی "ماد" ناو لێ دەبرد.

بەدەستەوەگرتنی فەرمانڕەوایی لە لایەن کورەشەوە هەر چەند لە باری سیاسییەوە زیانێکی گەورەی بۆ مادەکان بە دی هێنا بەڵام نەیتوانی کارێگەری خراپ لەســـــەر زمان و فەرهەنگی مادی (کوردی) دابنی بەڵکوو بە پیچەوانشەوە لە سەردەمی هەخامەنشییەکاندا زمانی کوردی پێشکەوتنیشی بە خۆیەوە دی. لەبەر ئەوەی کە ژمارەیەکی زۆر لە سپای مادی لەگەڵ سەرکردەکانیاندا گواستراوونەوە بۆ پارس و هەروەها ژمارەیەکی زۆریش لە مۆگان (مۆغان)ی زەڕدەشتی کە پەیوەندی باشیان لەگەڵ کورەش هەبوو و یارمەتیدەری بوون لە بەدەســـتەوەگرتنی دەســـتەڵاتدا بەرەو پارس کۆچیان کردبوو، بۆیە ئەمانە بوون بەهۆی بڵاوبوونەوەی زمان و ئایینی مادی. بەپێی ئەو زانیاریانە کە لە نووســـەرانی یونانییەوە بەجێماوە، کورەش بڕوایەکی تەواوی بە ئایینی زەڕدەشتی هەبووە وەک دەڵێن لە کاتی ســـەردانەکانیدا بۆ ناوچەکانی ژێردەســـتی ئەڕابەیەک بە هێمای " فەڕی- وەر"[3] (وشەیەکی کوردیی هەورامییە واتای فەڕی- خۆر دەدا، بە فارسی "فروهر") دەکەوتە پێش کاروانەکەیەوە، (کە بێگومان ئەمە هێمایەکی ئایینیی مادی بوو). کورەش ڕێز و پێزانینی بۆ مادەکان هەبووە بۆ نموونە دەڵێن بە پیاوانی پارســـی وتووە کە وەک مادەکان جلوبەرگ لەبەر کەن. هەر لەو کاتەدا زۆرێک لە یاسا و ڕێسا و دستەواژە سیاسییەکانی مادی چوونە ناو فەرهەنگی پارسیشەوە.

لە سەردەمی داریوشدا دژایەتی و دوژمنایەتی لە نێوان مادەکان و پارسەکان پەرەی ستاند. بە تایبەت کوشـــتنی "گەئو- ماتا / گەئو- مەتا" کە بە ئەگەرێکی زۆر لە دایکەوە کوڕی

---

[2] دیاکونوف مێژووی ماد وەرگێرانی فارسی کەریمی کەشاوەرز ل.پ. ٥١٩

[3] بڕوانە بەشی شەشەم واتای فروهر (فەڕی- وەر)

"ئامی- تیدا" کچی ئاستیاگ و له باوکەوه کوری "سپیتئاما" له نەوەکانی زەردەشت بوو، مادەکانی تووشی کین و هرس (توڕەیی) کرد. له پاشان فەروەرتیش (فەریدون) که خۆی به نەوەی کەیخەسرەو پادشای گەورەی ماد دەزانی له دژی داریوش ڕاپەڕی، بەڵام سەرنەکەوت و له لایەن داریوشەوه به خراپترین شێوه کوژرا. جارێکی تر"چیترا تەخما"[4] سەرۆکی هۆزی "ئەساگەردی"[5] له دژی داریوش ڕاپەڕی که ئەویش شکا و وەک فەروەرتیش هاته کوشتن. بەڵام داریوش ئەم هەموو کوشتوبڕەی هەر بەناوی ئاهۆرامەزداوه ئەنجام دا و خۆی وەکوو زەردەشتییەکی دیندار ئەناساند.

هەر وەک له سەرەتای ئەم کتێبەدا باسی لێ کرا هۆکارەکانی سەرەکی گۆڕانی زمان له سەردەمای کۆندا دوو شت بوون یەکەم به هۆی گۆڕینی دین و زمانی ئایینییەوه بوو و دووەم به هۆی کۆچکردنەوه. **ئەوەی که ڕوون و ئاشکرایه، ئەمەیه که له سەردەمی هەخامەنشییەکاندا ئایینی مادی (زەردەشتی) و زمانی ئایینیی مادی (ئەوێستایی) بوون به ئایین و زمانی دینی پارسەکانیش و ڕابەرایەتی دینیش هەر بەدەستی مۆگەکانی مادییەوه بوو. هەر بۆیەش ئەمه پارسەکان بوون که فێری زمان و ئایینی مادەکان دەبوون، ئەمه زمانی ئایینیی مادی بوو که له گەشەکردن و پەرەسەندندا بوو نەک زمانی پارسی.** دەڵێن له سەردەمی هەخامەنشییەکاندا دەقێکی ئەوێستا که لەسەر ۱۲۰۰۰ چەرمی گا نووسرابوو لەشوێنێک و یان قەڵایەک به ناوی دژنبشت له ئەستخەر پایتەختی هەخامەنشییەکان ڕاگیردرا بوو که دواجار له لایەن ئەسکەندەرەوه سوتێندران و له ناوچوون.

بەڵام نەک تەنیا زمانی ئایینی بەڵکوو زمانی گشتیی مادی (کرمانجی)ش کاریگەری خۆی لەسەر پارسی دانا. لەم بارەوه دیاکۆنوڤ دەڵێ "پێویسته ئەمه بزانین که زوانی پارسی ئێستا تەنیا پاشماوەی زمانی پارسیی کۆن نییه، بەڵکوو له دەوروبەری سەدەکانی نۆیەم و دەیەمی زاییندا لەسەر کاریگەریی شێوەزارەکانی ڕۆژهەڵاتی ئێران پێگەیشتووه و کاریگەریی زمانه کۆنەکانیش وەک زمانی مادی و پارتی زۆر یارمەتی داوه، **به تایبەتی کاریگەری مەزنی فەرهەنگی زوانی مادی که لەو سەردەمەدا زۆر پێگەیشتووتر و له ئاستێکی فره بەرزدا بوو ڕوون و بەرچاوه. وشەگەلی میری و کارگێڕی وەك شاه (خشائێا) و ساتراپ و وشەکانی کشتوکالی وەک ئەسا- درەو [دیاکونوڤ هیچ واتایەکی بۆئەم وشەیه داننەاوه، بەڵام لەوانەیه مەبەست له ئاسنی درەو کردن ، واتا داس بێ]. دیاکونوف له ل.پ ١٩٤ دا دەڵێ وشەی ئاسا/ ئاس که له فارسیی کۆندا به واتای ئەسپ بوو لەژێر کاریگەریی زمانی مادیدا گۆڕا و بوو به ئەسپا".**

---

[4] وشەیەکی کوردیی کۆنه (مادییه)، بڕوانه بەشی چوارەمی

[5] به ئەگەرێکی زۆر دەشێ هۆزی گەردی لای هەولێر له پاشماوەی هۆزی ئەساگەردی بن.

هەروەها واتاکانی ئایینی لە مادییەوە وەرگیراوەن. دیاکونوف دەڵێت " پێویســـتە ئەمە بزانین کە سەرزەمینی ماد لە سەدەکانی حەوتەم و شەشەمی پ.زایین دا سەرچاوەیەک بووە کە هۆشـیاری ئایینی و فەلســەفی لەوێیەوە بڵاوەی کردوە". (بڕوانە مێژووی ماد دیاکۆنوڤ وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز ١٣٤٥ هەتاوی ل.پ.٩٠).

" جیاوازی نـاوەکـانی مـادی لە نێوان چەرخەکـانی ٩-٧ پ.ز لەگەڵ نـاوەکـانی مـادی لە سـەردەمی هەخامەنشییەکان واتا چەرخی ٦-٤ پ.ز. لەمەدا خۆی نیشـان دەدا کە ژمارەی ئەو ناوانە کە بڕگەی وەک "ئارتا. فەڕنە، خشاترا [پارسی: (خشاشا)]ی پێوە بوو زۆرتر بوون وهەروەها ناوی وا کە بڕگەی میترای پێوە بوو پەیدا بوون و دواجاریش ناوگەلێک وەک "وهۆ- مەنۆ (بهمن) "، "ئاتور (ئاتر/ ئاگر) "، و"یەزتا (یەزدان)" بەرچاو دەکەون کە نیشـاندەری برەوی بیرو و باوەڕی زەردەشـتییە." (مێژووی ماد.دیاکۆنوڤ وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز ١٣٤٥ هەتاوی، ل.پ.٤٥٩)".

دیســـانەوە ســـتیگ ویکاندر ئێرانیناســـی بەناوبانگی ســـویدی ئەمەی ســـەلماندووە کە **لای هەخامەنشییەکان لە جیاتی وشەی میترا وشەی پارسی "میشا"یان بە کار هێناوە کە لە ئیلامیدا وەک "میشـــشـــا " گۆ کراوە، کە چی لە نووســـراوەبردینەکانی ســـەردەمی هەخـامەنشـــیدا وەک میترا کە وشـــەیەکی پەتی مـادییە بە کـار هێنراوە.** هەروەهـا نووسـراوەبەردینەکانی سـەردەمی هەخامەنشـی لە بێسـتون ئەوانەی کە بە ناوی "ڕیزی یەکەم" دەناسـرێت پێگەیشـتوویی و شـێوازی داڕشـتنی ئەوەمان بۆ دەردەخات کە بەر لە ســـەردەمی داریوش و کورەش زمـانێکی ویژەیی ڕێکوپێـک کە هەمـان زوانی ئەدەبی مـادەکـان بووە پێـک هـاتبوو. هەبوونی ژمـارەیەکی زۆری وشـــەی مـادی لە نێو نووسراوەبەردینەکانی بێستوندا وای کردبوو کە خوێندنەوەی ئەم نووسراوانە بۆ ئەوانەی کە زمانیان مادی بوو ئاســـانتر بێ هەتا ئەوانەی کە زمانیان پارســـی بوو، هەر بۆیەش داریوش بەپێویستی نەزانیوە کە ئەم نووسراوانە بە زمانی مادی بنووسرێنەوە" (مێژووی ماد.دیاکۆنوڤ، وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز ١٣٤٥ هەتاوی، ل.پ ٤٥١-٤٥٥).

هەر لەسەر زمانی نووسراوەبەردینەکانی بێستون " ئێرەج وامەقی(ایرج وامقی)" نووسەر و لێکۆڵینەری زمانی پەهلەوی لە کتێبەکەی خۆیدا ئاوای نووسیوە[6]:

لە نووسراوەکانی فارسیی باستاندا کە بە خەتی بزماری ئێرانی نووسراوە و بە گشتی هی سەردەمی هەخامەنشییەکانە، وشەی پارسا (Parsa) وشێوەکانی تری لە دۆخی جیاجیادا لە چەند نووسراوەبەردینەیەکی داریوشدا (لە بێستون و تەختی جەمشید و...) و هەروەها خشـایارشـا و ئەردەشـێر و کەسـانی تردا هاتووە. بەڵام لە هیچ یەک لەمانەدا واتای زمانی تێدا باس نەکراوە. یان ڕوونتر بڵێین لە نووســـراوەکانی هەخامەنشـــییان ناوی زمانی

[6] (ایرج وامقی، زبان پهلوی- ادبیات و دستور آن، ص ١٣٣)

نووســـراوەکان وەک پارســـی (Parsa) نەوتراوە، بەڵکوو تەنیا یەکجار ناوی ئەم زمانە هاتووە ئەویش لە نووسراوەبەردینەکەی بێستوندایە، دەقی ئەم نووسراوەیە ئاوایە:

"ستونی ٤- بندی ٢٠: **دەبێژێ داریوش شا، بەخواستی ئورمزد ئەم نووسراوەیە کە من کردم بە [زمانی] ئاریایی بوو و لەســەر چەرمەوە نووســرابوو.** ئورانســکی نووســەری کتێبی (فقەاللغەی ایرانی) نووســیویەتی کە لە دەقی ئیلامیەکەیدا لە پاش وشـــەی ئاریایی نووسراوە "ئەو شتەی کە جاران نەبوو (آنچە پیشتر نبود)". هەر ئەم سێ وشەیە بووتە هۆی ئەوەی کە هێندێ لە زانایانی ئێرانیناس لە خۆڕا ئەمە بکەن بە ئاڵایەک و لە بۆنەگەلی جۆراوجۆردا ڕابگەینن کە گۆایی ئەمە داریوش خۆی بوو کە خەتی بزماری داهێنا و یان لە سـەردەمی داریوشـدا بوو کە ئەم خەتە داهات، لە کاتێکدا مەبەسـتی نووسـراوەکە زۆر ڕوون و ئاشـکرایە کە زمانی نووسـراوەکە "ئاریایی"ە. من نازانم ئەوانەی کە بۆ یەکەمین جار دەستەواژەی "فارسیی باستان"یان بە کار هێنا، چۆن بە خۆیان ئەو مافەیان دا کە لەم دەقە ڕۆشن و ئاشکرادا دەستکاری بکەن؟ من لە جێگایەکی تر ئەم مژارەم بە بەربڵاوێ و ڕوونی باس کردوە و نیشـانم داوە کە زمانی پارسـەکان و مادەکان بە جیاوازییەکی کەمەوە لە یەک دەچوون، و هەر لەبەر ئەمەش بوو کە داریوش بەپێویستی نەزانییوە کە لە بێستون لە دڵی سـەرزەمینی مادا ئەم نووسـراوەیە بە مادیش بنووسـرێتەوە لە کاتێکدا وەرگێڕانی نووسراوەکان بە دوو زمانی ئەکەدی و ئیلامی هاتووە کە دوو پادشـایەتی پێشتر لاناوچوو بوون"[7].

لێرەدا دەکرێ ئەنجامەکانی ئەم بەشە لە سێ خاڵدا کورت بکرێنەوە:

- **لە سـەردەمی دەسـتەڵاتداری هەخامەنشـییەکاندا، ئایینی مادی (دینی زەردەشتی)، و زمانی ئایینیی مادی (شێوەزاری ماگی / ئەوێستایی) بوون بە ئایین و زمانی ئایینیی پارسـەکانیش و مۆگەکانی مادی وەک ڕێبەرانی دینی لە پارســـدا چالاک بوون. زمانی ئایینیی مادی لە پەرەسەندن و گەشەکردندا بووە.**

- **هەر لەو ســەردەمەدا ژمارەیەکی زۆر لە وشـــە و دەســـتەواژەکانی شـــێوەزاری گشـــتیی مادی (شـــێوەزاری کرمانجی)، لە بوارەکانی ســـیاســـی، کارگێڕی و کشـــتوکاڵی و ســـەربازیدا کەوتنە نێو زمانی پارســـییەوە، بێجگە لەوانەی کە پێشـــتر باســـی لێ کرا ژمارەیەکی زۆریشی هەر ئیستا دەناسرێنەوە بۆ نموونە وشەگەلی وەک: فرزانە (فرە- زانا)، فریبرز (فەڕی- بەرز، فارسی: شکوە بلند)، برزگر، کە**

---

[7] (ایرج وامقی، زبان پهلوی- ادبیات و دستور آن، ص ١٣٤)

له وشـــەی وەرزگار (کرمانجی) گیراوە، کە چاوگی ئەم وەشـــەی "وەرز"ە، وشـــەکانی وەرزێر (کارکەر)، وەرزش (کاری تەنی) هەر لەم چاوگەن. دلیر (دل- وێر، یان دڵ- بوێر). آینە، ئاوێنە (وێنەیەک کە لە ئاودا دەردەکەوێ). زار بە واتای زەوی دێت لە کوردیدا وەک (زەوی و زار) کە لە فارسیدا وەک گلزار (گۆڵ- زار)، مرغزار (مێرگە- زار)،مزار (مەردە - زار). پیشوا (پێشە- وا، واتا ئەو کەسە کە لە "پێشـــەوە"یە). ملوان (مەلە- وان، کەســـی کە مەلە دەکا یان مەلە دەزانێ). شبان/ چوپان کە هەمان وشـەی "شـوان"ی کوردییە (شـە لە کوردیدا واتای پەز دەدا، شـــەک واتای بەرخی دوو ســـالانە (ک) نیشـانەی بچووککردنەوەیە، شـەگەل لە کوردیدا واتای پەزەکان دەدا، وان پاشگرێکی کوردییە کە واتای پارێزەر/ پاسەوان دەدا).

- **زمانی نووسراوەبەردینەکانی داریوش لە بێستون و تەختی جەمشید، ئەوەی کە ئەمڕۆ لە لایەن زۆربەی زانایانی فارســـیی زمانەوە وەک پارســـی باســـتان دەناســـرێت، بەپێی بەڵگەی باوەڕپێکراو زمانێکی تێکەڵاوە لە مادی و پارســـی کە یەکەمین جار لە لایەن داریوشـــی هەخامەنشـــییەوە بە کار هاتووە و وەک زمانی " ئاریایی" ناوی لێ براوە.**

زمانی کوردی لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا

پێش ئەوەی شـرۆڤەکاری لەسـەرئەم بابەتە بکرێت پێویسـتە ئاماژە بە شـێوازی بۆچوونی هێندێک لە نووسـەران و لێکۆڵەرانی بواری مێژوو و زمان بکرێت کە لەگەڵ هیچ هزر و مەنتقێکدا ناگونجی، ئەمانە کاتێ کە باسی زمان لە سەردەمی هەخامەنشییەکان دەکەن پێیان وایە کە زمانی هەموو خەڵکی ئێران "پارسیی باستان" بووە، کاتێ باسی زمانی سەردەمی ئەشـکانی دەکەن پێیان وایە کە زمانی هەموو خەڵکەکە لەو سـەردەمەدا هەر وەک زمانی ئەشکانییەکان بووە (کە ناشزانن زمانی ئەشکانی چۆن بووە). هەر بەو شێوەیە کاتێ باسی زمانی ئیرانی لە سـەردەمی سـاسـانییەکان دەکەن پێیان وایە کە ئەوە زوانی هەموو ئێرانییەکان بووە. بە کورتی پێیان وایە زمانیش وەکوو یاسـا و رێسـا یان وەک جلوبەرگ وایە کە بە هاتنە سـەرکاری پادشـایەک یان خانەدانێکی پادشـایەتی دەگۆردرێت و ئیتر ئاسـەواری نامێنیتەوە. ئەگەر بەپێی ئەم بۆچوونە بێت دەبێ هەموو خەڵکی ئێرانی کۆن لە سـەردەمی هەخامەنشییەکاندا بە فارسیی کۆن و لە سـەردەمی سلوکییەکاندا (ئەسکەندەر و جێگرەکانی کە ماوەی ٨٠ ساڵ لە ئێراندا فەرمانڕەواییان کردوە) بە یونانی قسەیان کردبێ

و لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا زمانەکەیان گۆڕدراوە بۆ زمانی ئەشکانی و هەر بەم شێوەیە لە سەردەمی ساسانییەکاندا زمانی ئیرانییەکان گۆڕدراوە و بووە بە پەهلەویی ساسانی (پارسیک) و پاشان لە دوای ئەوەی کە عەرەبەکان دەستەڵاتیان گرتەدەست و ماوەی ۲۰۰ ساڵ فەرمانڕەواییان کرد دەبێ گۆڕدرابێ بۆ عەرەبی، و دیسانەوە بە هاتنە سەرکاری فارسەکان جارێکی تر گۆڕدرابێتەوە بۆ فارسی! ئەم شیوە بیرکردنەوە بێ بنەما و دوورە لە ڕاستی. بەپێی ئەم بوچوونە نابێ کەسێک لە کوردستانی ژێردەستی تورکیا، بە کوردی قسە بکا چونکە زیاتر لە ٥٠٠ ساڵە لە بن فەرمانڕەوایی تورکەکانن و زمانی تورکی سەردەستە. ئەم شێوە بیرکردنەوە دیارە لە گەوهەر و شیرازەی زمان تێ نەگەیشتووە. زوان ئەتوانین بڵێن وەک ڕووبار وایە، لە شوێنێکەوە سەرچاوەی دەگرێ وەک ئاوی خۆڕ ڕێگا دەکا، هێندێ جار لێ دادەبڕێت و کەم دەبێتەوە، هێندێ جاریش ئاوی دیکەی تێکەڵاو دەبێ و بە تەوژمی زیاترەوە دەڕوا، هێندێ جاریش لەوانەیە کەز بێت و وردە وردە تووشی وشکبوون بێ.

زمانی مادی لە پاش هەخامەنشییەکان لە ناو نەچوو، بەڵکوو بە هەر دوو شێوەزارەکەیەوە وەک خۆی مایەوە. کاریگەریی زمانی یونانییەکان لەسەر زمانی کۆمەڵانی خەڵکی دانیشتووی ئیران و بە تایبەت لەسەر زمانی مادی یان هەر نەبووە یان یەگجار کەم بووە، بە ئەستەم بتوانرێت دە وشەی یونانی لە کوردیدا بدۆزرێتەوە. لە پاش تێکچوونی پادشایەتی هەخامەنشییان بە دەستی ئەسکەندەری ڕۆمی، سلوکییەکان ماوەی نزیک بە هەشتاد ساڵ بە سەر ئێراندا فەرمانڕەواییان کرد. یەکەمین ناوچەیەکی ئێرانی کە هەر زوو توانی خۆی لەژێرچنگی ڕۆمییەکان ڕزگار بکا، ناوچەی مادی بچووک یان ئاترپادەکان بوو کە هەر لە پاش مەرگی ئەسکەندەرەوە سەربەخۆیی خۆی پاراست.

"لە ساڵەکانی دەوروبەری ۲٥٦ پ.ز.دا یەکێک لە هۆزەکانی ئێرانی لە ناوچەی "پەرت" (ناوچەی خوراسان و تاجیکستان) بە ناوی هۆزی "داهە" لە دژی سلوکییەکان ڕاپەڕین و توانییان سلوکییەکان لە ناوچەکە دەرپەڕێنن وسەربەخۆیی خۆیان لەم ناوچەی بە دەست بێنن، یەکێ لە سەرۆک هۆزەکان بە ناوی "ئەرشەک" لە ماڵباتی (بنەماڵەی) ئاپەرنی لە ساڵی ۲٤٨ پ.ز. بوو بە پادشا و بناغەدانەری پادشایەتی ئەشکانییەکان کە هەتا ساڵی ۲۲۰ زایینی بۆ ماوەی ٤٧۰ ساڵ فەرمانڕەواییان کرد"[8].

هۆزەکانی "پەرتی" لە حەفت هۆزی گەورە پێک هاتبوون، بەڵام لەم حەفت هۆزە دوو هۆزیان خاوەن دەستەڵاتی زۆرتر بوون، ئەویش هۆزی "سورێن" و هۆزی "کارن/ قارن" بوون. هۆزی سورێن گەورەترین هۆزی ئەشکانییەکان بوون یەکێک لە ئەرکەکانیان دانانی تاج بوو لەسەر پادشاکانی ئەشکانی لەو کاتەدا کە دەستەڵاتی پادشاییان دەگرتە

[8] تحولات سیاسی و اداری در عصر اشکانیانن، دکتر سید علی علوی

دەست. هۆزی سورێن زۆر دوڵەمەند و خاوەن دەستەڵات بوون، هەمیشە دەهەزار سوارەی چەکداری ئامادەیان هەبوو بۆ شەڕکردن.

" هێندێک لەو هۆکارانە کە بوونە هۆی سەرکەوتنی ئەشکانییەکان و فەرمانڕەواییان بۆ ماوەیەکی درێژ بریتی بوون لە:

یەکەم: هۆزەکانی ئێرانی بەگشتی دژ بە فەرمانڕەوایی ڕۆمییەکان (سلوکییەکان) بوون، چونکە ڕۆمییەکان لە کاتی داگیرکردنی ئێراندا دوژمنایەتییەکی زۆریان بەرانبەر پیاوانی ئایینیی زەردەشتی نواند، و کتێبەکانی ئەوێستاشان سوتاند. ژمارەیەکی زۆر لە مۆگانی زەردەشتیشیان کوشت، ئەوانەش کە مانەوە پەرتەوازە بوون و خۆیان شاردەوە، ئەمە بێزێزیکی زۆر بوو بەرانبەر بە خەڵکی ئێران بێجگە لە زەخت و زۆر و باج وەرگرتنیش، هەر بۆیە خەڵک لایەنگرییان لە ئەشکانییەکان دەکرد.

دووەم: شێوازی دەستەڵاتداریان بە شێوەی هۆزایەتی (عەشیرەتی/ ملوک الطوایفی) بوو، دەستیان لە کاروباری ناوخۆی هۆزەکان وەرنەدەدا، لەوانەیە هێندێک باجیان خستەبای سەرشانی هۆزەکان ولە کاتی شەڕیشدا هەر هۆزێک دەبوای بەپێی توانای خۆی ژمارەیەک جەنگاوەریان بخستبای ژێر فەرمانی سپا.

سێیەم: سەربەستبوونی هۆزەکان لە باوەڕەکانی دینی خۆیان و لە جێبەجێکردنی ئەرکەکانی ئایینییان چ زەردەشتی و چ دینەکانی تر.

ڕووداوە گرینگەکانی سەردەمی ئەشکانییەکان کە کاریگەرییان کردە سەر کورد و زمانی کوردی

ئەشکانییەکان هەرچەند لە پێشدا لە ناوچەی "پەرت"ەوە هاتبوون و هەر لەوێ فەرمانڕەوایی خۆیانیان دامەزراندبوو بەڵام هەر زوو بەرەو ناوچەکانی ماد هاتن و زۆربەی زۆری ناوچەکانی ماد (کوردستان)یان خستە ژێر دەستەڵاتی خۆیان. ئەوەمان نابێ لە بیر بچێ کە ئەشکانییەکان هەم لە باری نەژادی و هەم لە باری زمانییەوە زۆر لە مادەکان نزیک بوون. "دیاکۆنوڤ دەنووسی زمانی مادی لە شەش ڕووەوە لەگەڵ زمانەکانی تردا بەراورد کراوە، لە یەک ڕووەوە لەگەڵ ئەوێستایی، لە **دوو ڕووەوە لەگەڵ زمانی پارتی و ئەسکیتی دا،** لە سێ ڕووەوە لەگەڵ سۆغدی و خوارەزمیدا، بەڵام لەگەڵ پارسیی باستاندا (کۆندا) لە هەر شەش ڕووەوە جیاوازییان هەبووە"[9]. لە لایەکی تریشەوە هۆزەکانی پارت لەگەڵ مادەکان زۆر تێکەڵاو ببوون بە تایبەت لە پاش ئەوەی کە

---

[9] مێژووی ماد.دیاکۆڤوف، وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز ١٣٤٥ هەتاوی، ل.پ.٨٨- ٨٩

ئەشکانییەکان پایتەختی خۆیان لە "هکاتوم پولیس، گۆیا شاری دامغانی ئیستایە "گۆاستەوە بۆ هەگمەتانا (هەمەدان)، و دواجاریش بۆ تیسپون (تیسفون) کە بەرانبەر شاری سلوکییە پایتەختی کۆنی سلوکییەکان بوو"[10].

شەڕی حەران:

ئێران و ڕۆم لە سەردەمای کۆندا بۆ ماوەیەکی زۆر مەرزەکانیان دەگەیشتە یەک و چەندین جار بەربەرەکانی و شەڕی گەورە و گرانیان لەگەڵ یەکتر کردووە، زۆربەی ئەم شەڕانە لە کوردســـتاندا قەوماون و ماڵوێرانی و کاولکاری بە دوای خۆیدا هێناوە. لە هەر کام لەم شـــەڕانەدا کۆمەڵێک خەڵک دەکوژرا، کۆمەڵێک بە دیل دەگیرا، و کۆمەڵێکیش تووشـــی کۆچبەری دەبوون. لە سـەردەمی ئەشـکانییەکانیشدا چەندین شـەڕ لەگەڵ ڕۆمدا کرا، بەڵام ئەنجامەکانی یەکێ لەم شـــەڕانە کاریگەرێکی گەورەی کردە ســـەر کۆمەڵگە و هەروەها زمانی کوردی. لە سەردەمی دەستەڵاتداری ئەشکانییەکاندا ڕۆم لە ئەوپەڕی بەهێزی خۆیدا بوو و ژمارەیەک لە سەرکردەکانی ڕۆمی بە تەمای داگیرکردنەوەی ئێران بوون. هەروەها ئەرمەنسـتانیش لەو کاتەدا وڵاتێکی بەهێز بەڵام نیوە سـەربەخۆ بوو، بڕێ جاران سـەر بە ڕۆم و هێندێ جاریش سەر بە ئێران بوو، پایتەختیشی شاری ئیستای "وان" بوو.

لە ساڵی ٦٠ پ.ز فەرهادی سێیەم پادشای ئەشکانی بە شێوەیەکی گوماناوی کوژرا یان لە پادشـایی لابرا، دوو کوڕی بە ناوەکانی "ئەرد" و "مێهرداد" لەسـەر جێگرتنەوە فەرهاد بە شەڕهاتن، "ئەرد" بە یارمەتی یەکێ لە سەردارەکانی بە ناوی "سورێن/ سورنا" سەرۆکی هۆزی سورێن، سـەرکەوت بە سـەر براکەیدا ولە سـاڵی ٥٤ پ.ز پادشـایەتی گرتە دەست. مێهردادی برای ناچار بوو هەڵات و خۆی هاوێشتە پاڵ پادشای ڕۆم.

"ئەرد" بەوە گەیشتبوو کە جەنگ لەگەڵ ڕۆمییان هەر ڕوو دەدا و لە کات و ساتدایە، بۆیە بۆ بەرئەنگاربوونەوەی ئەگەری هەر چەشـنە هێرشـێک سـپای گەورە و کارای خۆی کە پێـک هـاتبوون لە دەهەزار ســـوارە کە زۆربەیـان لە هۆزی "ســـورێن" بوون لەژێر سەرکردایەتی "سورنا / سورێن" **لە ناوچەیەک لە باشووری ڕۆژئاوای ورمێی (ارومیە) جێگیر کرد.** "سورێن/ سورنا" سەرکردەیەکی زۆر بەناوبانگ و خۆشەویست بووە، دەڵێن پیاوێکی جوان خاس، مێرخاس و پاڵەوان و لە شەڕدا زۆر ئازا بووە.

"ڕۆمییەکان ئێمپراتورییەکەی خۆیانیان بە ســـەر ســـێ هەرێمدا دابەشـــکردبوو و ســـێ ســـەرکردەی گەورە فەرمانڕەوایی ئەم مەڵبەندانەیان دەکرد یەکەم پۆمپە کە ئەســـپانیای لەژێردەسـتدا بوو، دووەم ژولیوس سـزار کە داگیرکەری وڵاتی "گۆڵ (فرانسـە)" بوو و

[10] تحولات سیاسی و اداری در عصر اشکانیانن، دکتر سید علی علوی

زۆربەی ناوچەکانی ناوەندی ئۆروپای لە بندەستدا بوو، و سێیەم کراسوس بوو کە کرابووە فەرمانڕەوای سوریە، کراسوس هەر ئەو کەسە بوو کە شۆڕشی "بەردەکان (کۆیلەکان)"ی ئیتالیای بە ڕابەرایەتی ئەسپارتاکوسی سەرکوت کردبوو، ئەو شۆڕشەی کە دەیانهەزار "بەردە" بۆ بەدەستهێنانی ئازادی و مافەکانی خۆیان بۆ ماوەی دوو سال لە ئیتالیا بەرپایان کردبوو. هێزەکانی کراسوس لە ساڵی ٧١ پ. ز ئەم شورەشەیان تێک شکاند "[11].

کراسوس هەر تەنیا هەوای داگیرکردنی ئێرانی لە سەردا نەبوو بەڵکوو بە تەمای مەڵبەندەکانی بەڵخ و هێندستان هەتا دەریای ڕۆژهەڵاتیش بوو[12].

"ئەرد" پادشای ئەشکانی زۆر هەوڵی دا کە بەرگیری بکا لە قەومانی شەڕێک لە نێوان ئێران و ڕۆم، چەند جار چەپەر (پەیک)ی نارد بۆ لای کراسوس بۆ ئەوەی پەشیمانی بکاتەوە بەڵام سودی نەبوو. سەرئەنجام لە ڕۆژی شەشی مانگی مەی ساڵی ٥٣ پ.ز.دا کراسوس هێرشی هێنایە سەر هێزەکانی ئێرانی لە نزیکی شاری حەران. لە ڕۆژی یەکەمی شەڕدا "پۆبلیوس" کوڕی کراسوس کە سەرکردایەتی بەشێک لە هێزەکانی دەکرد کوژرا، روژی یەکەم ڕۆمییەکان تووشی شکانێکی گەورە هاتن، ڕۆژی دووەم دووهەزار کەس لە هێزەکانی کراسوس کە ڕێگایان لێ ونببوو کەوتنە کەمینی هێزەکانی"سورێن/ سورنا " تەنیا بیست کەسیان لێ ڕزگار بوون. کراسوس بەشەو هەڵات و خۆی کرد بە ناو "حەران "دا کە فەرماندەی ئەوێ کەسێکی یونانی بوو، ڕۆژەکەی لەوێ مایەوە و شەوی دواتر لە تارێکی شەودا لەگەڵ تاقمێ لە سەربازەکانیدا بەرەو ئەرمنیستان [وان] هەڵات، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو، چەند ڕۆژ دواتر دەستگیر کرا و کوژرا. سورێن/ سورنا سەری کراسوسی وەک دیاری نارد بۆ "ئەرد" پادشای ئەشکانی کە ئەو کات لە ئەرمەنستان بوو. ئەنجامی ئەم شەڕە شەرمەزارییەکی گەورە بوو بۆ ڕۆم، زیاتر لە بیستهەزار کەسیان لێ کوژرا، دەهەزار کەسیشیان لێ بە دیل گیرا[13].

بەڵام ئەم شەڕە ئەنجامێکی باشیشی بۆ "سورێن/ سورنا"ی پاڵەوان، و هۆزی جەنگاوەری سورێن نەبوو. لە پاش ئەم شەڕە ناوبانگ و خۆشەویستی "سورێن/ سورنا" ئەوندە زۆر بوو و ئەوندە دەنگیدایەوە کە پادشای تۆقاند، لە باتی ئەوەی کە پاداشتی بداتەوە، بە پێچەوانەوە هەستی بەرچاوتەنگی و دڵڕەشی وای لێ کرد کە "سورێن/ سورنا"ی وەک مەترسییەک بۆ دەستەڵاتی خۆی ببینێ، بۆیە بە شێوەیەکی ناڕۆشن کوشتی[14].

---

[11] http://m-hosseini.ir, [دوبلویس، ١٣٧٩ ه.ش:٣٠٥]

[12] http://m-hosseini.ir, [پلوتارک، ١٣٧٩ ه.ش: ٦٥]

[13] http://m-hosseini.ir,[پارشاطر و دیگران، ١٣٨٣ ه.ش: ١٥٦]

[14] http://parseed.ir/?fz=9873

هۆزی سورێن و کاریگەرییان لە کوردستاندا:

نووســـەری ئەم بابەتە زۆری هەوڵ دا کە زانیاریی لەســـەر ئەوە پەیدا بکا کە پاش کوژرانی "ســورنا / ســورێن" چی بە ســەر جەنگاوەرەکانی و هۆزەکەی هات، بەداخەوە هیچ زانیـارییەک لەم بـارەوە دەســـت نەکەوت، بەڵام هێنـدێـک ئـامـاژە هەن کە دەتوانێ ڕۆشنکەرەوەی ئەم پرسە بێت.

هەر وەک پێشتر باسی کرا جەنگاوەرەکانی ئەم هۆزە لە سەرەتادا لە **باشووری ڕۆژئاوای گۆلی ورمێی (دریاچە ارومیە)دا** جێگیر کرابوون. هەبوونی دەهەزار سوارەی سـەربازی بە ئەسپەوە بێگومان پێویستی بە دووهەزار ئەسپی باربەر و چەند هەزار فەرمانبەری تر هەبووە بۆ هێنانی خوراک و کەلوپەلی ســەربازی. ئەو شـوێنەی کە بتوانی چەندین هەزار ئەســـپ لە خۆ بگرێ و شـــوێنێکی قـایمی ســـەربـازی بێـت بێگومـان هەر کوێســـتـانەکـانی"قەنـدیـل"ە، بۆیە بە ئەگەرێکی زۆر بەشـــی زۆری ئەم هێزە لە بەری ڕۆژئاوای قەندیل واتا لە بەری کوردســـتانی باشـــوور(عیراق) و بەشـــێکی تریشـــی لە کوێســـتـانەکـانی قەنـدیـل بەری ڕۆژهەڵات (ئیران) جێگیر ببوون. لە دوای کوژرانی "سورێن / سورنا" کە سەرۆکی هۆزی سورێن و لە پاش پادشا کەسی دووەم بوو لە وڵاتدا، ئیتر هۆزی سورێن یان لە ترسان و یان خۆ لەبەر ناڕەزایەتی نەگەڕاونەتەوە بۆ شوێنەکانی پێشوی خۆیان بەڵکوو هەر لە کوردستاندا لە نێو هۆزەکانی کوردا لەو شوێنانە کە سەخت و عاســێ بوون گیرســاونـەتەوە. یەکێک لەو شــوێنانە کوێسـتانەکانی "سـۆرێن" بوو، ئەو کەسـانەی کە ئاشـنـایەتیان لەگەڵ جوغرافیای کوردسـتان هەیە دەزانن کە **لە مەرزی بانەی نێوان کوردســـتانی ڕۆژهەڵات و کوردســـتانی باشـــوور، کوێســـتانەکانی "ســـورێن" بەنـاوبـانگە کە هەموو کـاتێ و لە هەموو ســـەردەمەکـانـداجێگـای خۆ حەشـــاردانی خەباتگێران و چەکدارەکانی کورد بووە. گوندی "ســورێن"[15] لە نزێک ئەم شــوێنە هەر یادگاری نیشتەجێبوونی هۆزی سورێنی ئەشکانییە.**

کوێســـتانەکانی ســـورێن بەشـــێکن لە زەنجیرەکێوەکانی ســـورکێو، و ئەمە هەر وەکوو لە بەشـەکانی پێشـتردا باسـی لێ کرا هەمان شوێنە کە لە سـاڵی ٧١٦ پ.ز کاتێ کە سـارگون پادشــای ئاشـور لە زامواوە (ناوچەی شــارباژێر) دەچێ بۆ وڵاتیماننا (ناوچەی ســەقز و بانە)، ئۆلۆسونۆ پادشای ماننا لە سنووری ولاتی مانندا، (واتا لە بانەی ئێستا) لە ناوچەی ســـوریکاش دەچێتە پێشـــوازییەوە، ناوی شـــوێنەکە لە نووســـراوەکانی ئاشـــوریدا وەک **"سـوریکاش"** تۆمارکراوە. "سـور" واتای هەمان ڕەنگی سـوور دەدا، "کاش" وشـەیەکی مادییە (شـێوەزاری گشـتیی مادی) کە لە کرمانجیدا هەر ماوەتەوە واتای کێو دەدا (بڕوانە هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارسـی، هەژار، سـاڵی ١٣٦٩ تاران، ل.پ. ٦٠١، بۆ

[15] http://ckb.wikipedia.org/wiki/%D8%B3%D9%88%D9%88%D8%B1%DB%8E%D9%86%D8%8C_%D8%A8%D8%A7%D9%86%DB%95

نموونه کاشــی مشــتەنوور لە کۆبانی بەناوبانگە)، لە شـێوەزاری ئەوێسـتاییدا وهەر وەها لە هەورامیدا وەک "کەش" گۆ دەکرێ و هەر واتای کێو دەدا وەک دەڵێن کەش و کێو(بڕوانە فەرهەنگی وشــەنامە، هۆرامی- کوردی ناوەڕاســت، بێدار، هولێر ٢٠١٠، ل.پ.٧٧٦، هەروەها هەنبانە بۆرینە، هەژار ل. پ. ٦٥٨). ئەم کوێســتانە ئێســتا **"ســورکێو"ی** پێ دەڵێن، گۆڕانی وشــەی مادی "ســوریکاش" بۆ" ســورکێو" لەژێر کاریگەریی شـێوەزاری هۆزەکانی ئەشکانیدا بووە. واتا کاش وشەیەکی مادی و کێو وشەیەکی ئەشکانییە.

بەشـێکی تریش لە سـوارەی ئەشـکانی لە بەری کوردسـتانی باشـووردا ماونەتەوە و هەر لەوێ نیشتەجێبوون هەر ئەو شوێنەی کە ئێستا بە ناوچەی "سۆران" بەناوبانگە. لە ڕاستیدا وا دیارە کە وشـەی سۆران شێوەیەک لە گۆکردنی وشـەی "سواران" بێ لەو سـەردەمەدا. دیارە خەڵکی رەسەنی ناوچەکە ئەو شوێنەی کە "سواران"ی ئەشکانی تێدا نیشتەجێبوون بە ناوچەی سواران یان سۆران ناویان لێ بردووە. ئەمەش بۆ خۆی جێگای سرنجە کە وشەی "سـۆران" لە کوردیدا ناوی هیچ هۆزێک نییە بەڵکوو ناوی شـوێن و ناوی "شـێوەزارێکە" لە هەمان شـوێندا. ئەمە شـتێکی بە هەڵکەوت و گریمانە نییە، بەڵکوو ئەمە ڕاسـتییەکە کە هەر لە ســەردەمی ئاشــورییەکانەوە هەر کاتێ هۆزەکان تووشــی ترس و هەراس دەبوون لەگەڵ مەڕ و ماڵاتی خۆیاندا بەرەو شاخە بەرز و عاستەمەکان هەڵدەکشان.

بەشــێکی تر لە هۆزی ســورێن بەرەو ناوچە شــاخاویەکانی شــارەزور وهەورامان ڕۆیشتوون و هەر لەوێ ماونەتەوە، ئیستاش ئەو زنجیرە شاخانە بە نێوی کوێستانەکانی "ســورێن"[16] هەر بەناوبانگن، نەک تەنیا زەنجیرەچیاکانی ســورێن بەڵکوو دەشــتی سورێن و ناوچەی سورێنش لە مەڵبەندی شارەزور- هەوراماندا هەرماوەتەوە. لە یەکێ لە مالپەرەکاندا بە ناوی "کوردژین" بابەتێکی هێناوەتەوە کە ڕاســتی ئەم بۆچوونە لەسەر وشەی "سۆران" پشتڕاست دەکاتەوە. دەقی ئەم بابەتە ئاوایە[17]:

"شــاخی ســورێن ناوی بەشــێکە لە زنجیرە چیای هەورامانی شــارەزور کە بەرزاییەکەی 2548 م بەرزە، لە بیرەوەریەکانی سەدەی شانزەیەمی مەئمون بەگی کوڕی بێبەگی کوڕی ئەردەڵان ناوی شــوێنێک بە "صــوران (ســۆران)" هاتووە لەم شــاخەدا یان لە پشــت ئەم شاخەدا بە ڕوکاری کوردستانی ئێراندا، مەبەستی ناوچەی سۆران لای ڕەواندز نیە ،وەک مامۆسـتا مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی و شـوکور مسـتەفا بۆی چوون.(بڕوانە:مذکرات مأمون بيك بن بيكةبيك ل 65)،جا پێ دەچێت صــــوران ئەم چیایەی ســــورێن بێ، ئۆردوگای سوهراب خانی برای بێبەگی لێ بووە، دێی (مەر-سوران)یش بە تەنیشتی خۆرهەڵاتی ئەم

[16] http://ckb.wikipedia.org/wiki/%D8%B3%D9%88%D9%88%D8%B1%DB%8E%D9%86

[17] http://www.kurdzhin.net/index.php?option=com_content&view=article&id=360:2010-03-27-17-55-46&catid=2:hemereng&Itemid=17 (2013-02-11)

چیایەوەیە بەدیوی دزڵی دا. ڕەنگە سۆران (صـوران) هەر ئەم دێیە بووبێ ناوی چیاکەش لەوەوە هاتبێ"

ئەوەی کە لەم چەنـد دێرەدا دەردەکەوێ ئەمەیە کە لە چەرخی شـــانزدەیەمـدا نـاوی زەنجیرەچیای سـورێن لە هەورامان یان ناوی بەشـێک لەم چیایە وەک "سـۆران"یش هاتووە، هەروەها گوندی "مەر سۆران"یش بێگومان پەیوەندی بە وشەی 'سواران"وە هەیە. کە وا بوو لێرەدا دیار دەکەوێ کە ئەم دوو وشـــەیە "ســـورێن" و "ســـۆران پەیوەندیان لەگەڵ یەکتردا هەیە. سورێن هەمان هۆزی سورێنی ئەشکانییە و سۆرانیش شێوەیەکی ترە لە وشەی "سواران".

هەروەها شـوێنپێی هۆزی سـورێن لە ناوی یەکێکی ترلە گوندەکانی کوردسـتاندا بەرچاو دەکەوێ ئەوێش گوندی" سورێن ئاوا"[18] لە ناوچەی کولیایی لە سونگوری کرماشاندایە.

لێرەدا دەبێ بڵێین کە بە ڕوونی دیارە ئەم ئاڵوگۆڕە کە لە ناوی چیاکان و شـوێنەکاندا بە دی دەکرێ، تەنیا لە پاش سـەردەمی ئەشـکانییەکاندا ڕوویان داوە، دەنا بەپێی ئەو نووسـراوانە کە لە سەردەمی ئاشورییەکان و مادەکان و تەنانەت ئەسکەندەریشدا بەجێ ماون قەت ناوی سورێن و سۆران بەرچاو ناکەون.

پوختەی ئەم باســـە لێرەدا ئـاوا دەکرێ کورت بکرێتەوە کە هـاتن و نیشـــتەجێبوونی سـوارەی ئەشـکانی لە کوردسـتاندا و تێکەڵبوونیان لەگەڵ هۆزەکانی تری "مادی"دا لە پـاش تیپەڕبوونی مـاوەیەکی درێژ و زۆربوونی ژمـارەیـان بوو بە هۆی پیـدابوونی شێوەزارێکی تر لە کوردیدا کە ئەمڕۆکە بە "سۆرانی" دەناسرێت. ئەم بۆچوونـە لە باری زمانـەوانیشــەوە دەکرێ بســەلمیندریت، ئـەگەر بێتو شـێوەزارە جۆربەجۆرەکانی کوردی لەگەڵ زمانی ئەشکانیدا بەراورد بکرێ بێگومان شێوەزاری سۆرانی لە هەموویان زیاتر پێوە نزیکە. شـــێوەزاری ســـۆرانی هەمـان زمـانی مـادی (کوردیی کرمـانجی)یە کە کاریگەرێکی فراوانی زمانی ئەشکانی پێوە دیارە.

ئایین و زمانی ئەشکانییەکان:

هەموو ئەو بابەتانە کە لەســەر ئایینی "ئەشـکانییەکان/ پارتەکان" نووسـراوە ئەوە دەردەخا کە ئەشـــکانییەکان پێڕەوی یەک دین نەبوون، بەڵکوو پێڕەوییان لە چەندین دین لە ئایینە کۆنەکانی ئێرانییان کردووە. لە ناوی ژمارەیەک لە پادشـــاکانیان وەک مێهرداد، تیرداد، میتراداد، وا دیار دەکەوێ کە پێڕەوی لە ئایینی میترابیان کردووە. هەروەها "وەڵەخشـــی

[18] http://sornabad.blogfa.com/post/2

یەکەم" پادشـــای ئەشـــكانی (٥١- ٨٠ زایینی) فەرمانی دا بە گردكردنەوەی ئەو بەشـــانەی ئەوێستا كە هێشتا لە بەردستدا بوون و نووسینەوەی ئەو بەشانەش كە هێشتا بە شێوەی دەمبەدەم لە نێو خەڵكدا مابوونەوە. ئەمەش نیشان دەدا كە ئایینی زەڕدەشتیش لە سەردەمی ئەشـــكانییەكاندا باو بووە و لای پادشـــاكانیان ڕێزی لێ گیراوە. هیچ نیشـــانەیەک بۆ دەستتێوەردان لە دینی زەڕدەشتی یان داهێنانی ئایینێكی نوێ لە سەردەمی ئەشكانییەكاندا هەبوونی نییە.

تایبەتمەندیەكانی شێوەزاری سۆرانی و زمانی ئەشكانی:

ڕاستە كە ئەشكانییەكان لە بنەڕەتدا لەناوچەی پەرتەوە (خۆراسان) سەریان هەڵدا، بەڵام دواجار لە كوردســـتاندا نیشـــتەجێبوون، لە كوردســـتاندا فەرمانڕەواییان كرد، و هەر لە كوردستانیشدا مانەوە، پایتەختەكانیان هەر لە كوردستاندا بوو، واتا دەكرێ وەكوو جێگرانی پادشـــایانی ماد ناویان لێ ببردرێت. زمانی ئەشـــكانییەكان و مادەكان زۆر لە یەک نزیک بوون، تەنانەت دەكرێ بوترێ كە وەک دوو شێوەزاری یەک زمان بوون. بێگومان ئەوندە ئەشـــكانییەكان كەوتوونەتە بەر كاریگەریی زمانی مادییەوە ئەوندە مادەكان نەكەوتوونەتە بەر كاریگەریی زوانی ئەشـــكانییەوە، هۆكارەكەشـــی ڕوونە چونكە ئەشـــكانییەكان چەند هۆزێک بوون كە لە ســـەرزەمینی پان و بەربڵاوی ماددا مانەوە. و پێش ئەوەی كە ئەوان دەســـتەڵات بە دەســـتەوە بگرن زمانێكی جێكەوتووی ئایینی و هەروەها دەســـتەڵاتداری لە ماددا هەبووە و ئەوان ناچار بوون بۆ ئەوەی بە ســـەر دانیشـــتووانی ماددا فەرمانڕەوایی بكەن دەستەواژە جێكەوتووەكانی ئایینی و كارگێڕی و سەربازی فێر ببن و كاری پێبكەن.

ئەو زمانە كە ئەمڕۆ بە زمانی پەهلەویی ئەشـــكانی ناســـراوە و نووســـراوە كۆنەكانی سەردەمی ئەشكانییەكانی پێ نووسراوەتەوە لەگەڵ زمانی ڕاستەقینەی ئەشكانییەكاندا واتا ئەو زمانەی كە هۆزەكانی ئەشكانی قسەیان پێ دەكرد جیاوازی زۆرە. هۆكاركەشی ئەوە بوو كە ئەشكانییەكان/ پەرتەكان" هۆزێكی كۆچەر بوون، بەپێی ئەو زانیارییانە كە تا ئێستا دەست كەوتووە لە هونەری خوێندن و نووسینیش بێ بەهرە بوون، و لە سەرەتاوە هیچ كۆڕ و كۆمەڵێكی زانستی و خوێندن و نووسینیان نەبووە، بۆ تۆماركردن و نووسینەوە لە نووســـەرانی مادی، پارســـی، ئارامی و یونانی كەڵكیان وەرگرتووە. جا بۆیە میرزاكان (نووســـەرەكان)یش زۆربەیان هەر ئەو زمانگەلە كە خۆیان زانیویانە بە كاریان هێناوە و پێیان نووسیووە، هەر لەبەر ئەمەشە كە نووسراوەكانی سەردەمی ئەشكانییەكان قەت لە یەک ناچن، شێوەی دارشتنیان، زمانیان، خەتیان لە یەک جیاوازە. ئەو نووسراوانە كە لە وڵاتی ماددا (كوردســـتاندا) و لە لایەن نووســـەرانی مادییەوە نووســـراون بێگومان زمانە سەرەكیەكەی مادی (كوردی)یە و كاریگەرێكی كەمی ئەشـــكانی پێوە دیارە، هەر بۆیەش زۆربەی لێكۆڵەرانی زمانە كۆنەكانی ئێرانی زمانی ئەشكانییەكان وەک زمانی "پەهلەویی

باکووری ڕۆژئاوا (مادی / کوردی) و زمانی ساسانییەکان وەک پەهلەویی باشووری ڕۆژئاوا (پارسیک) ناویان لێ ناوە. تەنانەت لە سەردەمی ساسانییەکاندا، دانیشتووانی ناوچەکانی باشووری ئێران (فارسەکان) لە زمانی ئەشکانییەکان (شێوازێک لە زمانی مادی/ کوردی) تێ نەدەگەیشتن هەر بۆیەش نووسراوەکانیان بە هەر دوو شێوازی پەهلەویی ئەشکانی (کوردی) و پەهلەویی ساسانی (پارسی/ فارسی) دەنووسیەوە، بۆ نموونە " نووسراوەبەردینەکانی نەخشی ڕۆستەم (فارسی: نقش رستم) و نەخشی رەجەب (فارسی: نقش رجب) کە هی سەردەمی ئەردەشێری یەکەمە بە سێ زمانی پەهلەویی ئەشکانی (کوردی)، پەهلەویی ساسانی (فارسی) و یونانی نووسراونەتەوە. دیسان نووسراوەبەردینە بەناوبانگەکەی حاجی ئاباد (فارسی: کتیبه حاجی آباد) کە هی سەردەمی شاپووری یەکەمە بە دوو زمانی پەهلەویی ئەشکانی و پەهلەویی ساسانی نووسراوەتەوە"[19]. نووسراوەبەردینەکەی شاپووری یەکەم لەسەر دیواری کەعبەی زەردەشت کە لەوێدا شاپوور باسی شەڕەکانی خۆی لەگەڵ ڕۆم و سەرکەوتنەکانی دەکات بە سێ زمانی پەهلەویی ئەشکانی و پەهلەویی ساسانی و یونانی نووسراونەتەوە[20]. هەروەها لە نووسراوەبەردینە بەناوبانگەکەی "نەرسی" پادشای ساسانی کە بە "پەیکەری پەیکۆڵی ناسراوە لە ناوچەی قەراخ لە باشووری سلێمانی کە بەداخەوە ئێستا داڕووخاوە نەرسی باسی چۆنیەتی سەرکەوتنی بە سەر برازاکەی خۆی وەهرامی سێیەم دەکا. ئەم نووسراوەبەردینەش بە هەر دوو زمانی پەهلەویی ئەشکانی و پەهلەویی ساسانی نووسراوەتەوە"[21].

نووسینەوە بە دوو زمانی پەهلەویی ئەشکانی و پەهلەویی ساسانی لە یەک کاتدا لە سەردەمی ساسانییەکاندا ئەم تیورییەی لێکۆڵەران و زمانناسانی ئوروپایی و ئێرانی لە بواری زمانە کۆنەکانی ئێرانیدا بەرپەرچ دەداتەوە کە زمانی پەهلەویی ساسانی وەک درێژەدەر و جێگرەوەی زمانی پەهلەویی ئەشکانی و پارسیی کۆن دەناسینن. ئەمە ئەو ڕاستییە دەردەخا کە هەر لە سەردەمی ساسانییەکاندا دانیشتووانی باکووری ڕۆژئاوا (کوردستان) لە

---

[19] http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-1d3245f09868443a801c2216402d3c54-fa.html

[20] http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?sid=2899

[21] http://zamaaneh.com/rohani/2008/07/post_239.html

http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-1d3245f09868443a801c2216402d3c54-fa.html

زمانی نووسـراوەبەردینەکان کە بە شـێوازی باشـووری ڕۆژئاوا (فارسـی) بوو تێ نەدەگەیشـــتن هەر بۆیەش نووســـراوەکـان بەزمـانی پەهلەویی باکووریش (مادی/ کوردی) دەنووسـرایەوە. ئەمە ئەو ڕاسـتییە دەسـەلمێنێ کە هەر لەو سەردەمەدا دوو زمانی زیندوی جیاواز لە دوو شوێنی جیاوازدا هەبووە کە دانیشتووانەکەی قسەیان پێ کردووە و نووسینیش بە هەر دوو زمانەکە هەبووە.

هەر وەک پێشتر باسی کرا زمانی نووسراوەکانی سەردەمی ئەشکانییەکان بەپێی ئەوەی کە لە کوێدا نووسـرابێت و نووســەرەکەی چە زمانێکی هەبووبێت جیاوازییان هەیە، بەڵام بە دڵنیاییەوە زمانی کۆمەڵانی دانیشـتووی ماد (کوردسـتان) لە سـەردەمی ئەشـکانییەکاندا هەر مادی (کوردی) بووە بە کەمترین ئاڵوگۆڕەوە، ئەم ئاڵوگۆڕەش بە هۆێ نیشـــتەجێبوونی هۆزەکانی ئەشکانی لە سەدەکانی دواتردا کاریگەری خۆی نیشان داوە، نەک لە سەردەمی ئەشـکانییەکاندا. بۆ ڕۆشـنبوونەوەی زیاتر لە سـەرئەم بابەتە کەمێک دواتر لە درێژەی ئەم وتارەدا زمانی یەکێ لەو قەباڵانەی هەورامان کە هی ســەردەمی ئەشــکانییەکانە دەخرێتە بەرچاو.

هەر وەک پێشـتر ڕوون کرایەوە، شێوەزاری سۆرانی هەمان زمانی مادییە کە کەوتووەتە بەرکارێگەریی زمانی هۆزەکانی ئەشـــکانییەوە، لێرەدا هێندێک تایبەتمەندی هاوبەشـــی شێوەزاری سۆرانی و زمانی ئەشکانی دەخرێتە پێش چاو:

- نیشـــانەی کۆ لە زمانی پەهلەویی ئەشـــکانیدا وەک "ان" و هێندێ جاریش "ایها" بووە، (بڕوانە بۆ " نگاهی گذرا به اسـم و دگرگونی واج ها در زبان پهلوی)[22]. نیشـــانەی کۆ لە شـــێوەزاری ســـۆرانیدا "ان" و هێندێ جاریش "ها"یە (لە دیالێکتی مۆکریاندا). لە کاتێکدا نیشـانەی کۆ لە شـێوەزارەکانی تری کوردیدا جیاوازە.
- گۆ کردنی پیتی "ئە / ا" لە سەرەتای وشەکاندا لە زمانی ئەشکانیدا باو بووە وەک ئەمورداد (مورداد)، ئەما (ما/ مە)، ئەشـــما (شـــما). لە شـــێوەزاری سـۆرانیشـدا ئەم شـێوەیە هەر ماوەتەوە وەک " ئەمن" (کرمانجی: من/ ئەز)، ئەتۆ (کرمـــانجی: تە/ تۆ)، ئێوە/ ئەنگۆ، (کرمـــانجی: وە/ هون)، ئەوان

[22] http://daneshnameh.roshd.ir/mavara/mavara-index.php?page=%d8%b2%d8%a8%d8%a7%d9%86+%d9%be%d9%87%d9%84%d9%88%db%8c+%c2%ab%d9%be%d8%a7%d8%b1%d8%b3%db%8c+%d9%85%db%8c%d8%a7%d9%86%d9%87%c2%bb&SSOReturnPage=Check&Rand=0 (2013-10-02)

(کرمانجی: وان)، ئەسپاردن (کرمانجی: سپاردن)، ئەشکەوت/ ئەشکەفت (کرمانجی: شکەفت).

- لە زوانی ئەشـــکانیدا لەهێندێک لە وشـــەکاندا دەنگی "و" گۆردراوە بۆ "ب"[23]، لە سۆرانیشدا هەر وایە وەک " واران" بوو بە باران، "وارین" بوو بە بارین، "وارۆک" بوو بە بارۆک، "وازدان" بوو بە بازدان، "واز کردن" بوو بە بـازکردن، "وامی" بوو بە بـامی (بـادام)، "بـاوان" بوو بە بـابـان، "وەهرام" بوو بە بەهرام، "وە" بوو بە (بە/ بـا)، "واهۆز" بوو بە بـاهۆز. "وینین" بوو بە بینین، "وەراز" بوو بە بەراز، "وەچکە" بوو بە بەچکە، "وەستن " بوو بە بەستن. "واشە" بوو بە باشە/ باشو، "وژار" بوو بە بژار، "وەرین" بوو بە بەرین، "وەرانوەر" بۆ بە بەرانبەر.
- لە زمانی ئەشـکانیدا لە هێندێک لە وشـەکاندا دەنگی "و" گۆڕدراوە بۆ "گ"، لە سـۆرانیشـدا هەر وایە وەک "وەرک / وەرگ" بوو بە گورگ، " وەریس/ وەریســـە" بـوو بە گـۆریـس، "وتـن" (گـۆتـن)، "ورز" (گـورز). ئـاڵوێر(ئـاڵۆگۆڕ)، ئـاور(ئـاگر)، پیشـــەوەر(پیشـــەگەر)، دادوەر، دادوەری (دادگەر، دادگەری)، ویشتاسپ (گۆشتاسپ).
- لە زمانی ئەشـکانیدا بەکارهێنانی پێشـگر لەسـەرەتای هێندێک لە "کار"ەکاندا باو بووە، لە سـۆرانیشـدا هەر وایە، بۆ نموونە، وەسـتان بوو بە ڕاوەسـتان (فارســـیی میانە: برایســـتادن)، گرتن بوو بە وەرگرتن (فارســـیی میانە: برگرفتن)، کیشان بوو بە ڕاکیشان (فارسیی میانە: برکشیدن)، نیشتن بوو بە دانیشتن (فارسی: نشستن).

کورتەیەک لەسەر بەڵگەنامەکانی هەورامان

بۆ بـاســـکردن لەســـەر ئەم بـابەتە لە نووســـراوە بەنرخەکەی کتێبی " لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری" لاپەرەکانی ٣٣١- ٣٨٧، لە نووسـینی لێکۆڵەر و مێژوونووس و مامۆســـتای مێژووی کورد لە زانکۆی بەغدا دوکتور جەماڵ ڕەشـــید ئەحمەد کەڵک وەرگیراوە، ئەم کتێبە لە ســـاڵی ١٩٨٨ لە بەغدا لە چاپ دراوە. وتارەکەی د.جەمال ڕەشید لەسەر ئەم بەڵگەنامەگەلە زۆر لە جێگای خۆیەتی و بابەتەکانی لە هەر ڕوویکەوە ڕۆشـن کردوەتەوە، بۆیە پێویسـتی بە دەسـتکارییەکی وا ناکا، تەنیا ئەوە نەبی کە تیشکی زیاتر دەخرێتە سەر هێندێ لە وشە کوردییەکان. لێرەدا دەقاودەق ئەم وتارە بەڵام لە قـالبێکی کورتکراودا دەخرێتە بەرچـاو، ئەگەر لە شـــوێنێکـدا پێویســـتی بە ڕوونکردنەوە هەبێ ئەوە لە نێو دوو کەوانەدا دەنووســـرێتەوە، کە مانای ئەوە دەگەینی کە

[23] هەمان سەرچاوەی پێشو

بەرپرســـیارەتی ئەو بەشـــانەی ناکەوێتە ســـەرشـــانی د. جەماڵ رەشـــید. ئەمەش دەقی نووسراوەکەیەتی:

لە سـەرەتای سـەدەی بیسـتەمدا گرنگترین ڕووداوی مێژوویی کوردسـتان کە بوو بە هۆی پەیدا بوونی ئاڵوگۆڕێک لە نێوان چەند زانیارییەکی زمان و مێژووی ڕۆژهەڵاتناســـیدا، دۆزینەوەی چەند بەڵگەنامەیەکی چەرخی هێلینی (ســـەدەی یەکی پ.ز) بوو لە ناوچەی هەورامانی (کوردسـتان)دا. کە لە لایەن سـەعید خان دوکتوری چاو لە شـاری سـنەدا، لە سـاڵی ١٩٠٩ سـێ پارچەیان گەیشـتبووە دەسـت پسـپۆڕە بەریتانییەکان. دوانیان پاش شـەش سـاڵ لە لایەن پروفسـور مینس شـی کراونەتەوە و لە گۆڤاری لێکۆڵینەوەی هیلینیدا بڵاوی کردووەتەوە، journ. Hell. Stud. 35 (1915)

ســێیەمیشــیان کە بە پیتی ئارامی نووســرابوو پاش دە ســاڵ لە لایەن کاولی ناوێک بە وتارێک لە گۆڤاری کۆمەڵەی ئاسیەوی پادشاهی ساڵی ١٩١٩(J.R.A.S 1919) ڕوون کراوەتەوە.

دوکتور ســـەعید خان هەر چەندە باســـی ئەوەی نەکردووە، کە لە کێ ئەم بەڵگەنامانەی دەســـتکەوتووە بەڵام لەمەودوا دیار دەبێت و هەر وەکوو مامۆســـتا شـــێخ ئەمینی شـــێخ عەلائوددینی نەقشبەندی پێ راگەیاندم و فەرموی کە سـەعید خان لەبەر چارەکردنی چاوی عباس قولی سـان باپیرە گەورەی بەگزادەکانی رەزاو هاتبووە هەورامان. و پێش هاتنی ئەم دوکتورە شێخ عەلادینی نەقشبەندی چووتە دێ " پاڵنگان" نزیک قەڵای ئەردەلانیان (تەنگی بەر) لە سـەرەتای ئاوی سیرواندا، بۆ پشـکنینی ئەشـکەوتەکەی ڕۆژهەڵاتی پاڵنگان، شێخ موریدێکی خۆی کە بە " ورگڵ" نێوبـانگی دەرکردووە بۆ ئەوێ نـاردووە و بە یـارمەتی چەند کەسێک توانیویەتی ناوەڕاستی ئەشـکەوتەکە هەلکەنێت کە پڕ بووە لە چەلتوک و لە ناویا کوپەڵەیەکی داخراو و بەسـتراوی بە مۆم کە لە شـێوەی شـووتیدا بووە هێناوەتە دەر. پاش ئەوەی ئەم کوپەڵەیان لە تەنیشـــت ئاگرداندا داناوە، مۆمەکەی تواوەتەوە و ناوەڕۆکی کوپەڵەکە ئەم بەڵگەنامانەی تێدا بووە. کە دوکتور ســـەعید خان چاوی بە شـــێخ دەکەوەی پێشـــنیار دەکا کە وا چاکترە ئەم دۆزراوەیە بگەیندرێتە دەســـتی پســـپۆران لەوانەیە ئەوان بتوانن سەر لەو نیشانانە دەربکەن، کە لەسەر ئەو پێستە نووسراوە.

... لەو کۆمەڵە دۆکومێنتانە ســێ پارچەی دەگاتە دەسـتی پرۆفسـور ئیلیس مینس " E.H. Minns " نێوبراو ئەو دەســـتنووســـە کە بە زمانی ئارامی نووســـرابوو بۆ کاولی " A. Cowley " دەنێریت، چونکە کاولی پسپۆری لە ئارامیدا هەبوو. کاولی لە ساڵی ١٩١٩دا سـەبارەت بەو دەستنووسـە لێکۆڵینەوەیەکی لە گۆڤاری کۆمەڵەی ئاسیایی پاشـایی بەریتانیدا بڵاوکردەوە و لە نێویدا پێشنیازی کردبوو و بە پێویستی زانیبوو کە وا زمانی دۆکومێنتەکە بە باشـی لێی بکۆلدرێتەوە، باسـەکەی کاولی بریتی بوو لە خوێندنەوەی وشـە و نێوەکان بێ ئەوەی هیچ قۆناخێکی مێژوویی دۆکومێنتەکە و شوێنی هەبوونی ڕوون بکاتەوە.

مینس لە نێو باسـەکەی دا باسـی دۆکومینتەکان دەکات و دەڵێت ژمارەیان زۆر بوون بەڵام دەست بە دەست کراون ولە کۆتاییدا سێ دانەیان بە ساخی دەگاتە دەست دوکتور سەعیدخان کە ئەویش لە سـەردانەکەی بۆ لەندەن لە سـاڵی ١٩١٣دا دەیان گەیەنێتە دەسـت پرۆفسـور براون ئەویش دەیداتە مینس، مینسـیش هێندێک ڕوونکردنەوەی سـەرەتایی لەسـەر دەنووسـێت و لە (١١)ی تشـرینی دووەمدا بۆ کۆمەڵەی دەنێرێت و هەر لەو کـاتەدا هاورێیانی دوکتور سـەعید نایانەوێت دوکتور لەم کارە مروڤانەییە بێ بەش بکەن، چونکە ئەو خاوەنیەتی، بەڵام دوکتور سەعید مافی بڵاوکردنەوەی بە مینس دەبەخشیت.

لە دوای لێکۆڵینەوەی دوکومینتی یەکەم، کە بە زمانی ئارامی نووسرا بوو وا دەرکەوت کە بۆ سـاڵانی ١٢ و ١٣ پ.ز دەگەرێتەوە، بەڵام دوانەکەی دی یەکێکی هی سـاڵی (٨٨)ی پ.ز و ئەوی سییەمی هی ساڵی (٢٢)ی پێش زایینە و بە ئەلفوبێی یونانی نوسراونەتەوە و بـابەتەکـانیشـیان لە بـابەتی دۆکومینتی یەکەم دەچیت، پروفسـور مینس خۆی لەم دوو دۆکومینتە کۆڵیوەتەوە و بیرورای خۆی لە "گۆڤـاری لێکۆڵینەوەکـانی هلینی" لە سـاڵی ١٩١٥دا بڵاو کردووەتەوە. ئەگەرچی پروفسـور مینس لە کۆتایی لێکۆڵینەکەیدا وای بۆ دەچیت کە وا زمانی دۆکومینتەکان لە زمانی کوردییەوە نێزیکە بەڵام خۆی زمانی کوردی نەزانیوە.

وەکوو وترا یەکێک لەو دۆکومینتانەی هەورامان کە بە پیتی ئارامی نووسـراوە لە لایەن کاولی شـی کراوەتەوە و لە گۆڤاری کۆمەڵەی شـاهانەی ئاسـیەوی سـاڵی ١٩١٩ زایینی بڵاوکراوەتەوە. لەگەڵ ئەو گیرو گرفتانەدا کە هاتوونەتە بەر کاولی لە خوێندنی ئەم پارچە نووسـراوەدا، بە هۆی هێنـدێـک نیشـانەی تـایبەتی نـاوچەییەوە دەڵێت کە وا دەقەکە "پەهلەوی"یە لەگەڵ هێندێک وشـەی سـامی بە پیتی ئارامی نووسـراوەتەوە، بەڵام چەند لاییەکی ئەو پارچە نووسراوە شکاوە یا فەوتاوە.

لە ڕاسـتیدا هەواڵەکان لەسـەر پێسـت بە هەشـت دێر تۆمار کراوە، کاولی لە کاتی شـی کردنەوەیدا هیچ باسـی جێ و شـوێنی دۆزینەوەی ناکات و هەروەها باسـی پەیوەندی زمـانەوانی لەگەڵ دانیشـتووانی نـاوچەکەو زمـانی ئەم نووسـراوەدا نـاکـات چونکە پسپۆریەکەی ئەو تەنها لە زمانی ئارامیدا بووە. تاکو ئیستاش رستەکان بە بێ خوێندنەوەی دەنگدار ماونەتەوە، کە بۆ ئیمە گرینگییەکی تایبەتیان سـەبارەت بە زمانی ناوچەیەکی کوردەواریەوە لە چەرخی هیلینیدا هەیە. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو مەبەستە دەقەکە بەم جورە دەخویندریتەوە:

١- شنت / / / ق یرخا اروتت مینو پتسپک بری تورین.

٢- / / / . . و ؟ یکی کرما اسمک من ابیکشکن پلز یات

٣- رزبنو اريل برى بشنين دد اهى كلا زوزن ١٠ ٢٠ ٢٠ ٥ /

٤- مه من بومخوتى ا..خ همى ادلو قدمته.

٥- شهدين تيريک برى اپين ى... برى رشنو ارشتت.

٦- برى ابنو گريپنهى برى مترپدى سينک برى ماتبنگ.

٧- ... كرما اسمتن كرما زينت ؟ اريل من.

٨- پتسپک كلا زوزن ١٠ ٢٠ ٢٠ ٥.

ئەو وشـــــانەی کە ڕەگی "ئارامی"یان هەیەو لەم بەڵگەنامەدا بە کار هاتوون بەم جورەی خوارەوەن:

١- **شەنەت:** واتە (ساڵ) کە لە عەرەبیدا بۆتە (سنە).

٢- **ق:** ئەم پیتە نیشـانەی وشـەی (قیپا)ی ئارامییە بە واتای (هاوین) کە لەگەڵ نیشـانەی (/ / /) واتای هاوینی ســـاڵی (٣٠٠) دەگەیەنیت. هەروەهاش یەکەم پیتی وشـــەی (قرن/ سەدە)یە.

٣- **یەرەخا**: واتە (مانگ)ی.

٤- **پەلز:** واتە (نیوە) ئەمڕۆ بە شێوەی (پەلگی) لە سریانیدا بە کار دێت.

٥- **کولا:** واتە (بە تەواوی).

٦- **مە، من:** هێندێک جار بە واتەی (لە) بە کار هاتوون و هێندێک جاریش بە واتەی (کە) و ئەمڕۆ لە شێوەی کوردیی فەیلیدا وەکوو (مینا) بە کاردێت.

٧- **قەدەمتو :** واتە (تقدیم / پێشکەش)

٨- **شەهدین:** واتە (گەواهان/ شاهیدان).

٩- **کەرما:** واتە (کرمە / ڕەز).

وشـــەکانی دی کە لە بنەڕەتدا هی شـــێوەیەکی زمانی ســـەرەتایی ناوچەیی کوردییە. چەند نێویکی کەســـی و چەنـد ئـامرازێکە کە لەو زمـانە نـاوچەییەدا بە واتـایەکی ئـایینی و کۆمەڵایەتی بە کارهاتوون وەکوو:

١- **اروتت (ئەروتات):** نێوی مانگێکە لە مانگەکانی چەرخی پورثدا، واتەی خوداوەندی خۆر(خۆردات) دەگەیەنێت و لە بنەڕەتدا لە (هوڤاردات) یان (هواردانا- ئێرانی هەزارەی

یەکی پ.ز، شـــوورداتا – میتانی هەزارەی دووی پ.ز، ســـوڤارداتا- هێندی ... هتد)ی ڕەگی پەیدا کردووە. لە بابلیدا بۆتە ئومرداتو، خومارداتو، خورداتو.

٢- تیریک (تیرەک): لە بنەڕەتدا لە نێوی (تیر= تیرا= میترا=میثرا) لەگەڵ پاشـــگری ناوچەیی کۆن (ک، کو، کا) پێک هاتووە.

هاوچەرخی ئەم نێوە نێوی پورثی (تیردات/ تیرداد)ە، کە کۆنترین شـــێوەی (میترادات، میتراداتیس)ە.

٣- ڕشـــنو (ڕەشـــنۆ): یەکێکە لە هاوڕێکانی خوداوەند (میثرا= میترا= میهرا) کە لە پاڵ خوداوەند (ســـراوشـــا، ڕاشـــیو) نیشـــانەی گیانی ســـەردانەواندن و ڕێکخراوی بوون. لە پەهلەویدا بوونەتە (ڕاشنو و میهر و سروش و لاشن) و لێپرسراوی گیانی مردوان لەسەر پردی چینوات بوون.

٤- میترپەدی (میثرا- پادی): واتا میترا خاوەن، بەڵام وشەی پادی لە چەرخی ساسانیدا بوو بە (پد/ بد) بە واتای سەرۆکی ئایینی.

٥- ناوەکانی (ئەســـمەک، پتســـک، ســـینەک) بە پاشـــگرێکی کۆنی وڵاتی کوردەواری کۆتـاییـان هـاتووە، بەڵام نێوەکـانی (تورین، ئەرێل، بشـــنین، ئەپیو، ئەرشـــتت، ئەبنو، گرییپنەهی، ئەسمتن) چەند نێوێکی باو بوون لە دەولەتی پورثدا.

بە شێوەیەکی گشتی ئەو وشانەی کە پەیوەندیان بە کوردییەوە هەبووە ئەمانەن:

" ئەروتەت، مەییان، پەتەسپەک، بەری، تورین، ئەسمەک، ئەبیکەشکەن، یات، ڕەزبان، ئەریـل، بەشـــەنین، داد، ئەیی (ئەهی)، مە، بومخوتی، هەمی، ئەدلو، تیرک (تورەک). ئەپین، ڕەشنو، ئەرشتەت، ئەبنو، میتراپادی، سینەک، ماتبەنگ، ئەسەمتەن، وییەت).

لەم دەقەدا ئەوەی کردار و ئامرازە و لە زمانی کوردیی نوێدا بە کار دێن ئامانەن:

١- "بەر + ی"، هەرچەندە لە ئارامیدا ئەم وشـەیە بە شـێوەی (بار) پاشـان (مار) بە واتای "نەوە" بە کار هاتووە بەڵام لە بنەڕەتدا هەر هەمان واتەی ووشـــەی "بەری" کوردییە کە نەک تەنها بۆ مروڤ بە کار دیت بەڵکوو بۆ دارو درەخت و گیان لەبەریش.

[(لە فەرهەنگی هەنبانە بۆرینەی هەژاردا، ٢١ واتا بۆ وشـــەی" بەر" دانراوە، بەڵام با لێرەش چەند واتایەکی تریش ڕوون بکرێتەوە، و بخرێتە ســـەری. ١- "بەر" بە واتای " تەن" دێت، وەک دەڵێن کراســـەکەی لە "بەر" کرد. ٢- " بەر" بە واتای شـــوێنی مێینەی ونێرینە مروڤ دێت وەکوو دەڵێن موی بەری هاتووە، بەری تاشـێووە، بەری سـپی بووە. ٣- بەر بە واتـای خـانەدان، بنەمـاڵە، مـاڵبـات دێـت وەک دەڵێن ئەمـانە لە "بەر"ی مـاڵی

فلانەکەســـن، ئەمانە " بەر"ە ماڵێکی باش نین. ٤- "بەر" بە واتای تول (بچکەیەک کە هێشـــتا لە زگی دایکیدایە / جنین) وەک دەبێژن لە ترســـاندا "بەر"ی کەوت، لە ڕێگادا "بەر"ی خســت. ٥ - " بەر" بە واتای "نەوە" یان "زادە" دێت، وەک دەڵێن ئەمانە "بەر"ی ســێیەمی ماڵی فلانکەســن واتا نەوەی ســێیەمن. یان دەبێژن ئەمانە لە "بەر"ی فلانکەس کەوتوونەتەوە واتا زادەی فلانکەســن. ئەم "بەر"ە کە لەم بەڵگەنامەیەدا هاتووە واتای زادە یان نەوە دەدا. = (نووسەر)].

٢- یەکی: هەرهەمان واتای "یەک"ی کوردی دەگەیەنێت.

٣- مە: ئەمە ئامرازی پەیوەندی (چوونە سـەر)ە کە لە رستەی نێوی و کرداریدا تەنها لەم بەڵگەنـامە و لە نووســـراوەکـانی "نەرســـی- ٢٩٣ ز" کە بە پەیکەری (پەیکۆڵی) لە کوردستاندا بە نێوبانگە و جارێکی دیش لە نوسـراوەکانی " شـاپوور- ٢٦٣ز" لە کەعبەی زەردەشـــتدا بە کار هاتووە. بە زۆری ئامرازی (زی) لە چەرخی ئەرشـــاکیدا جێی ئەم ئـامرازەی (مە)ی گرتبووە و لە زۆر رســـتەی پورثیدا دەبینرێـت. ... لە پلەی کۆتـایی چەرخی پورثیدا ولە سـەردەمی سـاسـانیدا وشـەی (کە)ی پورثی هەبووە و شـان بە شـان ئامرازی (ی)ێ پەیوەندی بە کار هێنراوە، لە کوردیدا ئامرازی (کە، ی) هەتا کو ئیستا بە هەمان مەبەسـت بە کار دێت، وەکوو سـروود چە شـادیفت (واتە سـرود کە هی شـادییە = ســرودی شـــادی). ئەم ئامرازە ئیســتا بە هەمان واتا لە زمانی بولگاریدا بە کاردێت. لە نووسراوەکانی چەرخی هەخامەنشیدا ئەم ئامرازە بە شێوەی (یا) کە لە (هەیا) دارێژراوە و ئەمڕۆ لە کرمانجیی ژوورووداو بە کار دێت.

٤- ئەبیکەشـــکەن: وشـــەیەکی ناوچەییە بە بیروباوەری " کاولی" وشـــەی " داشـــتن" نزیکترین شـێوەیەتی چونکە بە (ئەبیدەشـدەن) خویندبوویەوە، کە چی "ماری بویس " بە جورێکی ڕاستتر خوێندویەتیەوە (کەرما ئەسمەک مە ئەبیکەشکەن) کە واتاکەی (رەزی ئەسمەک کە هەڵکێنراوە) دەگەیەنێت. کە وا بوو وشەکە " هەڵکێنراو"ە.

[ئەم وشەیە یان خراپ نووسراوە و یان خراپ خوێنراوەتەوە. ئەمە نە "ئەبیکەشکەن"ە و نەش "ئەبیدەشدەن"ە. ئەم وشـەیە " ئەبێبەشـکەن"ە، کە ئەگەر بە شـێوەی کوردیی ئەمڕۆکە بنووسرێتەوە ئاوای لێ دێ " ئەبێ بەشـکەن"(ئەبێ بەشـی بکەن) واتا دەبێ زەوییەکە دابەشکەن. لە پاش ئەم وشەیە وشەی پلز هاتووە کە واتای "نیوە" دەدات کە مەبەست ئەوەیە ئەبێ زەوییەکە بەش بکەن بە نیوەیی = (نووسەر)].

٥- یات: وشـەیەکی کوردییە بە واتای "هی (هین)" کە لە کرمانجیی ژوورووداو بە شـێوەی "یا، یێت" وەکوو ئامرازی خستنەسەر (اضافە) بە کارهاتووە.

٦- داد: هە هەمان وشەی کوردی "دای" ئەمڕۆیە. لە بنەڕەتدا "دادی"یە = "دادهی"یە.

٧- **بومخوتی:** وشەیەکی ناوچەییە بە واتای " خاوەن، گەورەی زەوی"

[هەر چەند د.جەماڵ رەشید، واتای ئەم وشەیە تا ئەندازەیەکی زۆر ڕاست نووسیوە بەڵام ماناکەی ورد و تەواو نییە، جارێ وشەی "گەورە"ی لێ زیاد کراوە و لە خۆدی نووسراوەکەدا ئەم وشەیە تێدا نییە، دواجاریش وەک وشەیەکی ناوچەیی ناوی لێ براوە کە ئەمەش ڕاست نییە. بۆمخوتی وشەیەکی پەتی مادی (کوردی)یە، ئەم وشەیە لە دوو بڕگە پێک هاتووە، " بۆم – خوتێ".

١- "بۆم " وشەیەکی رەسەنی کوردییە واتای زەوین دەدا[24]، بۆ نموونە لە کوردیدا دەڵێن "بۆمە لەرزە" کە واتای زەوی لەرزە (زلزلە) دەدا، هەروەها دەستەواژەی "مەرز و بۆم" کە واتای مەرز و سەرزمین دەدا، دیسانەوە لە دەستەواژەی" بەروبۆم"دا کە ئەمڕۆکە وەک دەستەواژەیەک بۆ بەرهەمی کشتوکاڵی بە کار دێت بەڵام لە ڕاستیدا "بەر" واتای (ثمر) دەدات و "بۆم"یش واتای زەوی دەدا، کە دەڵێن ئەو شوێنە بەروبۆمی باشە ئەو واتایە دەگەینێ کە هەم "بەر"ی باشە و هەم " زەوی"ە کەشی باشە.

٢- "خوتێ"، ئەمە وشەیەکی مادی و لە هەمان کاتدا وشەیەکی ئاسایی کوردییە لە شێوەزاری کرمانجیدا. سارگۆنی دووەم لە ساڵی ٧١٣ پ.ز لە ڕێگای " ئەلیپی" (ناوچەی کرماشان)وە بەرەو لای ماد ڕۆیشت لە ڕێگادا ناوی ژمارەیەک لەو ناوچەگەلە کە دەستی بە سەردا داگرتبوو هێناوە لەوانە ناوچەی" ئاپسا خوتێ"[25]. هەروەها ناوی یەکێک لە کتێبەکانی سەردەمی ئەشکانییەکان "خوتای نامەک" بووە کە کتێبەکە بۆخۆی لەناو چووە و ئێستا هەر وەرگێڕاوەکەی ماوەتەوە. ئەم وشەیە ئیستا لە کرمانجیدا لە شێوەی "خۆدێ"[26] (بە واتای خاوەن، خێو، ساحیب) ولە سۆرانی و شێوەزارەکانی تری کوردیدا وەک "خاوەن/ خاوەند" ماوەتەوە.

کە وا بوو"بۆمخوتێ" وشەیەکی شێوەزاری گشتیی مادی (کرمانجییە) کە واتای خاوەن زەوی دەدا.= (نووسەر)].

٨- **هەمی:** واتە (هەموو، هەمی)، وشەیەکی کوردییە.

[وشەیەکی ئاسایی کوردییە لە شێوەزاری کرمانجیدا. = (نووسەر)]

---

[24] هەنبانە بۆرینە، فەرهەنگی کوردی- فارسی هەژارتاران ١٣٦٨. ل.پ.٦٤

[25] مێژووی ماد.دیاکۆنوف وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز ١٣٤٥ هەتاوی، ل.پ ٢٧٥

[26] هەنبانە بۆرینە، فەرهەنگی کوردی- فارسی هەژارتاران ١٣٦٨. ل.پ. ٢٥١

٩- ئەدلۆ (ئەرلو): ئەم وشەیش ناخوێندریتەوه، وا دیاره کردار پیشان دەدات لەم رستەیەدا بە قسەی کاولی واتای (وەرگرتن) دەگەیەنێت واتە (استلام).

١٠- زەدەن (زەبەن): وشـــەیەکی ناوچەییە باش ناخوێندرێتەوه، کاولی دەڵێت زۆر واتا دەگەیەنێت یەکێک لەوانە (زەند) واتە تۆمار کردن.

واتای هێندێک لە نێوەکانی ناو بەڵگەنامەکە:

مەیبان: وشەیەکی کوردییە کە بە شێوەی " میبنو" لە بەڵگەنامەکەدا تۆمار کراوه، بە واتای "دروستکەری مەی" دێت.

[پێویستە لێرەدا تیشـک بخرێتە سـەر خاڵێک، ئەویش ئەوەیە کە زۆربەی ئەو ناوانەی کە بە پاشـــگری "و" کۆتاییان پێدێت، ڕەگی شـــێوەزاری گشـــتیی مادی (کرمانجی)یان هەیە (بڕوانە بەشی چوارەم). و بەشێکی زۆر لەو ناوانەی کە بە پاشگری "ک" کۆتاییان پێدێت ڕەگی شێوەزاری ئەشکانییان هەیە.= (نووسەر)].

پەتەسـپەک: نێوی مەیبانەکەیە، کە لە کوردسـتاندا نێوێکی کەسـی بووه و بە شـێوەی "پتسـپک" تۆمار کراوه کە نێوێکی لێکدراوه (پەت- سپە- ک) واتای "سەر لەشکر" دەدات.

[ناوی وا کە واتای ســـەربازی هەیە لە کوردیدا باوه، بۆ نموونە ناوی بابا "ســـەرهەنگی دەودانی" شـــاعیر و پیری یارســـانی (لە نێوان ســـاڵانی ٩٣٥- ١٠٠٧ زایینی)[27]. هەر ئێستاش لە ناوچەی شکاکان لە دەوروبەری ورمێی ناوگەلێکی وەک سەرباز و سەرهەنگ و لە ناوچەکانی تری کوردسـتاندا ناوی وەک سـەردار و سـاڵار شـتێکی زۆر ئاسـاییە. پەتەسپەک ئیستا لە فارسیدا وەک "سپە- پەت / سپەبوت (سپهبد) " ماوەتەوه. (نووسەر)].

تورین: نێوی باوکی مەیبانەکەیە.

[ئەم ناوه بە ئەگەرێکی زۆر هەمان ناوی "توران"ە. لە شێوەزاری سۆرانیدا زۆر جاران دەنگی پیتی " ا " دەگۆڕدرێت بۆ " ێ" بۆ نموونە " ناو دەبێت بە (نێو)، پا (پێ)، ما (مێ)، ناوەڕاست (نێوەڕاست)، چاوداری (چاودێری). بۆیە دەکرێ ئەم ناوه هەر توران بوو بێت لە شـــیوەزاری گشـــتیی مادی (کرمانجی)دا کە وەک تورێن گۆ کرابێت لە شـــێوەزاری ئەشـــکانیدا. توران لە فارســـیدا ناوی ژنە بەڵام لە کوردیدا هەم ناوی ژنە و هەم پیاوه، لە ناوچەی شکاکان لە ورمێی ناوی توران بۆ پیاوان بە کار دێت. (نووسەر)].

ئەسمەک: نێوی بازرگانێکی "مەی"ە لە ناوچەکەدا.

---

[27] مێژووی ئەدەبی کوردی بەشی سێیەم د.م خزنەدار ل.پ ٢٣٥

[(ئەم ناوە بە ئەگەرێکی زۆر" سەمەک"ە، چونکە هەر وەک پێشتر باسی کرا، گۆکردنی پیتی " ئە / ا" لە سەرەتای وشەکاندا لە زمانی ئەشکانیدا باو بووە. لە ئێرانی کۆندا ناوی "سەمەک" هەیە، سەمەکی عەیار (فارسی: سمک عیار) ناوی چیرۆکێکی داستانی کۆنی ئێرانییە[28]، د. پرویز ناتل خانلری ئەم چیروکەی کۆ کردوەتەوە و لە سێ پەرتووکدا بڵاوی کردوەتەوە. ئەم چیرۆکە زۆر کۆنە بەڵام لە چەرخی شەشەمی کۆچیدا نووسراوەتەوە، کەسایەتی سەرەکی ئەم چیرۆکە ناوی "سەمەک"ە و بەشێکی زۆری ڕووداوەکانی ناو چیرۆکەکش لە کوردستاندا قەوماوە. سەمەک/ سەماک پەیوەندی بە وشەی "سەما/ سەماکەر"وە هەیە کە واتای هەڵپەرکێ (رقص) و هەڵپەرکێکەر(رقاص) دەدا[29].= (نووسەر)].

ئەریل: ناوی خاوەنی ڕەزەکەیە

[بێگومان ناوێکی مادییە، زۆر نزێکە لە ناوی بابا "ئەردڵ" بناغەدانەری مالباتی ئەردەڵانی. = (نووسەر)].

بەشنین: نێوی باوکی خاوەن ڕەزەکەیە.

["بەشن/ بەژن" وشەیەکی پەتی کوردییە کە واتای "باڵا / بەژن" دەدا (بڕوانە فەرهەنگی زازاکی- کرمانجی، چەکۆ کۆجاداغ، ل.پ.٥٥٨)[30]، بەشنین بە واتای کەسێکە کە بەبەژنە / بەژندارە، یان بالابەرزە. ئەم جۆرە ناوانە لە کوردیدا باو بوون هەر وەک ناوی"بەرزو" کە ئیستاش هەر باوە وا واتای باڵا بەرز دەدا.= (نووسەر)].

تیرەک: لە وشەی "تیر" و پاشگری "ک" بۆ کەسی تاک پێک هاتووە، لە بنەرەتدا ئەم نێوە "تیردات - میترادات – میثرادات" بووە کە لە کاتێکی درەنگتردا بووەتە میهرداد – تیرداد.

ڕەشنۆ: ئەم نێوە لە نێوی فریشتە "ڕەشنۆ" پەیدا بووە کە هاوڕێ خوداوەند (میثرا= میهر) بووە.

[ئەمە ناوێکی پەتی مادییە لە شێوەزاری ئاییینی مادی/ ئەوێستایی (هەورامی)، ناوی هەژدەیەمین ڕۆژە لە مانگی زەردەشتیدا. لە کوردەواریدا بە بەردەوامی ئەم جۆرە ناوە بە کار هاتووە. باپیری میرانی خۆشناو ئەم ناوەی هەبووە [31]. = (نووسەر)].

---

[28] http://www.goodreads.com/book/show/640719.

[29] هەنبانە بۆرینە، فەرهەنگی کوردی- فارسی هەژارتاران ١٣٦٨. ل.پ.٤٤٩

[30] Ferheng zazaki- kurmanci, Ceko Kocadag, 2010 sid 558

[31] مێژووی هەوراماان د. موحەمەد ئەمین هەورامی ل.پ.١٠٨-١٠٩

ئەرشتەت: هەر وەکوو ڕەشنۆ نێوی فریشتەیە، لەگەڵ سراوشا (سروش) و ڕاشیو وەی دی.

[ناوێکی ئایینیی مادییە لە شێوەزاری ئەوێستایی (هەورامی). ناوی حەڤدەیەمین ڕۆژە لە مانگی زەردەشتیدا. = (نووسەر)].

گریپنەهی: لەوانەیە نێوێکی یونانی بێت وەکوو گریپوس باوکی ئەنتیوخوس.

[شتێکی سەیر نییە ئەم ناوە یونانی بێت، ئەگەر چاو لە ناوی ئێستای کوردەکان بکرێ دەبینرێت کە زۆربەی ناوەکان عەرەبییە وەک ئەحمەد ، مەحموود، حەسەن، حەوسەین، عبدوللا، مەسعود، جەلال، و ... ئەمە ئەوە ناگەینی کە زمانی ئەو کەسانە عەرەبییە.= (نووسەر)].

ماتبنگ:

[ناوی باوکی یەکێک لە " گەواە (شاهێد)" کانە، ئەم ناوە لە دوو بڕگە پێک هاتووە بەم جۆرە "مات- بنگ"، بڕگەی یەکەمی "مات/ ماتا/ ماتە" ناوێکی ئاسای مادییە، ناوی سەرۆکی هۆزی ئەساگەرتی "ماتا- تی/ مەتا- تی" بوو(بڕوانە مێژووی ماد.دیاکۆنوڤ وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز ١٣٤٥ هەتاوی، ل.پ.٢٦١)، هەروەها "گئو- ماتا" ناوی ئەو پیاوە مۆغە (ماگە)یە کە پێش لە داریوشی هەخامەنشی بۆ ماوەی حەوت مانگ پادشایەتی کرد و دواجار بە پیلانی داریوش کۆژرا و لە نووسراوە بەردینەکانی بێستوندا ناوی وەک "گئوماتا [گیو- ماتا (گیو کوڕی ماتا)]" هاتووە. بڕگەی دووەمی ناوەکەش "بنگ" ناوێکی مادییە کە ئێستاش لە شێوەزاری کرمانجیدا وەک " بنگین/ بەنگین" ماوەتەوە ناوەکانی بەنگین، ڕەنگین، لەزگین ناوی ئاسایی کوردین لە کرمانجیدا.= (نووسەر)].

ئەسمتن:

[هەر وەک پێشتر وترا، گۆ کردنی پیتی" ئە / ا" لە سەرەتای وشەکاندا لە زمانی ئەشکانیدا باو بووە. ئەم ناوە سمتن / سیمتەن بووە (تەنی زێوێن). وشەکانی سیم و زیو لە کوردیدا هەر ماوتەوە و وەک ناویش بە کار دێت وەک سیمین و زێوین کە ناوی کچانن. ئەم ناوە دیارە کە ناوێکی ئەشکانییە، یەکەم لەبەر ئەوەی کە لە پێش ناوەکەی پیتی "ئە" هاتووە دووەم ناوێکی سەربازیە.= (نووسەر)].

میتراپادی: ئەم نێوە لێکدراوە لە زۆر سەرچاوە مێژووییەکاندا بەر چاو دەکەوێت وەکوو لای هیرودت بە شێوەی (میثراپاتیس)بووە. میترا نێوی خوداوەندە و پەتی/ پادی بە واتای پارێزەر، فەرمانڕەوا، دەستەڵاتدار، کە لە ناو مادەکاندا باو بووە (بڕوانە: هێرودت کتێبی ٣ بەشی ١٢٠) وەکوو دهیوپاتی، میثراپاتی، زانتوپاتی ... هتد).

سینەک: لە هەندێک شوێندا بە "سیناک" تومار کراوە (بڕوانە قاموسی یوستی) و بووتە ناوی شوێن بە شێوەی "سیناکا" لە باکوور و ڕۆژئاوای زاخۆی ئەمڕۆدا و لە کاتی جەنگی پورث و کراسوسی ڕۆمانی ئەم نێوە بەر چاو دەکەوێت.

تیکستی دۆکومێنتەکە بە گشتی ئەم بابەتانەی خوارەوەی تیدا نووسراوە:

[لە نووسراوەکەی د.ج. ڕەشیددا لە باتی "زادە" وشەی "کوڕ" نووسراوە = (نووسەر)]

- سالی ٣٠٠، مانگی ئەروتات، مەیبان پەتسپەک ptspk زادەی تورین ...
- نرخی (؟) ڕەزی "اســـمــک"ی Asmk کە (؟) داوە بۆ گەڕانـدنەوەی خاوەنداریەتی (؟) بۆ...
- ڕەزوان، ئەریل زادەی بشنین Bšnin، ئەمەش دای، سەرجەمی گشتی ٥٥ زوزین...
- ئەوەی کە لای خاوەن زەوییە ... دانی پیاناوە (؟) لە پێش
- شاهیدان تیریک زادەی ئەپین، ی ... زادەی ڕەشنۆ، ئەرشتاد
- زادەی ئەبنو، گریپنهی Gripnhi زادەی میتراپادی. سیناک زادەی ماتبنگ Matbng ...
- نرخی (؟) ڕەزی ئەسمتن Asmtn، ڕەز دەگەڕێتەوە (؟) بۆ ئەریل، لە ...
- پتسپک Ptspk، سەرجەم ٥٥ زوزین.

هەر چەند د.جەماڵ ڕەشید زۆر بە وردی لە لایەنە جۆربەجۆرەکانی ئەم پەیماننامە (قەباڵە) کۆلێوەتەوە و تیشــکی خســتووەتە ســەر زۆر لایەنی، بەڵام دیســانەوە جێگای خۆیەتی کە کسانی تریش لێکۆڵینەوە لەسەر ئەم پەیماننامە و پەیماننامەکانی دیکەش بکەن کە بێگومان دەتوانی زۆر بابەتی تری مێژووی و زمانەوانییان لێ ڕوون بکرێتەوە.

لە پاش خوێندنەوەی ئەم بەڵگەنامانە ســێ پرســیاری گرینگ دێنە ئاراوە کە وەڵامدانەوەی ئەم پرســـیـارانە دەتوانێ هێنـدی گرێکوێرەی مێژوویی و زمـانەوانی ڕوون بکـاتەوە، پرسیارەکان ئەمانن:

یەکەم: کێ بوون ئەوانەی کە ئەم زەوی و باخانەیان دەفرۆشــت؟ جوتیاری ســادە نەبوون، چونکە جوتیار لەو ســەردەمەدا خاوەن زەوی و باخ نەبوو، ئەو کاتە لە یونانیدا ســەردەمی "بەردەداری / کۆیلەداری" بوو، دیارە لە کوردســتانیشــدا یان هەر وەک یونان بوو و یان شێوازێک لە دەرەبگایەتی بوو، لەو سەردەمەدا خاوەنداریەتی بچووک هەر لە ئارادا نەبوو. فرۆشــیـارەکە، ئـاغـا یـان دەرەبەگ یـان ســەرۆک هۆزیش نەبوو، چونکە ئەگەر ئەوان بیانفرۆشــتبای بە "دانگ" دەیانفرۆشــت، یان شــەش دانگی گوندەکە و یان ســێ دانگیان

دەفرۆشــت نەک نیوەیەک لە باخەکە. کە وا بوو تەنیا گومان بۆ کەســێک دەچێ، ئایا ئەو کەسە مەلای گوندێ نەبوو؟ مۆغێکی زەردەشتی (پیرێکی هەورامی)؟

دووەم: کێ بوون ئەوانەی کە ئەم باخانەیان دەکڕی ئەویش لە ناوچەی هەوراماندا، لە دەوروبەری گوندی پاڵنگان، ئەم ناوچەیە گەلێک ســەخت و شــاخاویە، لەم چەند ســاڵەی دواییدا ڕێگای بۆ کێشـراوە دەنا جاران لە یەکەمین ڕۆژی هاتنی بەفردا هەموو ڕێگاکانی هاتووچوو دەهاتە گرتن و دوای چوونەوەی بەفر ڕێگاکانی دەکرایەوە. کە وا بوو ئەوانە کێ بوون کە نیوەی باخەکەیان دەکڕی؟ جوتیاری سادە مافی کڕینی زەوی و زاری نەبوو، هەر پارەیشی نەبوو. دەربەگ و سەرۆک هۆزیش نەبوو چونکە دەرەبەگ و سەرۆک هۆز ئەگەر کڕیبای شـــەش دانگی گوندەکە یان ســـێ دانگی دەکڕی نەک نیوەیەک لە باخێک ئەویش لەو ناوچە شـاخاویەدا. کە وا بوو تەنیا گومان بۆ کەسـێک دەچێ، ئایا ئەو کەسـە سوارەیەکی ئەشکانی نەبوو، کە هێندێک پارەی هەبوو کە یان بە هۆی خزمەتەکەی وەری گرتبوو و یان دەسـکەوتی شـەڕ بوو، ئایا کەسـێک لە هۆزی سورێن نەبوو کە چەند سـاڵ پێشـتر لەو ناوچەگەلە نیشـتەجێ بوو و ئێسـتاش دەیویسـت لە گوندێکی شـاخاوی و دوور بمینێتەوە و ژیانێکی ئاسایی دەست پێ بکات؟

سێیەم: ئەوانە کێ بوون کە ئەو پەیماننامەگەلە (قەباڵەگەلە)یان دەنووسـی؟ ئەو پەیماننامانە لە باری مافداری (حقوقی)یەوە هیچی لەو پەیماننامانە کە ئەمڕۆکە دەنووســـرێت کەمتر نییە. هەموو ئەو مەرجانەی کە پێویستن بۆ پەیماننامەیەکی بڕواپێکراو زۆر بەوردی تێدا بە دی دەکرێ لەوانە ناوی کڕیار، ناوی فرۆشیار، مێژووی پەیمانەکە، نرخەکەی ، شوێنی زەوییەکە و ناوی گەواهەکان، مەرجەکانی تایبەت بە پەیمانەکە. جا لێرە پرســـیار ئەمەیە ئەم ماموستا ژیر و زاناگەلە لە شاخی هەوراماندا کێ بوون؟ تێ دەکۆشـرێت تا ئەو جێگە کە دەکرێت وەڵامی ئەم پرسیارانە لە باسی نهێنییەکانی هەوراماندا ڕوون بکرێتەوە.

ئەنجامەکانی ئەم بەشە ئاوا دەکرێ کورت بکرێتەوە:

یەکەم: لە سـەردەمی ئەشـکانییەکاندا هیچ گۆڕانێک بەسـەر ئایینی زەردەشـتی وشـــێوەزاری ئایینیی زمانی مادی (شـــێوەزاری ئەوێســـتایی / هەورامی)دا نەهاتووە (هیچ هۆکارێک بۆ گۆڕان نەبووە) یان ئەگەرێش هاتبی زۆر کەم بووە. بۆیە دەکرێ بڵێین کە شـــێوەزاری ئایینیی مادی (هەورامی) هەر وەکوو خۆی ماوەتەوە.

دووەم: لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا شێوەزاری گشتی زمانی مادی (کرمانجی) نەگۆردرا بەڵکوو هەر مایەوە، بەڵام بە هۆی جێگیربوونی ژمارەیەکی زۆر لە سوارە و هۆزەکانی ئەشکانی لە کوردستاندا و دواتر نیشتەجێبوونیان کاریگەری کردە سەر شێوەزاری گشتی زمانی مادی (کرمانجی)، و لە سەدەکانی دواتردا بوو بە هۆکاری پەیدابوونی شێوەزاری سۆرانی.

سێیەم: ئەو تئورییەی ژمارەیەک لە لێکۆڵەرانی بواری زمانە کۆنەکانی ئێرانی کە پێیان وایە زمانی پەهلەویی ئەشکانی درێژەدەری زمانی پارسیی کۆن (باستان)ە، ڕاست نییە، زمانی پەهلەویی ئەشکانی شێوەزارێکە لە شێوەزاری گشتی زمانی مادی و یان زمانی مادییە بە کاریگەرێکی کەمی زمانی ئەشکانییەوە.

چوارەم: نووسراوەکانی سەردەمی ئەشکانییەکان پێناسەی ڕاستەقینە لە زمانی ئەشکانییەکان ناکەن، بەڵکوو پەیوەندی بە زوان و شوێنی نووسەرەکەیەوە هەیە. و ئەم نووسراوانە لەوانەیە مادی، پارسی، یونانی و یان ئارامی بن.

بەشی هەشتەم

نهێنییەکانی هەورامان

ئەوانەی کە هەورامانین و یان ئەوانەی کە بە جۆرێک پەیوەندیان لەگەڵ هەوراميیەکان و هەوراماندا هەیە، هەست بەوە دەکەن کە هەورامان و هەوراميیەکان خاوەنی مێژوویەکی کۆن و زمانێکی دێرێنن. کاتێ مروڤ باسی مێژوو و زمانی هەورامان دەکات، جیهانێک لە ڕاز و ڕەمز لە بەرانبەریدا دەکرێتەوە. ئەم ڕازە تا کۆ ئێستا وەکوو مرواریيەک لە بن زریادا هەر ماوەتەوە. لەم بەشەدا تێ دەکۆشرێت ئەم گرێکوێرەیە بکرێتەوە ونهێنییەکانی هەورامان تا ئەو جیگایە کە دەکرێ بخرێتە بەرچاو. [بێگومان لەوانەیە زۆر بەڵگە و زانیاریی تر لەسەر نهێنییەکانی هەورامان لای خەڵکی هەورامان هەر مابێت، بەو هیوایە کە ڕۆژێک لە رۆژان ئەم زانیارییانە بکەوێتە ڕوو و مێژووی گەلی کورد و خەڵکی هەورامانی پێ ڕۆشنتر ببێتەوە].

لە بەشەکانی پێشوتردا بە تایبەت لە بەشی لێکۆڵینەوە لە زمانی ئەوێستایی و بەراوردکردنی لەگەڵ زوانی هەورامیدا بە بەڵگەی باوەڕپێکراو ئەوە سەلمێندرا کە زمانی هەورامی ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە زمانی ئەوێستایییەوە هەیە. لەم بەشەشدا تێ دەکۆشرێت کە بنچینە و ڕەچەڵەکی هەوراميیەکان ڕوون بکرێتەوە. پێش دەسپێکردنی باسەکە باشتر وایە کە کورتەیەک زانیاری لەسەر هەورامان بخرێتە پێش چاو بە تایبەت بۆ ئەوکەسانەی کە لەوانەیە زانیارییان لەسەر هەورامان کەم بێ ویا خۆ هەرنەبێ.

هەورامان بەگشتی ناوچەیەکی شاخاوییە کە کەوتووەتە نێوان ناوچەکانی سنە، مەریوان، هەڵەبجە، کامێران و جوانڕۆ. هەورامان لە دوو بەشی گەورە پێک دێت ئەویش هەورامانی تەخت و هەورامانی لهۆنە. ئەم دوو بەشەش بە سەر شەش ناوچەی بچووکتردا دابەش دەبن، کە بریتین لە هەورامانی تەخت، لهۆن، دزڵی، ڕەزاو، ژاوەرۆ، گاوەرۆ.

هەر وەک باس کرا هەورامان شوێنێکی شاخاوی و زۆر عاستەمە، لە پاش ساڵەکانی ١٩٧٠ هێندی ڕێگایان بۆ گوندەکانی کیشاوە، دەنا جاران لە وەرزی زستاندا بە هاتنی یەکەمین بەفری زستانی زۆربەی ڕێگاکانی دەهاتە گرتن و دەرفەتی هاتوچوو بۆ کەس نەدەما. زستانەکانیشی ساردە و پلەی سەرماش دادەبەزی بۆ ١٠-٢٠ پلەی ژێری سفر. زۆربەی کێوەکانیشی ڕووت و برینن و لە دارستان و شینایی بێبەشن. بەڵام دوڵەکانی پڕ ئاو و گونجاون بۆ باخداری و چەندین مێوەی جۆراوجۆری وەک سێو، هەرمێ، هەنار، ترێ، بەی، شێڵانە (قەیسی)، هەشتاڵۆ، هەنجیر و گوێز و توو و لەم ساڵانەی دواییشدا تووەفەرنگی لێ بەرهەم دێت. بەڵام کاری ئاژەڵداری و کشتوکاڵی بۆ ئەوێ ناشێت.

هەورامان بە هۆی تایبەتمەندی شـوێنەکەی و شـاخاوی بوونیەوە هیچ ڕێگایەکی بازرگانی بەوێدا تێ ناپەڕی، ئەوەیش وای لێ کردووە کە وەک شوێنێکی داخراو و دابڕاو بمێنێتەوە، هەر چەند ژمارەیەکی زۆر گوندی گەورە و دێرینی هەیە کە هەر لە مێژە دەبوای ببواین بە شـار بەڵام هەر لەبەر شـاخاوی بوونی ناوچەکە وعاستەمبوونی ڕێگای هاتوچوون هەر وەک گوند ماونەتەوە. بە کورتی ناوچەی هەورامان بەپێی ناوچەکانی دیکەی کوردسـتان دەرفەتی ژیانی کەمتر و خەڵکەکەشی هەژارترن.

لێکدانەوەیەک لەسەر تایبەتمەندیەکانی هەورامان

ئەگەر مروڤ لە کەسـێکی خەڵکی هەورامان یان کەسـێک کە زانیاریی لەسـەر هەورامان هەیە بپرسـێ کە تایبەتمەندییەکانی هەورامان چین بێگومان ئەم "فاکتانەی" خوارەوەت بۆ باس دەکات:

- هەورامان ناوچەیەکی سەخت و شاَخاوییە.
- خەڵکی هەورامان لە کارکردندا لێهاتوو و ماندوویینەناسن.
- هەورامان ئەگەر چواردەوریشـی بگیردرێت و ڕێگاکانیشـی داخرێت، خەڵکەکەی دیسانەوە پێویستییەکانی خۆی دابین دەکا.
- هەورامان شـوێنێکە کە لەوێ پێڵاوی دەسـچن (کلاش و گیوە) دروسـت دەکرێ.
- لە هەورامان لە ڕێستنی خۆری شـاڵ دروست دەکەن کە دواجار لەو شـاڵە جلوبەرگی پێ چێ دەکەن.
- لە هەورامان گلێم و جاجم و بەڕە و بەرماڵ (جانماز)، مەوج ، پەسـتەک و فەرەنجی دروست دەکرێ.
- هەورامان ناوەندی شیعر و شـاعێرییە، دەیان شـاعێری مەزن لە هەوراماندا ژیاون.
- زمانی هەورامی زوانێکی دێرینە بە سەدان ساڵ زمانی وێژەیی بووە.
- هەورامان شوێنی شێخان و پیرانن، ۹۹ پیر لە هەوراماندا ژیاون.
- هەتا سـەدەی هەفتەمی کۆچی خەڵکی هەورامان نەهاتونەتە سـەر ئایینی ئیسلام.

ئەم فاکتانە کە باس کران هەموویان هەرزانیاریی ڕاستن و کەس ناتوانی نکۆڵیان لێ بکا، بەڵام لێرە چەند پرسیارێک دێنە ئاراوە:

- دەستەواژە شێخ دیارە مەبەست کێیە (گەورەیەکی ئایینی ئیسلامییە)، بەڵام ئەی پیر چی؟ پیر پێشەوایەکی ئایینی زەردەشتییە، دەستەواژەی پیری مۆغان بەناوبانگە، بەڵام قسە لەوەدایە کە ئەم هەموو پیری زەردەشتییە لە ناوچەی هەورامان چییان دەکرد؟ خۆ ناوچەکانی تری کوردستان وەک لای کرماشان یان لای دیواندەرە و بۆکان زۆر بەپیت و خۆشتر بوون بۆ نیشتەجێبوون و بڵاوکردنەوەی ئایینەکەیان، ئەی بۆچی ئەمانە لەو گوندە دوور و شاخاویانە کە تەنانەت ئەسپیش بە زەحمەت بە ڕێگاکانیدا دەڕوا ماونەتەوە. ئەو ٩٩ پیری هەورامانە کە باسی لێ دەکرێ تەنیا ئەوانن کە ناوەکانیان لە کتێبەکانی ئایینی یارسان و لە کتێبە دەسنووسەکەی مێژووی هەوراماندا هاتوون کە هێ سەردەمی پاش ساسانییەکانە، بێگومان ناوی ئەوندەی تریش هەر لە بیر چوونەتەوە بە تایبەت ئەوانەی کە هی سەردەمی ئەشکانییەکان و ساسانییەکانە. پرسیارەکە ئەمەیە بۆچی ئەم پیرانە لە هەوراماندا گیرساونەتەوە؟
- لە بەشی زمانی مادیدا، بە بەڵگەی باوڕپێکراو ئەوە سەلمێندرا کە شیوەزاری هەورامی پەیوەندی ڕاستەوخۆی لەگەڵ زمانی ئەوێستایی هەیە، یان باشتر بلێین ڕۆڵە و پاشماوەی زمانی ئەوێستاییە، ئەم هەموو شاعێری ئەوێستایی زمانە بۆ لە هەوراماندا پەیدا بوون؟
- چنینی پێلاو، وەک کلاش و گیوە، چنینی گلێم، جاجێم، بەڕە و مەوج وهەروەها دروست کردنی شاڵ و جلوبەرگ بۆچی لە گوندەکانی هەوراماندا ئاوا برەویان هەبوو؟ بۆچی لە شوێنەکانی تردا وا نەبوون؟

وەڵامی ئەم پرسیارانە، کردنەوەی ئەو ڕازەیە کە هەورامان زیاتر لە ٢٣٠٠ ساڵە لە دڵی خۆیدا شاردویەتەوە.

ڕاستییەکەی ئەوەیە کە هۆزی مۆگان (مۆغان)ی زەردەشتی، هەر لە سەردەمای بەر لە زەردەشتیشەوە وەك هۆزێکی ئایینی ئەرکی کاروباری ئایینییان لە ئەستۆ بووە، لە پاش زەردەشت ئیتر هۆزی مۆگان دەستەڵاتێکی قایم و بەرفراوانی دینی، سیاسی و تەنانەت سەربازیشیان هێنابووە دەستی خۆیان. لە سەردەمی فەرمانڕەوایی مادەکان، هەخامەنشییەکان، ئەشکانییەکان و تەنانەت ساسانییەکانیش زۆر بەهێز و خاوەن دەستەڵات بوون، ئەوان لە پشت سیاسەتەکانی فەرمانڕەوایانەوە بوون. خەڵکیش بە گشتی پاڵپشتی مۆگەکان بوون. داریوشی هەخامەنشی تێکۆشا کە ماگەکان/ (مۆگەکان) لە دەستەڵات دوور بخاتەوە بەڵام نەیتوانی و لە دواییدا ناچار بوو پاشەکشە بکا و خۆی وەک زەردەشتییەکی دیندار پێشان بدا. بۆیە هەم لە ناوەوە و هەم لە دەرەوەی ئێران بە زانایی و ئازایەتی مۆغەکان و کاریگەریی هێزی ئایینییان تێ گەیشتبوون و ئەفسانەگەلی جۆراوجۆریان لەسەر مۆغەکانی زەردەشتی هەڵبەستبوو و ئەوانیان وەکوو کەسانێ کە

هێزێ ئاسمانی و جادوگەرییان هەیە دەناسی. بەلای دوژمنەکانیانەوە مۆغەکان جادوگەر بوون، (وشەی magi لە سویدی و magic لە ئینگلیزی کە بە واتای جادو دێت هەر لە وشەی ماگ/ موگەوە هاتووە) هەر بۆیەش کاتێ ئەسکەندەر هێرێشی کرد سەر ئێران، زۆرترین کوشتاری لە مۆغەکان کرد و کتێبی ئەوێستایشان سوتاند.

پیاوە گەورەکانی هۆزی ماگ (مۆغانی زەردەشتی) لە کاتی هێرەشەکەی ئەسکەندەردا لە دوو شوێنی سەرەکی لە ئەستەخر(کوردی: ئەستێر/ ئەستێڵ) پایتەختی زستانی هەخامەنشییەکان و لە هەگمەتانا (هەمەدان) پایتەختی هاوینی جێگیر ببوون ئەوانەی کە لە باشووردا و لە ئەستەخردا بوون زیانی زۆریان بەرکەوت و بێگومان لە شەڕەکاندا بەشداری چالاکیان هەبووە چونکە دین و دەستەڵاتیان لە مەترسیدا بوو. ژمارەیەکی زۆریان لە شەڕەکاندا کوژران و تیاچوون، ئەوانەش کە نەکوژران بەرەو هیندستان هەڵاتن. ئەوانەی کە لە هەگمەتانا (هەمەدان) پایتەختی هاوینی هەخامەنشییەکان و ناوچەکانی دەوروبەری و لای ئاترپادەکان نیشتەجێبوون، زیانی کەمتریان بەرکەوت و دەرفەتی خۆ حەشاردان و هەڵاتنیان هەبوو، ئەمانە بەرەو کوردستان و ناوچە شاخاویەکانی هەورامان هەڵاتن و لەوێ مانەوە. ئەمانە مۆغانێکی ئاسایی نەبوون، وەزیران و سەرکردەکان، ڕێبەرانی ئایینی، سەرۆک هۆزەکان، ڕاوێژکارانی پادشا لەگەڵ یاساوڵەکانیان، میرزاکانیان و خزمەتکارانیان و هەروەها ژن و منداڵەکانیان بوون. دەکرێ بەراورد بکرێ کە کۆمەڵێکی زۆر لە نێوان بە لایکەمەوە ٢٠٠٠ بۆ ٦٠٠٠ ماڵبات (خانەوار) بوون. هاتن و نیشتەجێبوونی ئەم کۆمەڵە خەڵکە لە چینی سەرەوەی کۆمەڵگای ماد واتا لە چینی سانان وبەگەکان و بەگزادەکان لەگەڵ ئەوانەی دی کە لەگەڵیاندا هاتبوون، لە پاش ماوەیەک بوو بە هۆێ ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتی لە کۆمەڵگای ئەو کاتەی هەوراماندا.

بەڵگەکان لەسەر ئەم بۆچوونە چین لە درێژەی ئەم باسەدا ڕوون دەکرێتەوە. بەڵام گومان لەوەدا نییە کە هەمووی ئەم گەورەپیاوانە لە هەوراماندا نەماونەتەوە. بە دوای کز بوون و ڕووخانی دەستەڵاتی ڕۆمییەکان بێگومان ژمارەیەک لە گەورەپیاوانی هۆزی ماگ کە ئاینده و جێگایەکیان بۆ خۆیان لە دەستگای فەرمانڕەوایی ئەشکانیدا بینیوە هەورامانیان بەجێهیشتووە و ڕوویان لە شارەکانی تری ئێران و ناوەندەکانی دەستەڵات کردووە. بەڵام بەشێکی زۆریان هەر لە هەوراماندا ماونەتەوە. هەر وەک دواجاریش بە بەڵگە نیشان دەدرێت ئەو کۆمەڵە کەسانەش لە هۆزی مۆگان (مۆغەکانی زەردەشتی) کە بەرەو هێندستان ڕۆیشتبوون دیسانەوە لەگەڵ خزمەکانی خۆیان لە هەورامان پەیوەندی دەگرنەوە، و ئەم پەیوەندییە لە نێوان هەورامان و هیندستان زیاتر لە دووهەزارساڵ هەر بەردەوامی بووە هەتا ٦٠ / ٧٠ ساڵ لەمەوبەر (هەتا پێش ساڵەکانی ١٩٥٠ زایینی).

بەڵگەکان لەسەر ئەوەی کە هەوراميیەکان هەمان هۆزی مۆغانی مادن:

١- بەهێزترين بەڵگە بۆ ئەم بابەتە پەيوەندی زمانی ئەوێســـتايی لەگەڵ هەوراميدايە، لە بەشـەکانی پێنج و شـەشـی ئەم لێکۆڵينەوەيدا بە بەڵگەی باوەڕپێکراوەوە ئەوە سـەلمێندرا کە زمانی هەورامی پەيوەندی ڕاســتەوخۆی هەيە لەگەڵ زمانی ئەوێســتاييدا، ئەو شــتەی کە ئەمڕۆ وەک جياوازيی نێوان هەورامی و ئەوێستايی دەردەکەوێ ئەوەيە کە دەستەواژەکانی ئايينی زەڕدەشـتی لە هەوراميدا سڕاونەتەوە و باوی نەماوە، دەنا چوارچێوەی هەر دووک زمانەکە وەک يەکە و لە يەکچوونيان ڕوون و ئاشـــکرايە (بۆ زانياريی زياتر ســـەيری بەشەکانی ٥ و ٦ بکە).

٢- هەر وەک لە بەشـــی زوانی ماديدا باســـی کرا و لە نووســـراوەبەردينەکانی ئاشـــووريدا بەرچاو دەکەوێ، ئاشـــووريیەکان بە دەيان جار لە ناوچەکانی هەورامان و مەريوانەوە هێرشـــيان کردوەتە ســـەر کوردســـتان، و ناوی زۆربەی ناوچەکانيان تۆمار کردووە، بۆ نموونە ناوی گوندی ئەڵمانە لە هەوراماندا وەک ئالمان و هالمان چەندين جار هاتووە، و ئەم ناوچەيە کە ئێستا هەورامانی پێ دەوترێت ئەوسا بەشێک بوو لە ناوچەی "زاموا" سەر بە پادشايەتی ئاشووری. بە درێژايی مێژوو نە لە سەردەمی ئاشووريیەکان نە لە سەردەمی مادەکان و نە لە سـەردەمی هەخامەنشـيیەکاندا قەت ناوی هەورامان و هەورامی نەهاتووە. د. م. ئەمينی هەورامـانی کە خۆی خەڵکی هەورامـانە، زۆر بە دوای مێژوو و زمـانی هەوراميدا گەڕاوە و لێکۆڵينەوەيەکی زۆری کردووە، لە کتێبەکەی خۆيدا بە ناوی مێژووی هەورامـان بەو ئەنجـامە گەيشـــتووە کە نـاوی هەورامـان دەبێ هەر لە ســـەردەمی ئەشـــکانييەکاندا ســـەری هەڵدابێ. ئەمە ئەوە دەگەيێنی کە هەتا پێش لە کۆچی مۆغانی زەڕدەشـــتی بۆ ئەوێ، ئەم نـاوچەيە نـاوی هەورامـان نەبووە تەنـانەت لە ســـەردەمی سلوکييەکانيشدا هەر ناوی هەورامان نەبووە، تەنيا لە سەردەمی ئەشکانييەکاندا کە ژمارەی دانيشتووانەکەی زۆرتر بووە و خۆيانيان ئاشکرا کردووە، ناوچەکەيان بە ناوی هەورامان ناوبانگی دەرکردووە.

٣- واتای وشـــەی هەورامان: لەســـەر ئەم بابەتە بۆچوونی جۆراوجۆر هەيە کە زۆربەيان هيچ بنەمايەکی ڕاسـت و زانسـتيانەی نييە، بێجگە لە يەکێ لەم بۆچوونانە نەبێ کە جێگای تێڕوانينە، بەپێی ئەم بۆچوونە هەورامـان لە دوو بڕگە پێـک هـاتووە بەم جۆرە "هەورا- مان" بڕگەی يەکەم "هەورا" واتای ئاهورا دەدات، و بڕگەی دووەم "مان" کە لە کورديدا واتای جێگا و شـــوێن دەدات، بۆ نموونە "خانومان" کە خانو هەمان خانويە و مان واتای جێگا دەدات، "نيشــتمان" کە واتای شــوێنی نيشــتەجێبوون دەدا. کە وا بوو" هەورا- مان" پێکەوە واتای شـوێنی ئاهورا، يان سـەرزمينی ئاهورا دەدات. بەڵام لێرەدا پرسـيار ئەمەيە بۆچی ســەرزمينی ئاهورا؟ لە کوێدا لە کام " گاســای" ئەوێسـتادا وتراوە کە ئەهورامەزدا

ســــەرزمینی هەیە ئەویش لە هەورامــانــدایە. بۆیە ئەم بۆچوونە هەر چەنــد لە بــاری وشەناسییەوە دەکرێ جێگای پەژراندن بێ بەڵام لەگەڵ ڕاستییەکاندا نایەتەوە.

ئەوەی کە لە ڕاستییەوە نزیکترە دەبێ وشەی هەورامان لە وشەی " ئاریامەن/ ئاریامان (Aryaman)"[32] وە هاتبی. ئاریامەن وشـــەیەکی مادی و لە هەمان کاتدا ئەوێســـتاییە واتـای کۆمەڵێـک خەڵکی دینـدار و یـان پێشـــەوایـانی ئـایینی دەدا، (بڕوانە مێژووی ماد.دیاکۆنوڤ وەرگێرانی کەریم کەشـــاوەرز ١٣٤٥ هەتاوی، ل. پ. ٢٣٤). گۆڕینی دەنگی "ئا " بۆ "ها " لە کوردیدا زۆر ئاسـاییە، وەک ئەور (هەور)، ئاسـان (هاسـان)، ئەرد(هەرد)، ئورمز (هورمز) لەلایەکی تریشـەوە ئەو مۆغانەی زەڕدەشتی کە هاتونەتە ئەوێ کۆمەڵێک خەڵکی دیندار بوون و شـــتێکی ئاســـاییە کە وەک ئاریامەن / ئاریامان ناویان دەرکردەبێ و دواتر وشەکە گۆردرابێ بۆ هەورامان.

وشـــەی ئاریامەن لە یەکێ لە هەڵبەســـتەکانی بابا ســـەرهەنگی دەودانی (لە نێوان ســـاڵانی ٩٣٥- ١٠٠٧ زاییینی)[33]دا بە هەمان واتای کەس یان کەسانی ئایینی هاتووە.

سەرهەنگ دەودان سەرهەنگ دەودان

ئەز کە ئامەن سەرهەنگ دەودان

چنی ئێرمانان مەگێلم نە هەردان

مکۆشم پەرێ ئایین کوردان

واتاکەی:

سەرهەنگ دەودان سەرهەنگ دەودان

من کە ناومە سەرهەنگ دەودان

وەکوو کۆمەڵی دینداران دەگەڕم لە شاخ و هەردان

تێدەکۆشم بۆ ئایینی کوردان

٤- لە کتێبی مێژوو هەورامانی د. م. ئەمینی هەورامانی باســـێکی تێدایە کە ڕاســـتی ئەم بۆچوونە لەسەر ناوی هەورامان پشتڕاست دەکاتەوە. لە ل.پ. ٦٠٦ی ئەم کتێبەدا هاتووە:

---

[32] Airyaman: name of a Yazad; a prayer, Y54; a serviter; community (Kanga)
هەروەها یادداشتهای گاتها، ئیبراهیمی پورداوود، تاران ١٣٨١، ل.پ.٢٧٣

[33] مێژووی ئەدەبی کوردی بەشی سێیەم د.م خزنەدار ل.پ ٢٣٥

هیندێ کەس لایان وایە کە هەورامان ناوێکی دیکەی هەبووە، بەڵام کاتێ کە ئەسـکەندەر دەیگرێ و دەیکا بە زیندان، خەڵکەکەی دوور دەکەونەوە و هەڵدین و تێکەڵ بە خەڵکی دیکە نابن، بۆیە ناوی "هۆریامان"یان لێ ناوە. " ئێمەش (واتا د. م..ئەمین هەورامانی) لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا نین. دیسـان لە هەمان ل.پ دا دەنووسـێ: پەندێک یان واتایەکی باو هەیە لە ناو هەورامییەکاندا کە دەوتری " سـاچی زیندان و ئەسـکەندەریا" واتا (مەگەر زیندانی ئەسکەندەرە) = (نووسەر).

جیاواز لەوەی کە ئایا ئەم پەند و گێڕانەوانە ڕاسـتن یان نا، بەڵام یەک شـت نیشـان دەدەن ئەویش ئەوەیە کە باسی زۆر و زەبری ئەسکەندەر و زیندانی ئەسکەندەر لە بیرەوەریەکان و لە مێژووی هەورامییەکاندا هەر ماوەتەوە، ئەمەش ڕەنگدانەوەی ئەوەیە کە هەورامییەکان هەر هەمان نەوەی مۆغانی زەردەشـتین کە لە لایەن ئەسـکەندەرەوە زۆرترین زیانیان پێگەیشتبوو.

دیسـانەوە لە هەمان ل.پ.دا دەنووسـێ: کاتێ کە دەربارەی ئەم پەندە دەپرسـرێ (واتا لە بارەی زێندانی ئەسـکەندەرەوە)، دەوترێ کە کاتی خۆی ئەسـکەندەر زۆر هەوڵی داوە کە هەورامـان بگرێ، بەڵام نەیتوانیوە جـا بۆ ئەوەی کە خەڵکەکەی بهێنێتە ژێر فەرمـانی خۆیەوە، زیندانێک بۆ هەورامییەکان لەسـەر سـنووری ئێسـتای **عێراق لە نزیکی زاخۆ دروسـت دەکا،** هەر هەورامییکیان لە دەرەوەی هەورامان بگرتبای یەکسـەرە بۆ ئەم زیندانەی ئەسکەندەریان دەبرد و بەریان نەدەدا هەتا مردن. ئەم زیندانە دواجار ناوی بوو بە زیندانی " ئەورامان".

__تێبینی:__ ١- زانیارییەکی باش لەسـەر شـەڕەکانی ئەسـکەندەر هەیە، هێچ شـەڕێکی ئەسـکەندەر لە هەورامانـدا نەبووە و نەقەومـاوە. ٢- نـاوچەی هەورامـانیش هەر بەپێی لێکۆڵینەوەکەی خۆدی د. م. ئەمین. هەورامـانی لەو سـەردەمەدا هەر نـاوی هەورامـان نەبووە. ٣- لەو سـەردەمەدا ژمارەی دانیشـتووانی هەورامان زۆر کەمتر لە ئیستا بووە، هێزێکی سـەربازی وایشـی نەبووە کە بتوانی بەرئەنگاری ئەسـکەندەر بکات.٤- هیچ هۆکارێکی تایبەتی بۆ دوژمنایەتی ئەسکەندەر لەگەڵ خەڵکی هەوراماندا نەبووە. ٥- ئەگەر ئەو زیندانە تـایبەت بوای بۆ خەڵکی هەورامـان دەبوای نـاوی "زینـدانی هەورامییەکـان/ ئەورامانیەکان" بوای نەک زیندانی ئەورامان (ئەویش لای زاخۆ). ٦- بیگومان ئەو پەند و وتەیە لە ڕاستییەکەوە سـەرچاوەی گرتووە، زێندانی ئەسـکەندەر هەبووە ناوەکەشـی هەر" ئەورامان / ئێرەمان/ ئاریامان" بووە کە مەبەستی کۆمەڵە پیاوانی ئایینی بووە، واتا لە هەر کوێ مۆغێکی زەردەشـتیان لە هۆزی "مۆگان" دیوە گرتوویانە و لە زێندانیان کردووە، بە واتایەکی تر هەرکەسـی کە پەیوەندی بە **"ئاریامان "(کۆمەڵی دینداران) وە** ببوایای دەیانگرت، نەک هەر کەسێ کە خەڵکی هەورامان بوایای. بۆیە ئەوانەیان کە گرتبوو و لە زیندانیان هاویشتبوو هەرخزم و کەس وکاری ئەوانە بوون کە لە ترسی ئەسکەندەر خۆیان

لە هەوراماندا حەشار دابوو. ئەوانەش کە هاتبوون بۆ هەورامان تەنیا چەند پیاوێکی ئایینی نەبوون بەڵکوو بەشـێکی زۆر لە گەورەپیاوانی فەرمانڕەوایی لە هۆزی گەورەی ماگەکان بە ماڵ و منداڵ و خزمەتکاران و پاسەوانەکانیانەوە بوون.

ئەم ناوەی "ئێرەمان/ ئەورامان/ هەورامان"ە دواجار لەسـەردەمی ئەشـکانییەکاندا لە لایەن دانیشـتووانی ڕەسـەنی ناوچەکە و جیرانەکانیانەوە پێیانەوە نراوە نەک لە لایەن خۆیانەوە. واتا خەڵکانی تر بەم ناوچەیان وتووە ناوچەی "ئێرەمان/ ئەورامان/ هەورامان" بە مانای ناوچەی تاقمی دینداران، و ئەم ناوەش لەگەڵ باری کۆمەڵایەتی ئەوسـای هەوراماندا یەک دەگرێتەوە.

٥- گۆڕانی باری ناوچەکە لە دوای هاتنی ماگەکان (مۆغانی زەڕدەشتی) بۆ هەورامان:

کاتێ بەگەکانی هۆزی ماگ هاتوونەتە ناوچەکە، دیارە گەورەپیاوەکانیان تا ئەو جیگا بۆیان لواوە دەوڵەت (ثروت) و سامانیان لەگەڵ خۆیان هێناوە و بە کڕینی گوند و باخان توانیویانە ژیانێکی تا ئەندازیەک باش بۆ خۆیان دابین بکەن و خزمەتکاران و یاسـاوڵەکان و پیاوانی ژێردەسـتیان کاریان بۆ بکەن و لە بەرهەمی ڕەنجی ئەواندا بژین. بەڵام لە دوای چەند سـەدەیەک بە فراوان بوونی ژمارەی بنەماڵەی ژێردەسـتەکان ئیتر پێویسـتیان بەو هەموو کـارەکەرو خزمەتکـارە نەبوو، بۆیە ئەو توێژە لە خزمەتکـاران و منـداڵانیـان کە هیچ دەرفەتێکی ژیانیان بۆ نەمابووەوە ناچار بوون دەسـت بدەن بە چنینی پێڵاو (کلاش و گیوە)، دروستکردنی بەڕە و پەستەک و فەرەنجی و چنینی مەۆج و جاجیم و شاڵ هەروەها درونی "ڕانک و چوخە". ئەمە وای کرد کە وردە وردە چینێکی پیشـەوەری[34] هەژار لە هەوراماندا پێک بێت، کە بەرهەمی دەسـتی خۆیان بە کۆڵەوە دەگرت و ناوچە بە ناوچە و گوند بە گوند دەگەڕان و لەگەڵ دانەوێڵە و خۆری (هری، کۆڵکە بۆ چنینی کڵاش و شـاڵ) دەیـانگۆڕییەوە. و ئەم دیـاردەیە هەتـا ئەم سـاڵانەی دوایی هەتـا پێش لە کۆتـایی هـاتنی پەیوەندییەکانی دەرەبەگایەتی (دەوروبەری ١٩٧٠ زایینی) لە کورسـتاندا هەر لە برەودا بوو و بەرچاو دەکەوت.

لەلایەکی تریشەوە لە بنەماڵەی ئەو مۆغانەی کە خوێندەواریان هەبوو، چینێکی ڕۆشنبیری ئایینی لە هەوراماندا هاتە ئاراوە، کە بە ناوی پیرانی هەورامان ناوبانگیان دەرکردبوو و ئێستاش ناوبانگیان هەر ماوە.

[34] د.محەمەد ئەمین هەورامی لە کتێبی مێژووی هەوراماندا لە ل.پ. ١٠٧٨، لەسەر پیشەسازی لە هەوراماندا ئاوای نووسیوە " لە زۆربەی زۆری ناوچەکانی هەوراماندا هێندێ پێشەسازی دەستی هەر باوە، کە وەک ئاسنگەری، دارتاشی، چەخماخچیەتی، وەستای بەنایی، تەونگەریی، جۆلایی، خومچیەتی، قەزازیەتی، خەیاتی، پینەدۆزیی، کڵاشکەریی، هلاجی،سەنگتاش، دەباخی، مسگەری، ناڵبەندی، خەڕاتی، و شچنیی.

ئەمە ڕوون و ئاشــکرایە کە لە ســەدەکانی پێشــودا، بە تایبەت لەو ســەردەمەدا خوێندن و نووسین کاری خەڵکی ئاسـایی نەبوو، بەڵکوو هونەرێک بوو کە لە چوارچێوەی کۆشـکی پادشـــا و میراندا دەمایەوە، هەر بۆیەش لە کوردیدا بە خوێندەواریان ئەوت میرزا واتا "میرزادە". دەڵێن لە سـەردەمی ساسـانییەکاندا کاتێ کە "ئەنۆشـێرەوان" لەگەڵ ڕۆمییەکاندا لە شــەڕدا بوو ، پێویسـتی بە پارە بوو بۆیە بەپێی ڕاوێژی یەکێک لە موبدەکان بڕیاری دا لە بازرگانانی ناوچەکە وام (قەرز) وەرگرن. بازرگانێک ئامادە بوو هەموو ئەو پارەیە کە شـــا پێویســتیەتی بیداتی بە مەرجێک کە پادشـــا دەرفەت بدا بە کوڕەکەی کە بچێتە فێرگە (خوێندنگە) و فێری خوێندن بێت. ئەنۆشـــێرەوان کە ئەمەی بیســـت زۆر تووڕە بوو و فەرمانی دا کە زێڕ و زێوەکەی پێ بدنەوە و پێویســت ناکا کوڕەکەی بێتە فێرگە و بخوێنی و دواجار ببێت بە دبیر (میرزا). فێردەوســـی ئەم ڕووداوەی لە یەکێک لە هەڵبســـتەکانی خۆیدا نووسیوەتەوە[35].

لە هەوراماندا خۆ هیچ شــارێک نەبوو، پادشــایەک نەبوو، کۆشــک و ســەرایەک نەبوو، نزیکترین شـــارەکان بە هەورامانەوە بریتی بوون لە دینەوەر و هەمەدان و کەرکوک. ئەو نووسەرانە و پیرانەی هەورامان کە دەستێکی باڵایان هەبوو لە نووسین و لە شیعردا کەس نەبوون بێجگە لە مۆغانی زەردەشتی نەبێ کە میرزا و نووسـەر وڕاوێژکاری گەورەترین پادشـــایەتیەکانی ئەو ســـەردەمەی گیتی بوون. و لە کۆشـــک و ســـەرای پادشـــایەتیدا فێری خوێندن و نووسین ببوون.

٦- ئەم ڕەوشـــە کە لە ســـەرەوە باســـی لێ کرا، بارێکی تایبەتی کۆمەڵایەتی دا بوو بە هەورامان. بێجگە لە چینەکانی سـەرەکی کۆمەڵگە وەک دەرەبەگەکان و خزمەتکاران (ئەو وەرزێرانە کە لە باخەکاندا بێ مزد کاریان دەکرد)، یان سـەردەسـتان و ژێردەسـتان، دوو توێژی دیکەش هاتنە ئاراوە ئەویش توێژی ڕۆشـــنبیرانی ئایینی و ئەوی دیکەش توێژی پیشـەوەرانی هەژار بوو. بەپێی ئەو زانیارییانە کە لە کتێبی ئایینیی یارسانەکان و هەروەها کتێبی مێژووی کۆنی کوردستان دەردەکەوێ، ناوی ٩٩ پیری هەورامی هەرلە هەزار ساڵ لەمەوبەرەوە هەتا ئێستا بە شوێنی یەکدا بە ڕوونی هاتوون.

٧- ئەو نووســـەرە (میرزا)یە کە پەیماننامەکانی (قەباڵەکانی) هەورامانی لە ســـەردەمی ئەشـکانیدا نووسـیووە، بێگومان کەس نییە بێجگە لە نەوەکانی مۆگانی زەردەشـتی (پیرانی هەورامی) نەبێ. چونکە خوێندەوارێکی ئاوا شـــارەزا و بەتوانا بە هیچ جۆرێک لە گوندە

[35] بدو گفت شاه ای خردمند مرد ٠٠٠٠٠چرا دیو چشم تو را خیره کرد
برو همچنان بازگردان شتر ٠٠٠٠٠٠٠٠ مبادا کز او سیم خواهیم و در
چو بازرگان بچه گردد دبیر٠٠٠٠٠٠٠٠٠ هنرمند و بادانش و یادگیر
چو فرزند ما برنشیند به تخت ٠٠٠٠٠٠٠٠ دبیری ببایدش پیروز بخت
هنر یابد از مرد موزه فروش ٠٠٠٠٠٠٠٠ سپارد بدو چشم بینا و گوش
بما بر پس مرگ و نفرین بود ٠٠٠٠٠٠٠ چه آیین این روزگار این بود

پەرت و شــاخاویەکانی کوردســتاندا نەیدەتوانی ببێ. لە پاش تێکشــکانی دەســتەڵاتداری ڕۆمییەکان و هاتنە سەر کاری فەرمانڕەوایی ئەشکانییەکان، بێگومان دەرفەت پەیدا بوو و ژمارەیەک لە مۆغانی زەردەشــتی (پیرانی هەورامی) ناوچەکەیان بەجێهێشــتووە وبۆ پەرەپێدانی ئایینی زەردەشــتی و بە هێوای ژیانێکی باشــتر بەرەو شــارە گەورەکان ڕۆیشــتوون، ئەو کەســەی کە لە قەباڵەکاندا ناوی هاتووە و نیوەی باخەکەی دەفرۆشــێت بێگومان مۆغێکی زەردەشتی بووە کە ناوچەکەی بەجێهێشتووە. (هەر وەک پێشتر باسی کرا جوتیاری ئاســایی لەو ســەردەمەدا مافی خاوەنداریەتی زەوی و باخی نەبوو)، و ئەو کەســەش کە پــارەی هەبوو و دەیتوانی پــارچە زەوییەک بکڕێ کەس نەبوو بێجگە لە سوارەیەکی ئەشکانی نەبێ.

٨- زیاتر لە شــەش ســەدە لە پاش نووســینەوەی " قەباڵەکانی هەورامان "جارێکی تر نەوەکانی ئەم توێژە ڕوشـنبیرە (مۆغانی زەردەشـتی) بە دەنگێکی زەڵاڵ و بە ڕواڵەتێکی ئایینیەوە خۆی دەنوێنی. لە دەوروبەری ســاڵی ١٨ کۆچیدا پێنج هەزار کەس لە ســپای عەرب بە ســەرکردایەتی عەبدوللای کوڕی عومەر، و ئەبو عوبیدەی ئەنســاری بەرەو ناوچەکانی شــارەزور و هەورامان هێرش دینێن، کوردەکان بەرئەنگاریان دەبنەوە، لە ڕۆژی یەکەمدا سپای کوردان سەردەکەون و ئەبو عوبیدە دەکوژرێت، بەڵام لە شەڕەکانی تردا هێزی کوردان دەشکێ و عەرەبەکان سەردەکەون، لەم شەڕەدا هێزی موسلمانەکان کێو و دەشت لە خۆینی کوردان سوور دەکەن، گوندەکان و هورمزگەکان (معابد) دەڕووخێنن و ژن و منداڵەکانیش بە دیلی دەبن، بڕوانە بۆ (تاریخ مردوخ ص. ١٢٢) لە نووســینی ئـایەتوڵا موحەمەدی مەردوخ. دیـارە ئەوانەش کە دەمێنێنەوە تەوەلا (ئـاوارە) دەبن. گۆیـا گۆڕی ئەبوعوبیدە لە شــارەزور هەر ماوەتەوە (ســەیریش لەوەدایە کە خەڵکی ناوچەکە دەچن بۆ تەوافی!). دیســانەوە سـپایەکی تر لە عەرەب بە سـەرکردایەتی عبدوڵلای کوڕی عومەر هێرشـیان بردە ســەر ناوچەی "پاوە" لەوێش کۆمکۆژییان (قتل عام) کرد و ژن و منداڵە کـانیـان بە دیلی برد. بڕوانە بۆ(تـاریخ مردوخ ص. ١٢٣) لە نووســینی ئـایەتوڵا موحەمەدی مەردوخ.

یەکێ لە مۆغانی زەردەشتی (پیرێکی هەورامی) کە بەداخەوە هیشتا هەر نەناسراوەتەوە و نازاندریت کە ناوی چییە، ئەم ڕووداوانەی لە هەڵبەســتێکدا بە جوانترین شــێوە وێنا کردووە. ئەم هەڵبەســتە کە بە خەتی پەهلەوی و لەســەر پێســت نووســراوە لە یەکێ لە گوندەکانی ناوچەی سلێمانی دۆزراوەتەوە. دەقی هەڵبەستەکە ئاوایە[36]:

---

[36] تاریخ مردوخ، آیتەالله محمد مردوخ کردستانی، ص. ٥٠

هورمزگان رمان ئاتران کوژان	وێشان شاردەوە گەورە گەورەکان
زۆرکار ئەرب کردنە خاپوور	گۆنای پاڵە هەتا شارەزور
شن و کەنیکان و دیل بشینا	مێرد ئازا تلی ژ روی هۆینا
ڕەوشت زەردەشترە مانەوە بیکەس	بزیکا نیکا هورمز و هیچ کەس

واتاکەی:

هورمزگان: لە وشـەی " ئاهورامز- گە" هاتووە، کە بە واتای شـوێن/ جێگای ئاهورا دێت، ئەم وشـەیە پاشـان بوو بە " هورمز- گە" هەر بە هەمان واتا. لە پاش هاتنی ئیسـلام وردە وردە وشەی "ئاهورا"یان لابرد و بوو بە " مزگە / مزگت / مزگڤت/ مزگەوت" کە ئێستاش بە هەموو ئەم شـێوازانە هەر لە کوردیدا گۆ دەکرێ. ئەم وشـەیە دواجار چووە نێو زمانی عەرەبیەوە و بوو بە "مسجد"، کە لەم وشەیە کار (فعل)یان دروست کرد و وشەکانی سجدە و سجادەیان لێ دارشتووە.

رمان: بە واتای ڕووخاندن، خراپ کردن (وشەیەکی کوردییە).

ئـاتران: واتـای ئـاگران، ئـاوران، ئـاور، ئـاگر (وشـــەیەکی کۆنی هەورامی و هەروەهـا ئەوێستاییە).

وێشان: خۆیان (جێناوێکی ئاسایی هەوراميیە، لە ئەوێستاییدا "هۆێشان"ە).

زۆرکار: واتای زاڵم ، زۆردار، خوێنمژ دەدا (وشەیەکی ئاسایی کوردییە).

گۆنای پاڵە: واتا گوندی "پاڵە"، (لە دێ پاڵەوە)، لەوانەیە مەبەســتی پاڵنگان بووبێت کە ئێستاش گوندێکە لە هەورامان.

شارەزور: ناوچەی گەرمیان، باشووری کەرکوک.

گەورە گەورەکان: مەبەسـتی پادشـایە، یزدگرد دواییەمین پادشـای سـاسـانی کە شـەڕی بەجێهیشت و بەرەو خۆراسان هەڵات.

شـن و کەنیکان: بە واتای "ژن و کچەکان" وشـەیەکی ئاسـایی هەورامییە. لە فەرهەنگی ئەوێستای (ابراهیم پورداود)دا وشـەی ژن وەک "جنی /جانی"[37] هاتووە. هەر ئەم وشـەیە لە فەرهەنگەکانی تردا وەک "جێنایا"[38] هاتووە. ئەم جیاوازیانە لە نووسینی وشەی "ژن"دا

[37] (پورداود ل.پ. ٢٨٩ یەسنا، هاتی ٤٦ بەندی ١٠یادداشتی ١)
[38] Jonathan Slocum and Scott L. Harvey, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/aveol-BF-X.html 2012-12-02

لەوەدەچی بە هۆی نەبوونی پێتی "ژ"ێ بێت لەو سەردەمەدا. چونکە وشەی "ژی" ڕەگی چاوگی ژیان، "ژی" کەوان و هەروەها ژی/ ژەک (شیری ئاژەڵ لە پاش زایینی) لە ئەوێستادا وەک "جویا/ جیویا" هاتوون. وشەی "کەنی"ک لە ئەوێستادا وەک "کەنیا"[39] هاتووە. "کەنی و کنا"[40] وشەی ئاسایی کوردین لە شێوەزاری هەورامی و هەروەها لە ناوچەکانی باشووری کوردستاندا.

دیلی: وشەیەکی پەتی کوردییە، بە واتای دیل، بەندی

بشینا: بران، چوون، نێردران (وشەیەکی کوردییە لە شێوەزارەکانی هەورامی و کرمانجیدا)

مێرد: پیاو، مێر (وشەیەکی ئاسایی کوردییە).

تلی: بە واتای تلی خواردەوە، گەوزا، گلا (بە فارسی، غلتید).

ژ روی: لە ڕووی، لە ناو

هوێنا: وشەیەکی پەتی هەورامییە بە واتای خوێنا/ خۆێندا، لە ئەوێستاشدا هەر وەک هۆنی هاتووە.

ڕەوشت: ڕێباز (وشەیەکی پەتی کوردییە).

زەردەشترە: وشەیەکی کۆنی کوردییە، واتای زەردەشت دەدا. لە ئەوێستادا وەک "زەرا توشترا" هاتووە.

بزیکا : لە وشەی بەزەیی هاتووە، بەزەیکا واتای بەزەییەک (ڕەحمێک).

نیکا : ناکا.

وەرگێرانی هەڵبەستەکە:

پەرستشگاکان ڕمان، ئاگرەکان کوژانەوە	خۆیان شاردەوە، گەورەی گەورەکان
عەرەبی زۆرکار، خاپوری کرد	لە گوندی پاڵە هەتا شارەزور
ژن و کچەکان بە دیلی بران	مێردی ئازا تلی (گلا) لە ڕووی خوێندا
ڕەوشتی زەردەشت مایەوە و بێکەس	بەزەییەک ناکا خودا بە هیچ کەس

[39] kanyå [kanyâ] = 8 (plNA?) f. a virgin, a maiden (k130)

[40] بڕوانە بۆ هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارسی، هەژار، ساڵی ١٣٦٩ تاران، ل.پ. ٦٢٢

ئەم هەڵبەســـتە یەکێ لە بەڵگە هەرە گرینگەکانی مێژوویی و زمانەوانی ئێرانییە، بەڵام بەداخەوە، ڕۆشنبیرانی کورد کەمترین بابەتیان لەسەری نووسیوە و ڕۆشنبیرانی فارسیش هەر باسی ناکەن. ئەم هەڵبەستە هی کەسێ بووە کە خۆی گەواهی شەڕی ئێران و سپای ئیســلام بووە، شــەڕەکەی بە چاوی خۆی دیوە و ڕووداوەکە بەو شــێوەیە دەگێڕێتەوە کە ڕووی داوە، هەر ئەو کاولکاریانە کە پادشـایانی ئاشـوور و ئەسـکەندەر کردویانە، سپای عەرەبیش کردویەتی بگرە خراپتریش، ســـپای ڕۆم بەم شـــێوەیە ژن و منداڵیان بە دیل نەگرتبوو. لەم هەڵبەستەدا شـاعێر ڕەخنە لە پادشـای ئێران دەگرێ کە خۆی شـاردوەتەوە، (وا دیارە یزدگرد پادشـــای ئێران هێشـــتا لە ژیاندا بووە)، و هەروەها گلە و گازندەش لە خۆدا دەکا کە بەزەیی بە کەسدا نایێتەوە، (لێرەدا شـاعێر ناڵی خۆدا بەکس بەزەیی نەکرد، دەڵێ خۆدا بەکەس بەزەیەک ناکا، واتا کاتی نووسینی ئەم هەڵبەستە لە جەرگەی شەڕەکەدا بووە)، و نائۆمێدانە بە پەرۆشـی خەڵکەکە و دینەکەیەتی. ئەم شـاعێرە ئاوێنەیەکی دەقاودەق لە شـــەڕەکەی لە پاش خۆی بۆ نەوەکانی بەجیهێشـــتووە هەتا بیخوێننەوە و ئەزمونی لێ وەربگرن.

زمانی هەڵبەستەکە:

ئەگەر شــێوەزاری ئەمڕۆکەی هەورامی وەک شــێوازی "هەورامیی نوێ" ناوی لێ بنرێت و شــێوەزاری ئەوێســتایی وەک شــێوەزاری "هەورامیی کۆن" یان شێوەزاری ئاییینی مادی بناسرێت، زمانی ئەم پارچە هەڵبەستە دەکرێ وەک شـێوەزاری"ئەوێسـتایی میانی" یان شـێوەزاری "هەورامیی میانی" پێناســـە بکرێت. زمانی ئەم پارچە هەڵبەســـتە ئەو "بازنە ون بوویەیە" لە نێوان شێوەزاری کوردیی هەورامیی نوێ و شێوەزاری ئاییینی مادی (ئەوێســتایی). هەر لەســـەر ئەم شـێوازە واتا "ئەوێســتایی میانی / هەورامیی میانی" چەند هەڵبەستێکی پیرشاریار هەیە کە لە کتێبی"ماریفەتو پیرشالیار" هاتووە، بۆ نموونە:

یاران جە رێواس یاران جە رێواس

پادشام پەیدا بی جە دانەی رێواس

مەشیە و مەشیانە بەرئامان جە واس

پەری ئازمایی میردان رەواس

واتاکەی:

یاران لە ڕێواس، یاران لە ڕیواس

پادشام پەیدا بووە، لە دانەی ڕێواس

ئادەم و حەوا لە دەنک (ڕێواس) هاتوون (پەیدا بوون)

تاقی دەکرینەوە ئەو کەسانەی کە ڕوواون (ئافریندراوەن)

بۆچوونی شـــاعێر لەم پارچە هەلبەســـتەدا ڕێک هەمان بۆچوونی ئایینی زەردەشـــتییە لەسەر چوونیەتی ئافرینش (پەیدا بوونی مروڤ).

یەکێکی تر لە هەڵبەستەکانی پیرشاریار وەهایە:

وەروە وارینە، وەروە وەرینە

گۆشڵێ مەمڕیۆ، دووە بەرێنە

کەرگە سیاوە، هیڵیش چەرمێنە

وریسە بڕیۆ، چوار سەرینە

واتاکەی بەم جۆرەیە

بەفرێ باریوە، بەفرەکانی تر دەخواتەوە

گۆزە کە شکا دوو سەری لێ پەیدا دەبێ

مریشکی ڕەش، هیلکەکەی سپییە

گوریس کە دەبڕی چوار سەری لێ پەیدا دەبێ

لەم هەڵبەســـتەدا پیرشـــاریار ئۆمێد بە خەڵک دەدا، کە ڕۆژانی دژوار دوایی دێت، لە پاش ڕەشی، سپییەتی و ڕووناکی دێت، ئەگەر درگایەک بە سەرماندا داخراوە، درگاکانی تر بە ڕووماندا دەکرێنەوە.

گۆیا لە پاش هەر بەندێک لە هەڵبەســـتەکانی پیرشـــاریار ئەم دێڕەی خوارەوە دوبارە دەکرێتەوە

گۆشت جە واتەی پیر شاڵیار بۆ

هۆشت جە کیاسەتو زانای سیمیاربۆ

لێرەدا کیاسەت بە واتای ژیری و هۆشمەندی دێت.هەروەها مەبەست لە "زانای سیمیار" زەردەشتە، چونکە ناوبراو بە "وخسوور سیماری" ناوی دەرکردبوو.[41]

ئەم چەند هەڵبەستەی سەرەوە، خۆی بەڵگەیەکی سەلمێنەرە بۆ ئەوێستایی بوونی زمانی هەورامی چونکە واتای هەموو وشەکانی لە فەرهەنگەکانی ئەوێستاییدا دەدۆزرێتەوە. ئەوە نابی لە بیر بچێتەوە کە شێوەزاری ئایینی مادی (ئەوێستایی/ هەورامی) وەک زمانێکی پیرۆزی ئایینی تەنیا بۆ کارو باری ئایینی و بابەتەکانی ئایینی بە کار هاتووە، هیچ پەیماننامەیەک، نووسراوەبەردینەیەک (کتیبە) و یان بابەتی تر بەم شێوەزارە نەنووسراوەتەوە. پارچە هەڵبەستی "هورمزگان" یەکەمین نووسراوەیەکە لەم شێوەزارە کە بابەتەکەی ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە ئەوێستاوە نییە.

٩- لە دوای شەڕی گۆگامل لە نێوان سپای ئێران و ڕۆم کە بە شەڕی ئەربیلا (هەولێر) بەناوبانگە و سپای ئێران تووشی شکست هات، ئەسکەندەر ڕووی لە بابل کرد و لە دوای داگیرکردنی بابل و شوش ئەمجا بەرەو تەختی جەمشید پایتەختی زستانی هەخامەنشییەکان ڕۆیشت و ئەوێشی داگیرکرد و کتێبی پیرۆزی ئێرانییەکانیان واتا ئەوێستاشی سوتاند. هەر وەک پێشتر وترا زۆرێک لە موغانی زەردەشتی کوژران و ئەوانەش کە مانەوە بەرەو هێندستان هەڵاتن. لە پاشان سپاکەی ئەسکەندەر ڕووی لە ماد کرد. ئەو دەستە لە موغانی زەردەشتی کە لە شارەکان و ناوچەکانی ماددا بوون وەک ئەوانەی هەمەدان و کەنگاوەر و دینەوەر و ئەوانەی ناوچەی "ماد- ڕاغە (مەراغە)" زیانی کەمتریان بەرکەوت و دەرفەتی ئەوەیان هەبوو کە لە شوێنە شاخاوییەکانی کوردستان خۆیان حەشاردەن. و هەر وەک باس کرا بەشێکی زۆریان لە هەورامان نیشتەجێبوون. ئەوانەی لە هۆزی ماگ (مۆغان) کە پەرتەوازەی هێندستان ببوون دواجار لەگەڵ خزمەکانی خۆیان لە هەوراماندا پەیوەندییان گرتووەتەوە و هەتا ساڵەکانی ١٩٥٠زایینی بێ پسانەوە و بەردەوام هاتووچووی یەکتریان کردووە. پێرەمێردانی هەورامی دەگێڕنەوە کە هەتا ٦٠-٧٠ ساڵ لەمەوبەر شێخەکانی هەورامان بۆ ئێرشاد (ارشاد) دەچوون بۆ هیندستان! و خەڵکیش لە هیندستانەوە بە بەردەوامی سەردانی هەورامانیان کردوە! ئەم هاتنوچوونە لە ڕاستیدا بۆ ئێرشاد و زیارەت نەبوو، دەنا ئەی بۆچی بۆ کرماشان و لوڕستان و ئەسفەهان نەدەچوون! ڕۆیشتنی شێخان بۆ هێندستان و هاتنی خەڵکی ئەوێ بۆ هەورامان درێژەدەری ئەو نەریتە بووە کە باب و باپیرانیان بە هەزاران ساڵ هاتووچووی یەکتریان کردووە و سەری خزمەکانی خۆیانیان داوە.

لە کتێبە دەستنووسەکەی مێژووی کۆنی هەوراماندا هاتووە کە یەکێ لە هۆزەکانی دانیشتووی هەورامان هۆزی "هیندیان"ە کە لە بنەڕەتدا لە هێندەوە هاتوون، و هەر لە

---

[41] مەردۆخ بە پشت بەستن بە کتێبی (دبستان مذاهب)ی ئەحمەد کوڕی ئەبووبەکر، دەڵی مەبەست لە زانای سیمیار زەردەشتە (کتێبی یارسان، ئەیوب ڕۆستەم ل.پ.٦٠).

کۆنەوە پزیشک بوون[42]. هەروەها د. م. ئەمین هەورامانی بۆ خۆی لە هەورامانی تەخت، چاوی بە یەکێ لە بنەماڵەی هۆزی هەنوان (دیارە ئەم وشـــەیە لە بنەڕەتدا هێندوان بووە) کەوتووە کە دەڵێ لە بنەڕەتدا هێندی بوون و لە ساڵانی ٢١١ کۆچیدا هاتونەتە هەورامان[43].

دیســـان لە کتێبە دەســـتنووســـەکەی مێژووی هەوراماندا هاتووە کە یەکێ لە پیرەکانی هەورامان ناوی " شالیار سیاوە/ شاریار سیاوە" بووە کە لە شازادەکانی هیندستان بووە[44].

لە کتێبی "ســـەرئەنجام" کە کتێبی پیرۆزی یارســـانەکانە ناوی ژمارەیەکی زۆر لە پیرانی یارســـانی هاتووە [یارســـانی لە ڕاســـتیدا هەمان ئایینی زەردەشـــتییە کە کەوتووەتە بەر کاریگەریی ئاییینی ئیسلامەوە]. کە وا دیارە دوو کەس لەوانە لە هێندستانەوە هاتوون وەک **پیر فەیرۆزی هێندی و پیر رەحمەتی بەمبەیی**[45].

ئەمـانە هەمووی بەڵگەن بۆ ئەوەی کە ئەم پیرانە و ئەم هۆزانە هێنـدی نین وهێنـدیش نەبوون، بەڵکوو ئەمـانە هەمـان پـاشـــمـاوەکـانی هۆزی "مـاگ/ مۆگ"ن کە پەڕتەوازەی هیندســـتان بوون و دواجار گەڕاونەتەوە بۆ ســـەردانی خزمەکانی خۆیان لە هەورامان وهەرلەوێش نیشـــتەجێبوون. دەنا کابرایەکی خەڵکی هێندســـتان بۆچی دێت بۆ هەورامان، چۆن ناوی هەورامانی بیستووە؟

١٠- کتێبی مێژووی کۆنی هەورامان:

کتێبی میژووی کۆنی هەورامان کتێبێکی دەســـتنووســـە، کە کەس نازانێ کەی و لە لایەن کێیەوە نووســـراوە. ئەم کتێبە بە درێژایی ســـاڵان لێ زیاد کراوە و هەروەها لێشـــی براوە. زانایانی بەناوبانگ وەک مەکەنزی، و ئەدمۆندس[46] باســـی ئەم کتێبەیان کردووە، ئایەتوڵڵا مۆحەمەدی مەردۆخ لە کتێبی "تاریخ مردوخ"دا، وەک یەکێ لە ســەرچاوەکان ناوی هێناوە و نووسەرەکەشی وەک (ملا شریف قاضی) ناو بردووە.

د. م. ئەمین هەورامانی نووســـەری کتێبی مێژووی هەورامان، لە پاش ماندوبوونێکی زۆر و گەڕانی شار بەشار و گوند بەگوند و ماڵ بەماڵ توانیویەتی چەند ڕوونووسێک وە دەست

---

42 مێژووی هەورامان لە نووسینی موحەمەدئەمین هەورامانی ل.پ.٦٢٣

43 مێژووی هەورامان لە نووسینی موحەمەدئەمین هەورامانی ل.پ.٦٢٣-٦٢٤

44 مێژووی هەورامان لە نووسینی موحەمەدئەمین هەورامانی ل.پ.٦٤٤

45 کتێبی یارسان لە نووسینی ئەیۆب روستەم ل.پ.٧٥

46 ئەدمۆنددس لە بەرهەمی کورد و تورک و عەرەبدا ناوی مێژووی هەورامانی هێناوە.(مێژووی هەورامان، مەحمەدئەمین هەورامانی ل.پ.٦٠٢).

بخـات و له دوای لەبەریەکـدان و بەراوردکردنیـان لەگەڵ یەکتردا پوختەیەک لەم دەسـتنووسـانەی له کتێبی مێژووی هەوراماندا بڵاو کردوەتەوە. ئەوەی که جێگای داخه و "د. م. ئەمین هەورامانی"شـی زۆر ڕەنجاندووە، ئەوەیه که له گشت ئەم دەسـتنووسـانەدا، بەشـەکانی یەکەم، دووەم و سـێیەمی لێ بڕاوه و دیاری نییه، و تەنیا له بەشـی چوارەمەوە دەست پێ دەکا.

ئەوەی که جێگای سـەرسوڕمانه، ئەمەیه که زۆربەی ئەو بۆچوونانه لەسـەر هەورامان که لێره لەم کتێبەدا له ڕێگای لێکدانەوه و شـیکارییەوه باسـی لێ کرا، ناوەڕۆکی ئەم کتێبه دەستنووسه هەمووی پشتڕاست دەکاتەوە.

ئەمانەی خوارەوەش هێندێک له خاڵه گرینگەکانی ئەم دەسـتنووسـەیه که له کتێبی مێژووی هەورامان له نووسینی "د. م. ئەمین هەورامانی"دا هاتووه:

- له ل.پ. ٥٧٢دا، له یەکێ له دەسـتنووسـەکان لەسـەر " نەژادی خانەوادەی هەورامان و باب و باپیرانیانەوە" ئاوا هاتووه:

" بەهمەن" کوڕی "دارا" و کوڕی "بەهمەن" و کوڕی ئەسفەندیار، و کوڕی گوشتاسپ و کوڕی "لهراسـپ" و جێگری " کەیخەسـرەو شـای زینده" و کوڕی "سـیاوەش" و کوڕی "کەیکاوس" و کوڕی "مەرجهاد" و کوڕەزای "مەنوچێهر" و کوڕی "سـیامەک" و کوڕی "کەیومەرس".

- له ل.پ. ٥٧٩دا، بەرهەمه دەستنووسەکەی خەسرەوخان، (که له بەشی چوارەوە دەستپێدەکا):

بەشی چووارەم، باسی **٩٩ پیری هەورامانی** تیدایه و ناوی هێندێکیان، و جێگایان و هێندێ کردەوەی ئەفسانەیان.

بەشـی پینجەم: بریتییه له ناوی هۆزه بەگەکانی هەورامان، نەوەیان، ڕەچەڵەکیان وەچەیان، جۆری حوکمیان.

- له ل.پ.٥٨١دا، له ڕوونووسـی کەسێک به ناوی "شین"، (که نەیویستووه ناوی خۆی ئاشکرا بکا):

بابی چوارەم، کورتەیەکه له بارەی هەورامانەوه، بارودۆخی ناوچەکه و لایەنی جوگرافیایی و پیرانی هەورامـان و کـارو کردەویـان و جۆری دەوروبەری نـاوچەکه که کـاتی خۆی **"هەشـارگەیەک بووه بۆ ئەو خواپەرسـتانه"**، هەروەها له بارەی دڵاوەری و ئازایەتی خەڵکەکەوه دەدوێ. پاشـان لەسـەر هۆزەکان و بنەڕەتیان و ڕەگەزیان و له کوێوه بۆ

ناوچەکانی هەورامان هاتوون. پاشان دەگاتە سەر **٩٩ پیری هەورامان** و ناوی هەندێکیان دەهێنێ و ناوی جێگای گۆڕکردنیان.

بێجگە لەوانەی سەرەوە، ناوی **سانەکان و باپیرە گەورەیان، نەوەکانی بەهمەن (باپیرە گەورەی هەورامییەکان)، دامەزراندنی سانیەتی و پاشان دابەش کردنی حوکم بۆ سانیەتی و بەگێیەتی.**

[سان وشەیەکی کۆنی کوردییە کە واتای "میر/ شا" دەدات، لە ساڵی ٧١٢ پ.ز سارگۆنی دوەم هێرشی کردە سەر ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ماد لای تاران و قەزوین، لەوێ سێ کەس لە سەرۆک هۆزەکان دەچنە لای و داوای هاوکاری ویارمەتی لێ دەکەن، یەکێ لەوانە ناوی " زانا- سان" بوو سەرۆکی هۆزی پارتوکی / پارتاکانا (لەوانەیە مەبەست هۆزی پەرتەکان بێت واتا ئەو هۆزانەی کە دوور بوون). (بڕوانە مێژووی ماد، دیاکۆنوف وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز، ل.پ.٣٢٥)، =(نووسەر)].

بەشەکانی شەشەم و حەوتەم لە بارەی سانەکان و شەڕەکانیان لەگەڵ یەکتریدا.

- لە ل.پ.٦١٩دا، بەپێی ئەو تۆمارەی کە لە بەرهەمی دەستنووسی مێژووی هەوراماندا تۆمار کراوە، ناوی هەندێ هۆز و تایفەی هەورامان هاتووە کە لە سەردەمی هێرشی ئەسکەندەری مەکدۆنی بۆ سەر کوردستان، هەر بە هەمان ناوەوە بوون. **هێندێ لەوانەش بە هۆی ستەمی ئەسکەندەرەوە بەرەو ئەو ناوچانەی هەورامان هەڕایان کردووە، چونکە ئەوێ هەشارگەیەک بوو بۆ پەنادانی خۆیان و ماڵ و منداڵیان.**

هۆزی خاسان: (ل.پ. ٦٢٢) لە " دێزفول"وە هاتوون، بۆ خزمەتکردنی سانان لە ناوچەی هەورامان.

هۆزی بادرونان: (ل.پ.٦٢٣) لە بنەڕەتدا لای ڕۆمەوە بۆ ئەو ناوچە هەشارگانەی هەورامان هاتوون.

هۆزی هیندیان: (ل.پ.٦٢٣) لە بنەڕەتدا لە هێندەوە هاتوون. لە کۆنەوە پزیشک بوون.

هۆزی هەنوان: (ل.پ.٦٢٤) لە بنەڕەدا هێندی بوون و لە ساڵانی ٢١١ کۆچیدا هاتونەتە هەورامانەوە.

هۆزی غەنیان: (ل.پ.٦٢٧) لە بنەڕەتدا خزمەتکاری هەمیشەیی پیرشاریار بوون

هۆزی سارمان: (ل.پ.٦٣٠) لە ناوچەی "سێرمەند"وە هاتوون

هۆزی شامیان: (ل.پ.٦٣٠) لە شامەوە هاتوون

هۆزی باهوان: (ل.پ. ٦٣١) له بنەرەتدا له هەمەدانەوە هاتوون

ڕاســتییەکەی ئەوەیە کە هاتنی ئەم هەموو هۆزانە لە شــوێنەکانی جۆراوجۆرەوە وەک هێندستان و ڕۆم و دێزفول، سێرمەند و شام و هەمەدانەوە بۆ هەورامان هیچ هۆکارێکی تری نەبووە بێجگە لەوەی کە ئەوانەش لە هۆزی مۆگــانی مــادی بوون و لە دوای دوورکەوتن و پەرتەوازە بوونیان جارێکی تر گەڕاونەتەوە بۆ لای خزمەکانی خۆیان.

لەســەر ئەو ســێ بەشــەی کتێبە دەســتنووســەکەش، واتا بەشــەکانی ١ و ٢ و ٣ کە لێ بڕاوە، هەر وەک د. م. ئەمین هەورامانی وتوویەتی لە گرینگترین بەشەکانی ئەو کتێبەن کە ئێســتا لێ کراوەتەوە، بەڵام بەو هیوایە کە لە داهاتودا لە کتێبخانە یان لە ماڵی بەگان و شــێخانی هەوراماندا بدۆزرێتەوە. لەم بەشــانەدا بە ئەگەرێکی زۆر باســی ئەو شــتانە دەکا کە لەوانەیە لەگەڵ بیر و باوەڕی ئێســـتای خەڵکی ئاســـایی هەوراماندا نەگونجێ، وەک باســی زەردەشــتی بوونی خەڵکی هەورامان، باســی بیر و باوەڕی ئایینی، باســی هێرشی ئەسکەندەر وهەڵاتنی خەڵکەکە بۆ هەورامان ، باسی هێرشی سپای ئیسلام بۆ ناوچەکە، باسی کوشتوبڕیان و دەستدرێژیکردنیان و بەخراپی باسکردنی هێرشکەران.

تێبینییەک لەســـەر بۆچوونی د. م. ئەمین هەورامــانی لە بــارەی کتێبی مێژووی کۆنی هەورامان:

د. م. ئەمین هەورامانی ماندویەتییەکی زۆری دیوە لە دۆزینەوەی دەســـتنووســـی مێژووی کۆنی هەوراماندا و تووشـــی زۆر ئاســـتەنگ و چەڵەمە بووتەوە، و لە ئەنجامدا توانیویەتی چەندین ڕوونوس و دەســـت بخا و لەگەڵ یەکترادا بەراوردیان بکا و پۆختەیەکیشـــی بڵاو بکاتەوە. بەڵام بەداخەوە لە تیگەیشـــتنی ناوەڕۆکی نووســـراوەکان و لێکدانەوەی بابەتەکاندا ســـەرکەوتوو نەبووە. لەوە دەچێ کە ناوڕۆکی دەســـتنووســـەکە لەگەڵ چاوەڕوانییەکان و بۆچوونەکانی ئەودا نەگونجابێ، هەر بۆیە ڕاســـتییەکانی ناو دەســـتنووســـەکە بە هەند وەرناگرێ. جارێکیشـیان بێ هیچ هۆکارێک هەر نکۆڵی لە هەبوونی دەستنووسـەکە دەکا. بۆ ڕوونبوونەوەی زیاتر هێندێک لە نووسراوەکانی نێو کتێبەکەی دەخرێتە بەرچاو:

لە لاپەڕەی ٦٠٣دا دەنووسـێ: دەنگوباس و هەواڵی بوونی دەفتەر و دەسـتنووسـێ بە ناوی مێژووی هەورامـانەوە لای بەگزادەکـانی ڕەزاو ئـارامی لێ بڕیم و بۆ چەنـد جـارێ خۆم چوومە لای بەگزادەکانی ڕەزاو بەڵام بە هیچ جۆرێ دانیان بەوەدا نەنا کە شـــتی وەها لای ئەوان هەیە! من لەو ڕووەوە کۆڵم نەدا و کول نەبووم تا وەکوو توانیم ئەو دەســـتنووســـە بخەمە دەستی خۆم و ئەمەش ناو نیشانی ئەم دەستنووسەیە:

دەفتەرەکە زۆر گەورەیە و پەڕەکانی نزیکەی ٦٥٠ لاپەرەیەک دەبن، لەبەر دەسخەتێکی کۆنی جوانەوە نووسراوەتەوە کە کاغەزەکەی کۆن و ئەستوورن ...

بەڵام لە لاپەڕەی ٥٧٧دا لەسەر ئەم دەستنووسە دەڵێ: ئەو بەرهەمەی کە پێدەوتری مێژووی هەورامان (تاریخ اورامان)، وەک ئەو پەندە کوردییە وایە کە دەوتری "دەنگی هەیە و ڕەنگی نییە!" ئەو بەرهەمەش ئەگەر هەبێ بەو جورەیە، بەڵام جارێ کەس نازانێ لە کوێیە و چۆنە و لای کێیە، جگە ئەو کەسەی کە لایەتی!

هەروەها لە لاپەڕەی ٥٨٧دا ئاوای نووسیوە: چە لە نووسراوەکەی مەردۆخ و چە لە چەند لاپەڕە دەستنووسەکەی توفیق بەگی ئەحمەد بەگدا ئەوە پات ئەکەنەوە کە ئەو پشتانەی بەگەکانی هەورامان دەچنەوە سەر بەهمەنی یەکەم و بەهمەنی یەکەمیش دەچیتەوە سەر بەهمەنی سییەمی کوڕی "دارا"ی کوڕی ئەسفەندیار. دواجار د. م. ئەمین هەورامانی دەڵێ مرۆڤ نابێ لە خۆیەوە شت بنووسی بۆیە ئێمە مافمان هەیە بپرسین کام بەهمەن؟ کام ئەسفندیار؟ کام دارا؟

بەڵی ئەمە ڕاستە کە مافی پرسین لەسەر ئەم بابەتە و هەروەها سەرچاوەکانی بۆ هەر کەسێک هەیە، بەڵام ئەرکی مێژوونووسیش ئەوەیە کە ڕاستەکان لە ناڕاستەکان جیا بکاتەوە و دەستنیشانیان بکا نەک ئەوەی کە هەموو شتێک لە بن پرسیاردا بهێڵێتەوە و ڕاست و ناڕاست پێکەوە فڕە دا. هەر وەک لە بەشەکانی پێشوودا سەلمێندرا زوانی هەورامی هەمان زوانی ئەوێستایی (مۆگی)یە، دیسانەوە وەک ئەوەی کە لەم بەشەدا نیشان درا بەشێکی زۆر لە مۆگەکان لەهەوراماندا نیشتەجێبوون. کتێبی ئەوێستا کتێبی مێژوویی و ئایینی مۆگەکانە، دەکرێ لەو ڕێگایەوە ڕەچەڵەکی هەورامییەکان (مۆگەکان) دیاری بکرێ. **"لە نووسراوە مێژووییەکانی سەردەمی ساسانیدا زۆر بە ڕوونی ئەوە هاتووە کە مۆگەکانی زەردەشتی خۆیان بە نەوەی مەنوچێهر دەزانن"[47]. مۆگەکان یەکێ لە هۆزە سەرەکیەکان و دامەزرێنەرانی پادشایەتی مادن و ئەمە شتێکی سەیر نییە کە بچنەوە سەر بنەماڵی پادشایانی مادی و پێشدادی (ئەپەڕداتا).** "ئەم هۆزە (واتا هۆزی مۆگان) لە سەردەمی مادەکاندا دەستەڵاتیان لەگەڵ پادشایانی ماددا تێکەڵاو بوو، بەڵام لە دوای تێکچوونی فەرمانڕەوایی مادەکان و هاتنە سەرکاری کورەش و داریوشی هەخامەنشی ئیتر فەرمانڕەوایی سیاسییان لە دەست دا و دەستەڵاتی جارانیان نەما بەڵام لە شوێنی ئەوەدا دەستەڵاتدارییەکی دینییان دامەزراند کە شانبەشانی پادشایەتی ئەشکانییەکان و ساسانییەکان هەتا دوا ڕۆژی پادشایی ساسانییەکان هەر درێژەی هەبوو"[48].

---

47 بڕوانە کتێبی ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمە رشید یاسمی تهران ١٣٦٧ ل.پ. ١٧٥،
هەروەها فروپاشی دولت ساسانی و گروش ایرانیان بە اسلام، انی کاظمی ١٦م خرداد، ١٣٩٠

48 پیدایش ایران – پادشاهی ماد امیر حسین خنجی ل.پ. ١٧٧

لەم بارەیەوە ئەمیر حوسـینی خونجی مێژوونووسـی ئێرانی دەنووسـی "لە سـەردەمی ساسانییەکاندا ناوی مۆغ وەک ڕێبەری دینی دەهاتە ناسین، و هۆزی موغان (مۆگان) ئەو شـوێن و پلەیەیان هەبوو کە بە درێژایی مێژوو بۆ خۆیانیان دابین کردبوو وەک هۆزێکی پیرۆزی ئایینی کە بە ڕەچەڵەک دەگەڕانەوە بۆ سـەر زەردەشـت. ئەوان وەک "خانەدانی پیرۆزی ئایینی" بوون، (سادات اهل بیت)"[49].

هەروەها شـا ئیبراهیم ئەیووت ١٣٢٤م- ١٤٠٧م کە یەکێ لە پیرانی یارسـانییە خۆی بە نەوەی سیاوەش (سیاوەخش) دەزانێ:

کاکەم سیاوەخش، هوونەش جوشا جووش

ئەز سەندم هەقەش، یورتم بیا توش

دیسانەوە د. م. ئەمین هەورامانی لە لاپەڕەی.٥٨٩دا باسێکی لە گۆفاری سروە هێناوەتەوە و دەنووسی: لە گۆڤاری "سروە"دا و لە ژمارەکانی ٥٢،٥٤،٥٥،٥٦دا هێندێ زانیاریی لە لایەن کـاک بەهمەنی فەریوەر(بهمن فریور)وە بە نـاونیشـانی (هەورامـان نـاوچەی نەناسـراو)ەوە بڵاوکراوەتەوە، نووسـەر لە یەکێ لەو ژمارانەدا دێرە شـیعرێکی فێردەوسـی هێناوەتەوە کردویەتە بەڵگە بۆ ئەوەی ڕێ هەبێ و بڵی وەختی خۆی " هەورامان" زیندانی ئەسکەندەر بووە! [دیارە فێردەوسیش لە سەرچاوەیەکەوە ئەمەی وەرگرتووە.= نووسەر]

دواجار د. م. ئەمین هەورامانی دەپرسـێ: چۆن چۆنی بووە! ئەو زیندانە، کام بەشـی هەورامـانی گرتووەتەوە! قاپێ (دەروازە)ی ئەو زیندانە لە کوێوە بووە! ئەوجـا بێگومـان کاک سۆران [مەبەستی کاک بەهمەن بووە.= نووسـەر] ئەو وەرامانەی بەلاوە نییە، بۆیە دیتە سـەر زیندانەکە و دەڵێ کە ناوی "ئەورامن" بووە. بەڵی شـتی وا هەبووە بەڵام ئەوە خۆی گوندێکی بچکۆلە بووە کە ئەسـکەندەر بە شـێوەیەکی تایبەتی بۆ زیندانی دروسـت کردوە و تایبەتیشە بە زیندانی کوردانەوە، و ئەو زیندانە لە لای "زاخۆ"یە لەسەر سنووری عێراق و ئیراندا و ئێستاش هەر بەو ناوەوە ماوەتەوە.

بەڵام ئەم بۆچوونەی د. م. ئەمین هەورامـانی هەڵەیە، لێکـدانەوەیەکی ڕاسـتی بۆ ڕووداوەکانی ئەو سـەردەمە نییە، پەیوەندی نێوان خەڵکی هەورامان و هۆزی مۆگان هەر نابینی، وێنایەکی ڕاستەقینەی لە مۆغانی زەردەشـتی نییە. بە چاوێکی سـووک سـەیریان دەکـا بۆ نموونە لە لاپەڕەی. ٦٠٩دا دەڵێ: لە کـاتی هێرشـی ئەسـکەندەردا مەلای زەردەشتییان بۆ دەرمان نەهیشت، سەرپاکیان (هەموویان) کوشتن و کتێبی ئەوێستایان کە لە هەزاران پێستدا نووسرا بوو سووتاندیان و یان بۆ خۆیانیان برد. لە کاتی ڕاونانەدا مەلا

---

[49] پیدایش ایران – پادشاهی ماد امیر حسین خنجی ل.پ. ١٧٧

و پیری زەردەشـــتی بۆ ئەشـــکەوت و کون و قوژبنەکانی هەورامان بۆ خۆ حەشـــاردان هەرایان کرد و ئالەوێدا بە ئەمانەت و ئاسایش مانەوە.

لە لاپەرەی ٦٠٦دا دەڵێ: هێندێک پێیان وایە کە هەورامان ناوێکی دیکەی هەبووە، بەڵام کاتێ ئەســـکەندەر دەیگرێ و دەیکا بە زیندان... ئیمەش (د. م. ئەمین .هەورامانی) لەگەڵ ئەم بیرو رایانە نین، چونکە نـاوچەیەکی وەها گەورە بە زیندان نـاکرێ، جا خۆ ئەگەر زیندان بەو جۆرە فراوان و پان وپۆر و بەرو بۆمدار و ئاودار بێ، کەس نییە حەزی لێ نەکا.

چۆنیەتی کۆچی هۆزی مۆگان بۆ هەورامان:

بەداخەوە هیچ نووســـراوەیەک لەســـەرچۆنیەتی هەڵاتنی هۆزی "مۆگـان (مۆغـان)" و گەورەپیاوانی مادی و هەخامەنشـــی بەرەو هەورامان تۆمار نەکراوە یان بەجێ نەماوە. بەڵام ئەگەر کەسـێک کارەساتی شـکانی شـۆرشـی کوردی لە سـاڵی ١٩٧٥دا لە بیر مابێ ئەگەر کەســـێک هەڵاتنی خەڵکی هەڵەبجەی لە ١٩٨٨دا لە بیر مابێ، ئەگەر کەســـێک کۆرەوەکەی گەلی کوردی لە ســـاڵی ١٩٩١دا لە بیر مابێ، ئەگەر کەســـێک هەراکردن و ئاوارە بوونی کوردانی ئێزدی بۆ ســـەر شـــاخان لە هاوینی ٢٠١٤دا بەچاو دیبێ، ئەگەر کەسـێک کۆچی خەڵکی کۆبانی لە سـاڵی ٢٠١٤دا لە یاد مابێ ئێتر دەبێ بزانێ هۆزەکانی ماگ و ئەوانەی دی کە دانیشـــتووی شـــارەکانی وەک هەمەدان و کەنگاوەر و دینەوەر و "ماد- راغە (مەراغە)" بوون دەبێ چۆن لە دەستی رۆمییەکان هەرایان کردەبێ.

بە پێچەوانەی بۆچوونی بەرێز "د. م. ئەمین هەورامانی"وە ئەمانە ١٠ یان ٢٠ یان ١٠٠ مەلای زەردەشـــتی نەبوون کە هەرایان کرد و هاتن بۆ هەورامان تا لە کۆن و قوژبن و ئەشـــکەوتەکاندا بە ئاســـایشـــەوە بژین. ئەوانەی کە هاتن بۆ هەورامان ئەگەر چەندین هۆز نەبوون لانیکەم بەشـــێکی زۆر لە هۆزی گەورە و بەهێزی "مـاگ/ مۆگ" بوون. ئەو هۆزەی کە زیاتر لە ٤٠٠ساڵ لە پشت دوو فەرمانرەوایی گەورەی مادی و هەخامەنشییەوە بوون، ئەوانەی کە بەرەو هەورامان هەڵاتن بەشـــێک بوون لە چینێکی ئەریســـتوکراتی ئایینی کە لە کۆشـکی کەیخەسرەو و کورەش و داریوش لە هەگمەتاناوە هاتبوون. بە ژن و ماڵ و منداڵەوە بە خزمەتکار و پاســـەوانەوە هاتبوون. ئەوانەی کە هاتبوون رێبەرانی گەورەی دینی، ســـیاســـی، ســـەرۆک هۆزەکان، میرزاکان و شـــاعیران بوون لەگەڵ منداڵەکانیان و ژنەکانیان بە جلوبەرگی هەورێشمیەوە بە هەزاران ئەسپی سپی و دێزەوە بە یەغانی پر لە ســـیم و زێرەوە. کۆچێکی بێ گەرانەوە، کـاروانی ئەم کۆچە چەند هەزار خانەوار بوون بە نزیکبوونەوەی ئەم کاروانە بۆ هەورامان، خەڵکی دانیشـــتووی ئەوێ بەپێی نەریتی کوردەواری بە دەف و شـــمشـــاڵەوە بەرەو پیری رێبەرانی ئایینی خۆیانەوە

ڕۆیشـــتوون و لە ماڵە هەژارانەکانی خۆیاندا جێگایان بۆ کردونەتەوە. (بێگومان ژمارەی ئەم کۆچبەرانە لە دوو هەزار مـاڵ کەمتر نەبوون، دەنـا نەیـدەتوانی ئەو کـاریگەرییە گەورەیە هەبێ کە لە پاش ئەم کۆچە کردیە سـەر ناوچەی هەورامان، و لە شـەشـهەزار خانەواریش زیاتر نەبووە چونکە هەورامان لەو کاتەدا دەرفەتی میوانداری و لە خۆگرتنی لەوە زیاتری نەبووە).

بە هاتنی ئەم کۆچبەرانە هەورامان تاجی لە سـەر نا و دواجار بوو بە ناوەندێکی گرینگی ئایینی و ڕۆشـنبیری. سـیمای شـارسـتانیەتی هەورامان گۆڕدرا. چەندین سـاڵ لە پاش ئەم ڕووداوە، ئێتر ئەمە ئەو کۆچبەرانە و نەوەکـانیـان بوون کە فەرمـانی دەسـتەڵاتـداری ناوچەکەیان گرتە دەسـتی خۆیان. ئیتر لەمە بە دواوە ئەوە هۆزی مۆگانی مادی بوون کە ڕێبەرایەتی سیاسی و ئایینی و ڕۆشنبیری هەورامانیان دەکرد.

لێرەدا دەردەکەوێ کە بۆ ئەو چینە ئەریستوکراتە کە لە کۆشکی کەیخەسرەو و کورەشەوە هاتبوون و لە گوندەکانی وەک پایگەلان و پاڵنگان و هەورامانی تەختەوە نێشـتەجێبوون و لە ترسـی سـپای ڕۆمی و دەسـتوپێوەندەکانیان نەیان دەوێرا دووربکەونەوە، هەورامان وەکوو زیندان وا بوو. ئەمە ئەو واتایە ناگەینی کە دەوریان لێ گرتبوون و دیواریان لێ دابوو و پاسـەوانیان لەسـەر خەڵکەکە دانابوو. زیندان واتای زەوتکردنێ ئازادی دەدا، بۆ ئەو کەسانەی کە مافی هاتووچوون، مافی ئازادی چالاکی سیاسی و دینییان نەبوو، و ناچار بوون لە گوندەکانی هەورامان (ئەویش هەورامانی ٢٣٠٠سـاڵ لەمەوبەر) بمێننەوە، دیارە ئەوێ بۆ ئەوان وەک زیندان وا بوو.

هەر ئیسـتاش بە هۆی بەرتەسـکبوونی مافی ژنان لە ئیراندا، سـیاسـییەکان و ڕۆشـنبیرانی ئێرانی دەڵێن کە ئیران بووتە زیندانی ژنان، دیارە مەبەسـت ئەوە نییە کە چوار دەوری ئێرانیان گرتووە و هەموو ژنەکانیان تێ هاویشـتووە. یان لە سـاڵەکانی پێشـودا دەوترا کە تورکیا بووتە زیندانی کوردان. بۆیە ئەگەر لەو دەسـتنووسـەدا وتراوە هەورامان ببوو زیندانی " ئەو خواپەرستانە " نە تەنیا شتێکی سەیر نییە بەڵکوو شتێکی ڕاست و لە جێگای خۆیدایە.

بەشی نۆەم

ڕەوشی زمانی کوردی لە سەردەمی ساسانیدا

پادشایەتی ئەشکانیش وەک هەمو فەرمانڕەواییەکی تر تێک چوو و پادشایەتی ساسانی جێگای گرتەوە، بە هاتنە سەرکاری دەستەڵاتداریەتی ساسانی بە پێچەوانەی بۆچوونی هێندێک لە رۆشنبیرانی کورد کە پادشایانی ساسانی وەک کورد و زمانی ساسانییەکانی وەک کوردی دەناســینین، گەورەترین زەبر بەر زمانی کوردی کەوت. لەم ســەردەمەدا شێوەزاری گشتی زمانی مادی (کوردی) کە بە زمانی پەهلەویی ئەشکانی دەناسرا لە برەویان خست و زمانی پەهلەویی ساسانی (پارسی)یان لە شوێنی دانا، هەروەها بە وەرگێڕانی ئەوێستا لە زمانی ئایینیی مادی (هەورامیی کۆن)وە بۆ سەر زمانی پەهلەویی ساسانی (پارسیی میانە)، زەبرێکی کارییان لە زمانی ئەوێستایی (هەورامی) و ئایینی زەردەشتی وەشاند. هەر لەم سەردەمەدا بە هۆی کاریگەریی زمانی پەهلەویی ساسانی لەســەر کوردی دوو شــێوەزاری تری کوردی لێ کەوتەوە ئەویش شــێوەزارەکانی کەلهوڕی و لەکییە.

دامەرزێنەری پادشایەتی ساسانییەکان ئەردەشێری پاپەکان کوڕی بابەک / پاپەک بوو، لە بنەماڵەیەکی ئایینی. بابەک یان پاپەک پیرێکی زەردەشــتی بەناوبانگ بوو، باوکی بابەک ناوی ساسان بووە کە ئەویش موبد (مۆگ- پت) بووە لە هورمزدگای ئاناهیتا لە ئەستخر لە پارس[50]. بابەک کە سەرۆکی ناوچەیەکی بچووک بوو لە پارس، توانی بە هۆی شەڕ و جەنگەوە فەرمانڕەوایی پارس بەدەســت بینێ، لە دوای مەرگی بابەک کوڕە گەورەکەی شاپوور جێگای گرتەوە، کە پاش ماوەیەکی کورت ئەویش کۆچی دوایی کرد و ئەردەشێر بوو بە فەرمانڕەوای پارس. ئەردەشێر پیاوێکی زەردەشتی دەمارگیر و لە هەمانکاتیشدا مروڤێکی دەماربەرز بوو. بە هەوای فەرمانڕەواییکردن بە سەر گشت ئێراندا بوو و هەر ئەم کارەشــی کرد. لە دوای شــەڕێکی گران لەگەڵ ئەردەوان دوایین پادشــای ئەشــکانی لە هورمزدگان لە باشووری پارس، سپای ئەشکانی شکا و خۆدی ئەردەوانیش لە شەڕەکەدا کوژرا. پاشان ئەردەشێر لێ ڕانەوەستا و بەرەو تیسپون پایتەختی ئەشکانییەکان تێتەقاند و ئەوێ داگیر کرد و کردی بە پایتەختی خۆی، و بەم جۆرە فەرمانڕەواییەکی دامەزراند کە زیاتر لە ٤٠٠ ساڵی خایاند لە ساڵی ٢٢٤زایینی هەتا ساڵی ٦٥١ی زایینی.

چەند هۆکارێک وای کردوە کە هێندێک لە ڕۆشنبیرانی کورد ساسانییەکان بە کورد بزانین لەوانە:

[50] ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمه رشید یاسمی تهران ١٣٦٧، ل.پ ١٣٤

- پادشـایانی سـاسـانی ڕەچەڵەکی خۆیان دەبەنەوە بۆ سـەر پادشـایانی کەیانی (مادی) بە تایبەت ویشـــتاســـپ. ئەمە دەکرێ ڕاســـت بێ چونکە ئەمانە لە بنەڕەتدا لە بنەماڵەیەکی ئایینی بوون و لە سەردەمای کۆندا، واتا لە سەردەمی مادی و هەخامەنشی و نیوەی یەکەمی دەستەڵاتداری ئەشکانییەکان، مۆگانی زەڕدەشــتی هەر لە هۆزی ماگەکانی مادی بوون، و ڕێبەرایەتی ئایینی هەر مافی ئەوان بوو و کەســێ تر بۆی نەبوو کە شــوێنی ئەوان بگریتەوە. بۆیە ئەگەری ئەوە هەیە کە ئەوانیش لە بنەڕەتدا هەر لە هۆزی ماگ بووبێتن.
- هەروەهـا کـاتێ کە ئەردەشـــێری پـاپەکـان خەریکی شـــەڕکردن لەگەڵ "هەپتـانبـاد"دا بوو، یەکی لە میرە کوردەکـان بە نـاوی "یەزدانی کوردی شـــارەزووری" بە ســـپایەکی زۆرەوە بۆ یارمەتیدانی ئەردەشـــێری پاپەکان ڕۆیشـت[51]. دیسـانەوە لە نووسـراوەبەردینەکەی حاجی ئاباد لە پارسـدا کاتێ ئەردەشــێر بەشــداری لە جێژنێکی کوردی بناوی "تۆڵ هەڵدان (وشــەیەکی پەتی کرمانجییە واتای تۆڵەکردنەوە دەدا)" کردوە، بەم جۆرە هاتووە:

"منم مەزداپەرستی بەغی هۆرموزدی شاپووری یەزدانی نەژاد پاشای ئێران و ئەن ئێران(نائێران) لەم جەژنەی تۆڵداندا هۆزی کرمانج سوودێکی زۆرتر وەردەگرن"[52].

شـــەڕی ئەردەشــێری پاپەکان لەگەڵ کوردەکان: لە کارنامەی ئەردەشــێری پاپەکان بەشی شەشەم لەژێر ناونیشانی " شەڕی ئەردەشێر لەگەڵ کوردەکان و تورەبوونی دەنووســـی کە ئەردەشــێر دەرواتە شـــەڕ دژ بە کوردانشـــاهی ماسـی (واتا مادی) و لە شـەڕێکی سـەختدا ئەردەشـێر ئاوارە دەبێت و دواتر ئەردەشـێر بە سـپایەکی چوارهەزار کەسـی هێرش دەکاتە سـەر کوردەکان و هەزار کەس لە کوردان دەکوژێ و برینـدارەکـانیش بە دیـل دەگرێ، لە کوردانشاە و کوڕ و براکانی تەنیا هێروی بۆ ناردنی بۆ پارس هەڵبژارد[53].

- پادشـــایانی ســـاســـانی پێوەندێکی زۆر نزێک و توندوتۆڵیان لەگەڵ موغانی زەڕدەشـتی هەبوو (کە زۆربەیان کوردیی هەورامیی زمان بوون)، مۆغانی زەردەشتی ماوەی زیاتر لە هەزار ساڵ ڕێبەرایەتی ئایینی گشت ئێرانیان لە دەســـتدا بوو. مۆگەکان دەســـتەڵاتێکی زۆریان لە دەســـتگای فەرمانڕەوایی سـاسـانیدا هەبوو، تەنانەت چەندین جار توانیویانە پادشـایانیش لەسـەر تەخت دابەزینن و کەسانی تر لە شوێنیان دابنن.

---

[51] کوردەکانی پارس و کرمان لە نووسینی دوکتور جەمشیدی سەداقەت کیش، وەرگێرانی کامەران حەسەن، ل.پ. ٢٦
[52] کوردەکانی پارس و کرمان لە نووسینی دوکتور جەمشیدی سەداقەت کیش، وەرگێرانی کامەران حەسەن، ل.پ. ٢٦
[53] کوردەکانی پارس و کرمان لە نووسینی دوکتور جەمشیدی سەداقەت کیش، وەرگێرانی کامەران حەسەن، ل.پ. ٢٥

- له سـەردەمی "ئەشـکانییەکاندا" هەفت خانەدانی گەورەی میری کە نوێنەری هەفت هۆزی دەســـتەڵاتداری ئێرانی بوون بە ســــەرۆکـایەتی بنەمـاڵەی ئەشـکانییەکان پادشـایەتی ئەشـکانییان پێک هێنابوو. ئەم هۆزانە بریتی بوون لە:[54]

١- پارت (ئەشکانییەکان) لە لای خۆراسانەوە

٢- مێهران، لە ماد/ ئاتروپاتکان لای ڕاغە (ماد- ڕاغە)

٣- کارن، لە نهاوەند

٤- سورێن، لە لای ڕۆژهەڵاتەوە، سیستان / خۆراسان

٥- ئەسپەندیار، لە ماد/ ئاتروپاتکان لای ڕاغە (ماد-ڕاغە)

٦- زیک، لە ماد/ ئاتروپاتکان

٧- ئەسپەهبەد، لە وەرکانە (گۆرگان)

لەم هۆزانە، هۆزەکانی زیک، ئەســـپندیار و مێهران خەڵکی ماد (کوردســـتان) بوون. لەســــەر هۆزی "کارن"ش بە جوانی ڕوون نییە کە ئایا هەر خەڵکی لای نهاوەند بوون یان لە شوێنێکی ترەوە کۆچی ئەوێیان کردبوو.

لە سەردەمی ساسانییەکانیشدا هەر هەفت هۆز دەستەڵاتدار بوون کە شەشیان هەر هەمان هۆزەکانی دەســتەڵاتداری ســەردەمی ئەشــکانییەکان بوون و تەنیا جیاوازییان ئەوە بوو کە هۆزی ئەشـــکانییەکان نەمابوون و هۆزی ســـاســـانی جێگەیانی گرتبووەوە. ئەم هەفت هۆزانەش ئەمانە بوون: "١- ســاســانی ٢- مێهران ٣- کارن ٤- ســورێن ٥- ئەســپەندیار ٦- زیک ٧- ئەسپەهبەد.[55]

لە ســەردەمی ســاســانیدا هۆزەکانی "ســورێن و کارن"ش دەتواندرێت وەک هۆزی مادی (کوردستانی) ئەژمار بکردرێت چونکە زیاتر لە چوارسەدوپینجا (٤٥٠) ساڵ بوو کە لە کوردستاندا نیشتەجێ و بە تەواوەتی لەگەڵ کوردەکاندا تێکەڵاو ببوون، بۆیە پینج هۆز لەم هەفت هۆزە لە هۆزەکانی مادی / کوردســـتانی پێک دەهاتن، بێجگە لەمانەش هەر وەک باس کرا هۆزی مۆغانی مادیش دەستەلاتێکی یەگجار زۆریان هەبوو لە قەراخ دەستەڵاتی پادشایەتی ساسانییەکاندا. "وەهرامی چوبین"یش کە یەکێ لە گەورەترین سەردارانی سپای

---

[54]http://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%87%D9%81%D8%AA_%D8%AE%D8%A7%D9%86%D8%AF%D8%A7%D9%86_%D9%85%D9%85%D8%AA%D8%A7%D8%B2_%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86_%D8%A8%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86

[55] ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمه رشید یاسمی تهران ١٣٦٧ ل.پ. ١٦٠

ساسانی بوو کورد و لە هۆزی مێهران بوو کە خەڵکی ڕاغە (ماد- ڕاغە / مەراغە) بوو. وەهرام لە دوای ئەوەی کە لە لایەن هورمزی چوارەمەوە بێڕێزی پێ کرا لە دژی ڕاوەستا، لە پاش ئەوەی کە گەورە پیاوانی هۆزەکان لە تیسپون "هۆرمز"یان لە پادشایەتی خست و خەسرەو پەروێزیان لە شوێنی دانا، وەهرام ملی پێ نەدا و بۆ لابردنی خەسرەو پەروێز لە پادشایەتی بەرەو تیسپون هەنگاوی نا و لە دوای شکست دانی خەسرەو پەرویز، خۆی تاجی پادشایەتی لە سەر نا، بەڵام خەسرەو پەروێز خۆی هاویشتە پاڵ "موریکیوس" پادشای ڕۆم و بە یارمەتی ئەو توانی وەهرام تووشی شکست بکا و دیسانەوە بگەڕێتەوە سەر تەخت. ماوەی پادشایەتی وەهرامی چوبین یەک ساڵ بوو.

ئەمانە نیشان دەدەن کە هۆزەکانی مادی (کوردستانی)، دەستەڵاتێکی زۆریان هەبووە لە فەرمانڕەوایی ساسانییەکاندا. هەر بۆیە هێندێک لە ڕۆشنبیرانی کورد دەستەڵاتی ساسانییەکان وەک دەستەڵاتێکی کوردی چاو لێ دەکەن.

بەڵام ئەوەی کە زیاتر لە ڕاستییەوە نزیکە، دەکرێ دەستەڵاتداری ئەشکانییەکان وەک درێژەدەری فەرمانڕەوایی مادەکان و دەستەڵاتداری ساسانییەکان وەک درێژەدەری فەرمانڕەوایی هەخامەنشییەکان سەیر بکردرێت.

ئەردەشێر و نەوەکانی شێوازێکی تر لە دەستەڵاتداریان لە ئێراندا دامەزراند کە لەگەڵ شێوەی ئەشکانییەکاندا جیاوازی زۆری هەبوو، لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا فەرمانڕەوایی لەسەر بنەمای هۆزایەتی یان میرایەتی دامەزرابوو، واتا ناوچەکان و هۆزەکانی جۆراوجۆر لە لایەن سەرۆک هۆز و یان میرەکانەوە بە ڕێوە دەچوون، پادشا و یا خۆ ناوەند لە کاروباری ناوخۆیی هۆزەکان دەستیان تێ وەرنەدەدا، هۆزەکان لە بەڕێوەبردنی کاروباری ناوخۆیی و لە باری ئایینیەوە سەربەستی تەوایان بوو. بەڵام لە سەردەمی ساسانییەکاندا ئەم ڕەوشە بە تەواوی گۆڕدرا. فەرمانڕەوایی ساسانییەکان دەستەڵاتدارییەکی سیاسی ئایینی بوو. ئەوان هەر لە بنەڕەتەوە لە بنەماڵەیەکی ئایینیی زەردەشتی بوون و کاتێ کە گەیشتنە فەرمانڕەوایی تێ کۆشان کە سەرۆکایەتی هەردووک ڕووەکەی دەستەڵاتداری واتا هەم سیاسی و هەم ئایینی لە چنگی خۆیاندا بهێڵنەوە، ئەمە لەلایەک، لەلایەکی تریشەوە سازمانی (سیستەمی) کارگێڕیٔ، سەربازی، سیاسی و تەنانەت ئایینیشیان بەرەو ناوەندیکردن وەرچەرخاند. هەموو دامەزراندنێک و هەموو فەرمانێک لە سەرەوە بەرەو خوار لە ناوەندەوە بەرەو ناوچەکان دەچوو. بۆ نموونە موبدی موبدانیان دامەزراند کە سەرپەرەستی و ڕێبەرایەتی هەموو مەلاکانی زەردەشتی لە دەستیدا بوو، هەر مەلایەکی زەردەشتی لە هەر کوێرە گوندێکدا ئەگەر دامەزرابای دەبوای بەپێی فەرمانی ئەو دامەزرابای و کاری کردەبای. ئیتر سەرۆک هۆز و میرەکانی جاران هەستیان بەو ئازادییەی پێشو نەدەکرد، سێبەری شمشێری پادشایەتی و دینییان لەسەر سەری خۆیان هەست پێ دەکرد.

له بەشــی پینجەمدا لەســەر زمانی ئەوێســتایی ئەوە باس کرا کە لە ســەردەمی شــاپووری دووەم کوڕی هۆرمز پادشــای ســاســانی(٣٠٩- ٣٧٩ زایینی) دەســت درایە وەرگێڕاندن و نووسینەوەی سـەرلەنوێ ئەوێستا! بەڵام بۆچی؟ هۆکاری چی بوو؟ ! ئەگەر بڵێن ئەوێستا لەو سەردەمەدا بە تەواوی و ڕێکوپێکی نەبووە ئەمە ڕاست نییە، چونکە هەر لە سەردەمی ئەسکەندەرەوە کە ئەوێستا سووتێندرا هەتا کاتی نووسینەوە و وەرگێڕانی ئەوێستا زیاتر لە ٦٥٠ســاڵ تێپەڕی بوو و لەم ماوەیەدا بیگومان چەندین دەســنووس و ڕوونووســی تر لە ئەوێستا هەبووە، بە تایبەت کە ٣٠٠ساڵ بەر لەوە لە سەردەمی ولەخشی ئەشکانیدا ئەوێستا کۆ کرابووەوە و بێگومان لە هەر هۆرمزدگەیەکدا (معبد)ێکدا، ڕوونووســێک لە ئەوێســتا هەبووە. ئەوش کە دەڵێن خەڵک لە زمانی ئەوێســتا تێ نەدەگەیشــت جێگای پرســیارە، کام خەڵک، کێ بوون ئەوانەی کە لە ئەوێستا تێ نەدەگەیشتن؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە چاوێ دەخشـینین بە ئەو لێکۆڵینەوانە کە لەســەر ڕەوشــی فەرمانڕەوایی ســاســانییەکان لە لایەن پسپۆڕانەوە کراوە:

[56]"لە سەرەتاکانی دەستەڵاتداری ساسانییەکاندا شۆڕشێکی قوڵ و بەربڵاوی ئایینی ڕوویدا، شۆڕشێک بۆ پێک هێنانی ئایینێکی فەرمی فەرمانڕەوایی، شۆڕشێک کە هیچ پێوەندییەکی لەگەڵ خەڵک و بیر و باوەڕی ئەواندا نەبوو، ئەم شــۆڕش و گۆڕانە هی ئەو بۆچوونە و هی ئەو کەســانە بوون کە خوازیاری ئەوە بوون کە هەموو دەســتەڵاتەکان بگەرێنەوە بۆ ناوەند. ئا لێرەوەلا لەیەکترازانێک لە نێوان بیرو باوەڕی خەڵک لەلایەکەوە و دینی فەرمی زەردەشتی لەلایەکی تروە دەستی پێ کرد. لە سـەرەتای هاتنە سـەرکاری سـاسـانییەکان، دەرەبگەکانی کۆن و بەناوبانگ لەگەڵیان هاودەسـت و هاوکار بوون، ئەوان قەت خۆیان لە ســـاســـانییەکان کەمتر نەدەزانی و هێندێ جار دەبوونە هۆی گێرەوکیشـــە بۆ دەرباری پادشـاکان. بەڵام وردە وردە چینێکی تری خاوەن زەوین لە بارگای پادشـا پەیدا بوون کە لە پلە و پایەدا خۆیان بە هاوتەرازی بنەماڵەی پادشا نەدەزانی بۆیە ئەم تاقمە بۆ پادشا جێگای مەترســـی نەبوون. ئەم توێژە تازە پێگەیشـــتووە کیشـــەیەکی گەورەیان بۆ دەســـتەڵاتی ساسانییەکان دروست کردبوو. لەلایەکەوە هەبوون و نەبوونیان پەیوەست بوو بە مانەوەی دەســتەڵاتداری بنەماڵەی پادشــا، لەلایەکی تریشــەوە لە کێبرکێکی بەردەوامدا بوون لەگەڵ یەکتری و ســەرێ یەکتریان دەخوارد. ئەمانە هەمیشــە ترســی ئەوەیان لە دڵدا بوو کە نەکا پادشا ئەوەی پێ داون لێیانی وەربگرێتەوە بۆیە لەو ماوەیەدا کە خاوەن گوند و زەوی و زار بوون بە دژوارترین شـێوە خەڵکی گوندەکانیان دەچۆسـاندنەوە و باجی قورسـیان دەخسـتە سـەرشـانی دانیشـتووانی گوندەکان. خاوەنداریەتی(مالکیتی) ئەم زەوی و زارانە لە ڕاستیدا

[56] بۆ نووسینەوەی ئەم بابەتە لە چەندین سەرچاوە کەڵک وەرگیراوە لەوانە: کتێبی (فروپاشی دولت ساسانی و گروش ایرانیان به اسلام، سید مجتبێ علوی). (تاریخ مردم ایران، عبدالحسین زرین کوب، تهران ١٣٦٤). (ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمە رشید یاسمی تهران ١٣٦٧).

له دەســـــتی پادشـــــادا بوو، هەر کاتێ لە یەکێ لەم بەگانە زوێر ببووایی، زەوینەکەی لێ وەردەگرتەوە و ئەیدا بە کەسێکی تر. ئەمەش بۆ خۆی جۆرێک لە کۆ کردنەوەی دەستەڵات بوو لە ناونددا".

سازمانی (سیستەمی) کۆمەڵایەتی ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا سازمانێکی چیناوچینی (کاســتی / چینایەتی) بوو بە مەبەســتی بەردەوامبوونی فەرمانڕەوایی پادشــایەتی. بەپێی فەرمانەکانی ئایینی بنەماڵەی پادشا خۆدایی (بەغ / بەگ) بوون و مافی هەبوونی سەدان و هەزاران پارچە زەوی و گوندیان پێ درابوو و دەیان هەزار وەرزێر و کارەکەر لەســـەر زەوی و زار و کێڵگەکاندا کاریان بۆ دەکردن. داهاتی جوتیارەکان لەگەڵ بنەماڵەی پادشـــا بە نیوە دابەش دەکرا، خەڵکی هەژاریان وەها تێ گەیاندبوو کە زەوی و زارو و ماڵ و ســـامانی پادشـــا هەر وەک هی خۆدا وایە، ســـەرپێچی کردن و خەیانەت کردن لە پادشـــآ بێڕێزی و خەیانەت بە خۆدایە.

لە **ئەوێســـتای ســـاســـانیدا** کۆمەڵگەی ئێران بە ســـەر چەندین " توێژ"دا دابەش کرا بوو، چوارچیوە و مەرزی چینەکان دیاریکراو بوون. دەرفەتی پەڕینەوە لە چینێکەوە بۆ چینێکی تر بۆ کەس نەبوو. بەرزترین چینی کۆمەڵگە، بنەماڵەی پادشـــا و بنەماڵە گەورەکانی تری بارگای پادشـــــایەتی بوون کە ئەندامەکانی بە "بەغان" واتا خۆدایان (بەغ، واتای خۆدا دەدا)، ناوبانگیان دەرکردە بوو، کە بە شـــێوازی کوردی "بەگ و بەگان"یان پێ دەوت کە ئێستاش هەر وشەکەی ماوەتەوە.

چینێکی تری کۆمەڵگا بریتی بوون لە "ئـاتروان (ئـاگروان)" کە مۆغـان یـان مۆگـان ئەم ئەرکە ئایینییەیان لەســـەر شـــان بوو. چینی "وزرکان (بزرگان)" واتا چینی گەورەکان کە ســەرکردەکانی ســەربازی (رتشــتاران) و کارگێڕی و وەزیرەکان و کاربەدەســتانی بەرزی دەســـــتەڵاتداری لە خۆ دەگرت. توێژێکی تری کۆمەڵگا، دەبیران بوو واتا ئەو چینەی کە مافی خوێندن و نووســـــینیان هەبوو، مافێک کە لە بنەماڵەدا بە میرات دەچوو لە بابەوە بۆ کوڕ. ئەوانەی تریش کە دەمانەوە وەک وەرزێران و جوتیاران و پێشەوەران و بازرگانەکان هەموویان لە چینی "واستری وەشان" ئەژمار دەکران.

"ئەگەر مروڤ ئەو باوڕانە کە ئەمڕۆ پێ دەڵێن دینی زەردەشـــتی وەک بنەما و پێوەرێک بۆ ئایینی زەردەشــتی دابنی، دینی ســاســانییەکان لە بەشــێکی زۆر لە مێژووی خۆیدا لادەر بووە و لەگەڵ ئەم پێوەرانەدا نەیخۆێندوەتەوە. بۆ نموونە دەڵێن کە "ئەردەشـــێری یەکەم" زەردەشتییەکی باوەڕمەند بووە، بەڵام بەپێی هێندێک بەڵگەی باوڕپێکراو شێوازی دینداری لە سەردەمی ئەودا لەگەڵ سەردەمەکانی پاشتردا جیاوازییەکی زۆری هەبووە، کاتێ کە لە ساڵی ٢٠٨ زایینیدا شاپوور کوڕی پاپک مرد، براکانی تاج و تەختیان پێشکەشی ئەردەشێر کرد و ئەردەشێر بوو بە پادشـا، بەڵام پاش ماوەیەکی کورت بۆ قایم کردنەوەی دەســتەڵاتی خۆی و بەرگری کردن لە خەیانەتی براکانی فەرمانی کوشـــتنی هەموویانی دا. هەروەها

بەپێی گێڕانەوەی مێژوونووســـی بەنــاوبــانــگ تەبەری (طبری)، ئەردەشـــێر لە پــاش ســەرکەوتنی لە شــەڕی "مەرو (مرو)" کۆمەڵێک خەڵکی کوشــت و ســەریانی هەنارد بۆ هورمزدگـای ئـانـاهیتـا. (لە کـاتێکـدا ئەمـانە لەگەڵ بیر و بـاوەڕی زەردەشـــتیگەریـدا یەکناگرێنەوە).

"بەشـێکی زۆر لە بیر و بۆچوون و نەریتەکانی خۆدی مۆغانی زەردەشــتی لە ســەردەمی ســـاســـانییەکاندا خرا بوونە نێو ئەوێســـتاوە کە لەگەڵ بیر و باوەڕەکانی زەردەشـــتدا جیاوازییەکی زۆریان هەبوو، وەک بابەتەکانی خۆداناســـی، ئافرینشـــی گیتی و مروڤ و ڕۆژی ســـەرئەنجام (هورزنایۆ، (رســـتاخیز)). ئەگەر هێندێک لە بابەتە نووســـراوەکانی ئەوێســـتایی ســـەردەمی ســـاســـانییەکان وەک ئەوانەی کە لە "بەندهشــن" و "وەندی داد" و بەشێک لە "یەشته"کان لەگەڵ " گاسا"کاندا کە وتارەکانی خۆدی زەردەشتن بەراورد بکەین بۆمـان دەردەکەوەی کە ئەمـانە کۆمەڵێـک وتـاری پڕوپووچ، خورافی(خرافی) و فەرمـانی ســتەمگەرانن کە بە نێوی ئامۆژگاریەکانی زەردەشــتەوە لە ئەوێســتادا جێگیرکراوون. بۆ نموونە لە "گاسـاکاندا" مەی خواردنەوە بەربەسـتە (یاسـاخە)، بەڵام لە ئەوێستای ساسـانیدا خواردنەوەی "هۆم" ئەرکێکی ئایینییە. لە گاســـاکاندا قوربانی کردنی ئاژەڵ بەربەســـتە (یاسـاخە)، بەڵام لە ئەوێستای ساسـانی قوربانی کردن هۆکارێکە بۆ نزیکبوونەوەی زیاتر لە خۆدا. لە گاســـاکاندا جەمشـــید لەبەر ئەوەی کە لە دواییەکانی ژیانیدا لە خۆبایی بوو و ستەمکاری کرد سـەرکۆنە کراوە، کە چی لە ئەوێستای ساسـانیدا جەمشید کەسـایەتێیەکی بەڕێز و پادشایەکی دادگەرە. لە گاساکاندا زەردەشت دژایەتی هەیە لەگەڵ ئەو کەسانەی کە خۆیــان وەک دەمڕاســـــت و نوینەرانی ئـایینی (تولیـت دینی) دەزانن. وەلێ لە ئـایینی زەردەشـتیی سـاسـانیدا مۆغەکانی زەردەشـتی کۆمەڵێکی ڕێکخراوی خاوەن دەسـتەڵات و پاوانخواز بوون کە زۆرترین دەرفەتەکانی سیاسی، ئابوری و کارگێڕیان لە چنگی خۆیاندا ڕاگرتبوو. چاکایەتی ئەهورامەزدا لە ئەوێستای ساسـانیدا دابەشـکراوە بە سـەر ژمارەیەک لە ئیزەدەکان کە بڕیاربەدەست بوون"[57].

لە هەلومەرجێکی وەهادا ئالای گۆڕان و ســازدانەوە و ڕێکخســتنەوەی ئایینی زەردەشــتی درایە دەست کەسانێک وەک " تەنسەر" و "کرتیر" موبدی ناسراو و دەمارگرژی ساسانی. کرتیر لە نووسراوەبەردینەکەی "کەعبەی زەردەشت"دا ئاوای نووسیووە:

"لە سەرزەمینی پادشایەتی ئێراندا، گەلێک لە "ئاگر"ەکان و مۆگ (مۆغ)ەکانم کامکار کرد (گەیاندمە کامی خۆیان)، لە هەر شـوێنێکدا کە ئەسـپەکان و پیاوەکانی پادشـای لێ بوو، ئا لەو شـوێنانەدا ئاگرم بەرپا کرد و موغانم دانا. کیش (ئایین)ەکانی ئەهریمەنی و دێوەکان لە وڵاتدا ســڕانەوە... و جولەکەکان و شـــمنەکان و بەرهەمەنەکان و نەســـاریەکان و فەلەکان

---

[57] بازخوانی تاریخ ایران زمین دفتر دوم شاهنشاهی پارتیان و ساسانیان. امیر حسین خنجی ل.پ. ١٠٢٧

(مســـیحی) و زەندیقەکان لە وڵاتدا ســـەرکوت کران و پەیکەری خۆدایان (بوتەکان) تێک شکێندران، کولانەی دێوەکان ڕووخێنران و شوێنەکانیان کران بە بارەگای خۆدایان"[58].

" ئارتور کریســتنســن لەم بارەوە لە لاپەڕەی ١٧٩دا نووسـیویەتی: "تەنســەر" کە یەکێ لە هیربــدە بەنــاوبــانگەکــانە لە پێکهێنــان و دامەزرانــدنی دینی فەرمی زەڕدەشـــتی لەگەڵ ئەردەشـــێری پاپەکان هاودەســـت بوو. هەروەها لە لاپەڕەی ٢٠٧دا هاتووە: بە فەرمانی شــاپوور ڕوونووســێک لە ئەوێســتای " تەنســەر" لە هورمزدگەی "ئازەرگەشــنسـپ"[59] لە شێز[تەختی سلێمان لە کوردستان] دانرا، بەڵام ناڕەزایەتی لێ کەوتەوە، مۆغەکانی ئەوێ لە دژی ئەم ئەوێســتایە بوون، ناکۆکی و دەمەقرە لەســەر ئەم کارە وای کرد کە شــاپوور ناچار بوو کۆمێک (مجمع)ێک لە موبدەکان بە سـەرۆکایەتی "ئازەربدی مێهر سـپندان" کە موبــدی موبــدان (ســـــەرۆکی هەموو مۆغــان) بوو پێــک بێنێ بۆ یەکلایی کردنەوەی ناکۆکیەکان. مێهرسپندان بۆ ڕازیکردنی دژبەرەکان سوێندی خوارد کە ئەم ئەوێستایە هەر وەک هەمان ئەوێســتای کۆنە و ئامادەیە بۆ تاقیکردنەوەی ڕاســتگۆیی خۆی ئاســن لەســەر سینگی سوور بکەنەوە"[60].

"ئەوەی لە هەموو زیاتر دڵی خەڵکی دەیشـــاند، کردنی بۆنە ئایینیەکان بە کۆمەڵێک نەریت و ڕێســـای دڵ ئازاردەر و بێ ناوەڕۆک بوو. کە هەمووی لە خزمەتی ســود و بەرژەوندی تــاقمی مۆغــانی دەربــاریدا بوو. ئەو مۆغــانەی کە نەژادی خۆیــان بە منوچێهر پــادشـــــای ئەفسانەییەوە دەبەستەوە و بەم شێوەیە بەربەرەکانیشیان لەگەڵ بنەماڵە ساسانییەکان دەکرد، و هێزو دەستەڵاتیکی وایان پێکەوە نابوو کە بۆ خۆیان دەستەڵاتێک بوون لە نێو دەستەڵاتی ساسانیدا و لە هەموو کاروباراکاندا دەستیان وەردەدا"[61].

"کریستنسن دەنووسێ، ئایینی زەڕدەشتی کە دینی فەرمی بوو لە کاتی ساســانییەکاندا، لەســەر هێندێک بنەمای ئایینی دامەزرا بوو کە لە دواییەکانی ســەردەمی ســاســانیدا ئیتر ناوەڕۆکی نەمابوو و بە تەواوەتی پوک ببووەوە"[62].

پۆختەی ئەم بابەتە ئاوا دەکرێ کورت بکرێتەوە:

١- هەر وەک باسی لێ کرا لەو سەردەمەدا ئایینی زەڕدەشتی لە لایەن "بارەگای پادشـــایەتی" و چینەکانی ســـەرەوەی کۆمەڵگادا وەک ئامرازێک بەکار دەهات بۆ

---

[58] فروپاشی دولت ساسانی و گروش ایرانیان به اسلام، انی کاظمی ١٦م خرداد ١٣٩٠ (٦-٢-٢٠١١).

[59] ئازەرگشنسپ، وشەیەکی کوردییە هەورامییە کە واتای " ئاور- گەشن" دەدا (بە فارسی آتش شعلەور است)، ئەم هورمزگەیە لە کوردستانە لە شاری تیکان تەپە.

[60] ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمە رشید یاسمی تهران ١٣٦٧ ل.پ. ٢٠٧

[61] فروپاشی دولت ساسانی و گروش ایرانیان به اسلام، انی کاظمی ١٦م خرداد ١٣٩٠ (٦-٢-٢٠١١).

[62] ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمە رشید یاسمی تهران ١٣٦٧ ل.پ ٥٧١.

دابینکردنی بەرژەوەندییەکانی خۆیان، ئەم دینە دەرباریە، زۆر جیاواز بوو لەگەڵ بیر وباوەڕی کۆمەڵانی ئاسایی خەڵک. بارەگای پادشایەتی ساسانی و بەشێک لەو مۆغانە کە بەرژەوەندییەکانیان لەگەڵ دەستەڵاتی پادشایەتیدا بوو، دەیانویست ئەم بابەتە یەکلا بکەنەوە و بە جۆرێک ئەوێستا ساخ بکەنەوە و بیگونجینن کە لەگەڵ بۆچوون و بەرژەوەندییەکانی فەرمانڕەواییدا یەک بگرێتەوە و بۆ سەپاندنی ئەم باوەڕە بە سەر کۆمەڵانی خەڵک و هەروەها بۆ بەمافدارکردنی (شەرعیەت دانی) بڕیاریان دا کە جارێکی تر بەکەیفی خۆیان ئەوێستا بنووسنەوە، و بۆ ئەم کارەش لە ڕێگای وەرگێرانی ئەوێستا دەرفەت پەیدا دەبوو بۆ جێبەجێکردنی مەرامەکانیان.

٢- زۆربەی پادشایانی ساسانی دید و بۆچوونیان ئەوە بووە کە هەرچی زیاتر دەستەڵاتی سیاسی و ئایینی بەناوەندی بکرێت. و ئەمەشیان کرد. ئەم کارەش بە بێ نووسینەوەی دوبارەی ئەوێستا و گونجاندنی ناوەڕۆکی ئەوێستا لەگەڵ هەلومەرجی ئەوکاتە بە ئاسانی بۆیان نەدەچووە سەر.

٣- ئەو مەلا ئایینیانە کە لە بارەگای ساسانییەکاندا لە تیسپون کۆ ببوونەوە، ئەرکەکانی ئایینیان هەر لە پێناو بەردەوامی و پایداری فەرمانڕەوایاندا بوو و بەرژەوەندیەکانیان لەگەڵ بەرژوەندی "دەرباری ساسانیدا"دا گرێ خواردبوو. ئەم مۆغانە لە ناو خۆشیاندا ناکۆک بوون و بەردەوام لەگەڵ یەکتردا لە بەربەرەکانیدا بوون. **بەشێک لەمانە و خۆدی بنەماڵەی پادشایەتیش لە باشوور و ڕۆژهەڵاتەوە هاتبوون کە بە باشی زمانی ئەوێستایی (شێوەزاری ئایینیی مادی / شێوەزاری هەورامی)یان نەدەزانی و لە خوێندنەوەی ئەوێستادا تووشی گرفت ئەبوونەوە، دیارە ئەمە خاڵێکی لاواز بوو بۆ ئەوانەی کە خۆیان بە ڕێبەرانی گەورەی زەردەشتی دەزانی کە چی توانای خوێندنەوەی "گاسا"کانیان نەبوو. وەرگێرانی ئەوێستا بۆ زمانی پەهلەویی ساسانی (پارسیک) دەیتوانی ئەم خاڵە لاوازەش داپۆشێنێ.**

وەرگێران و نووسینەوەی دوبارەی ئەوێستا لە کوردیی هەورامییەوە (ئەوێستایی) بۆ سەر ئەو زمانە کە دواجار بە ناوی پەهلەویی ساسانی ناسرا، لە ڕاستیدا هەڵکەندنی گۆڕی دینی زەردەشتی و زمانی ئەوێستایی بوو. ئیتر لەمەولا ئەوێستا نەک تەنیا وەک کتێبێکی پیرۆزی ئایینی ڕێزی خۆی لە دەست دا، بەڵکوو وەک پەڕتووکێکی فەلسەفی، وێژەیی و مێژوویش بێ "ئەژ (ئەرزش)" بوو. هەروەها دینی زەردەشتیش هێژایەتی (قەدر، قیمەت)ی خۆی لە دەستدا.

ناوەڕۆکی ئایینی زەردەشتی و کتێبی ئەوێستا وەها لە لایەن بارەگای ساسانی و مۆغانی زەردەشتییەوە گۆڕدرا بوو کە ئیتر دینی زەردەشتی لە بەرچاو کەوتووبوو، چینەکانی هەژار و بندەست لە مێژ بوو کە ئەم دینە دەربارییەیان وەک چەکێک لە دژی بەرژوەندییەکانی خۆیان هەست پێ دەکرد، هەر بۆیەش تووشی سست باوەڕی ببوون ، بە گۆڕینی زمانی ئەوێستاش ئیتر بێباوەڕی و بیانی بوون لەم دینە بە ئەو پەڕی خۆی گەیشت، خەڵک ئیتر نە دینی زەردەشتیان دەناسییەوە و نەش کتێبی ئەوێستا. لە جیاتی وتارەکان و سرودەکان و هەڵبەستەکانی واتادار و پڕ لە کیاسەتی زەردەشت، لە جیاتی زمانی شیرینی هەورامی (ئەوێستایی) ، کتێبکی تربە ناوەرۆکێکی لاوازتر و بە زمانێکی تێکەڵ لە ئەوێستایی و پارسی، کە نە ئەوێستایی بوو (کوردی) و نەش پارسی، لە پێش خەڵک دانرا. بەڵام ئەم ئەوێستایە و ئەم زمانە کە دواجار بە پەهڵەویی ساسانی ناسرا قەت لە نێو خەڵکدا جێگیر نەبوو، ئەمە زوانی ئاخاوتنی هیچ هۆز و ناوچەیەکی ئێرانی نەبوو، زمانێکی دەستکرد بوو بە مەبەستێکی تایبەتی، هەروا کە هات هەر واش ڕۆیشت.

ئەمەش لێرە بۆ خۆی تەوسێکی مێژووییە کە ئەو هێزەی کە دینی زەردەشتی لە ریشە هەڵتەکاند، ئەوەی کە زمانی ئەوێستایی (هەورامی) وەک زمانی ئایینی لە برەو خست و زەبرێکی گەورەی لە زمانی کوردی دا، ئەوە هێزی ئەسکەندەری مەکدۆنی نەبوو، چونکە پاش ئەسکەندەر هەم ئەوێستا مایەوە و هەم ئایینی زەردەشتی. هەروەها ئەوە هێزی سپای ئیسلامێش نەبوو، چونکە ئەوان باجیان دەویست (جزیە) هەر ناوچەیەک باجی دابایە دەیتوانی خۆدای خۆی بپەرەستی و ڕێساکانی ئایینی خۆی بەجێ بینێ. ئەو هێزە، هێزی کەس نەبوو جگە لە پادشایەتی ساسانی و تاقمێک لە مۆغەکانی دەرباری نەبێ. لەوانەیە جێگای سەیر و سەرسوڕمان بێ بەڵام ئەمە ڕاستییەکی مێژووییە.

باشووری کوردستان ناوەندی سەربازی و فەرمانڕەوایی ساسانییەکان:

پادشایانی ساسانی لە ناوچەکانی نێوان کرماشان و تیسپون چەندین کۆشک و سەرایان دروست کردبوو بۆ مانەوە و نیشتەجێبوونی خۆیان، لەوانە کۆشکی دەستگرد کە ئەمڕۆکە بە زیندان بەناوبانگە، کۆشکی شیرین کە ئەمڕۆ هەر بە قەسری شیرین ناسراوە، هەروەها لە قەراخ ئەو ئەشکەوتە کە شاپووری سێیەم لە تاقەوسان دروستێ کردبوو ئەشکەوتێکی تر هەیە کە زۆر گەورەترە و بە فەرمانی خەسرەو پەروێز دروست کراوە کە تاقی بەرهەیوانەکەی بە شێوازی نیوە بازنەیە.

هەروەها باشـــووری کوردســـتان ببووە گۆڕەپانی هاتووچوون و کۆکردنەوەی ســـپای سـەربازی ساسـانییەکان "سـپایەکی سوارەیان هەبوو کە وەک سـەردەمی هەخامەنشییەکان بە"سـپای جاویدان" ناونرا بوو، ژمارەی ئەم سـپای دەهەزار کەس بوو. سـپایەکی تریش هەبووە بەناوی "جان ئۆسپار" بە واتای گیان ئەسپار (پێشمەرگە)"[63]. ژمارەیەکی زۆریش لە هێزی هۆزەکان هەمیشـە ئامادەی شـەڕبوون کە شـەڕکەری چاک و کارا بوون، ئەمانە بریتی بوون لە سـەکستانییەکان واتا سـەکەکانی دانیشتووی سیستان (زرنگیا)، گیلەکان و کادوســـیەکان (لای دەریای خەزەر)، ورتەکان، ئالبانییەکان (دانیشـــتوانی باکووری ئازەربایجانی ئیستا)، دیلمیان، کۆشانیانی ڕۆژهەڵات، خیونییەکان و ئەرمەنییەکان، ئەمانە هەموویان هەرسـپای سـوارە بوون. بێجگە لەمانە سـپای پیادەشـیان هەبوو کە لە خەڵکی ئاسایی گوندەکان پێک دەهات، کە بێ پارە و مێزد دەیانبردن بۆ جەنگ، بەڵام زۆر کارا و شارەزا نەبوون لە شەڕکردندا.[64]

زمانی پەهلەویی ساسانی:

کاتێ کە سـاسـانییەکان دەسـتەڵاتیان گرتە دەسـت و ئەردەشـێر لە تیسـپون سـەقامگیر بوو، زمانی پادشـــایەتی ئێران هەر وەک ســـەردەمی مادەکان بوو بە کەمێک گۆڕانەوە. واتا شـــێوەزاری ئایینیی مادی (هەورامی / ئەوێســـتایی) زمانی ئایینی بوو بۆ هەموو خەڵکی ئێران لە هەموو ناوچەکاندا. هەروەها شێوەزاری پەهلەویی ئەشکانی کە لە بنەڕەتدا هەمان شـێوەزاری گشـتیی مادی بوو لەژێر کاریگەری شـێوەزاری ئەشـکانییەکاندا وەک زمانی کارگێڕی وخوێندن و نووسـین بە کار دەهات. ئەم ڕەوشـە هەر بەم شـێوەیە هەتا ماوەی سـەدەیەک درێژەی کێشـا، پاشـان وردە وردە لە پاڵ زمانی پەهلەویی ئەشـکانیدا (کوردی)، زمانی ســـاســـانیش (پارســـی) وەک زمانی کارگێڕی لێ زیاد بوو، واتا هەم لە کۆشـــکی پادشایەتی و هەم بۆ کاروباری دیوانی هەر دووک زمانەکە کاری پێ دەکرا.

لە ماوەی سـەدەی یەکەمی پادشـایەتی سـاسـانیدا زمانی پارسـی کەوتە بەر کاریگەرییەکی زۆری هەر دو شـێوەزارەکەی زمانی کوردی واتا شـێوەزاری گشـتی (زمانی پەهلەویی ئەشـکانی) وهەروەها شـێوەزاری ئایینی (هەورامی/ ئەوێسـتایی). زمانی پارسـی توانی لەلایەکەوە ژمارەیەکی زۆر دەستەواژەی سیاسـی و کارگێڕی و سـەربازی لە شێوەزاری پەهلەویی ئەشکانی و لەلایەکی تریشەوە ژمارەیەکی زۆر دەستەواژەی ئایینی لە شێوەزاری ئەوێستایی لە خۆ بگرێ و زمانی پارسی پێ دولەمەند و پاراو بێ.

---

[63] ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمە رشید یاسمی تهران ١٣٦٧ ل.پ. ٢٩٧

[64] ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمە رشید یاسمی تهران ١٣٦٧ ل.پ. ٢٩٨

سەبارەت بەمە ئارتور کریستنسن دەبێژێ "شێوەزاری ناوچەی پارس واتا شێوەزاری باشـــووری ڕۆژئـاوی ئێرانی (پارســـی) جێگـای زمـانی باکووری ڕۆژئـاوای ئێرانی [کوردی= (نووســـەر)] کە لە دەربـاری ئەشـــکانییەکـانـدا بـاو بوو گرتەوە، بۆیەش ژمارەیەکی زۆری وشەیان لەو زمانەوە وەرگرتووە، لەگەڵ ئەوەشدا پادشاکانی ساسانی لە سـەدەی سـێیەمی زایینیدا هێشتا لە نووسـراوەبەردینەکانی خۆیاندا زمانی پەهلەویی ئەشکانیان هاوکات لەگەڵ زمانی پەهلەویی ساسانی پێکەوە بە کار دەهێنا"[65].

لە پاش سەدەی یەکەم لەبەر ئەو هۆکارانە کە پێشتر باسی لێ کرا، لەسەردەمی شاپووری دووەم کوڕی هۆرمز پادشـای سـاسـانی (٣٠٩- ٣٧٩ زایینی) دەسـت درایە وەرگێڕان و نووسینەوەی سـەرلەنوێ ئەوێستا بە زمانی پەهلەویی ساسـانی. لەمەولا ئێتر هەر دووک شـــێوەزارەکەی کوردی (شـــێوەزاری گشـــتی و شـــێوەزاری ئایینی) وردە وردە کەوتنە قەراخەوە و یەک زمان ئەویش زمانی پەهلەویی ساسـانی هەم بۆ کارو باری ئایینی و هەم وەک زمانی دیوانی بۆ کاروباری کارگێڕێ و ســـەربازی بە کار دەبرا. زمانی پەهلەویی سـاسـانی وەک زمانی ئایینی نەیتوانی زۆر سـەرکەوتوو بێ و جێگای زمانی ئەوێستایی بگرێتەوە، بەشێکی زۆر لە دەستەواژەکان ناچار بوون هەر وەکوو خۆی بیهێڵنەوە و بچیتە نێو زمانی پارسـییەوە، بەڵام لە بەشـەکەی دیکەیدا وەک زمانی سـیاسـی وکارگێڕی و سەربازی توانی گەشەیەکی زۆر بکا.

ئێستاش ئەگەر چاوێک بە سـەر وشـەکان و دەسـتەواژەکانی زمانی پەهلەویی سـاسـانیدا بخشێنین، بەشێکی زۆر لەوانە وشەی ئاسایی کوردین لە کاتێکدا لە فارسیدا ئێستاش هەر بیگانەیە و هیچ واتایەک ناگەینی. لە هەمووی سەرنجڕاکێشتر دەستەواژەی "ئەسپوهەران"ە (بە فارسـی واسـپو-هران). لە سـەردەمی سـاسـانییەکاندا کۆکردنەوەی باج لە گوند و شارەکاندا زۆر گرینگ و جێگای بایەخ بوو و وەک ئەرکێکی ئایینی چاوی لێ دەکرا (هەر ئەم نەریتەش دواجار بوو بە ئەرکێکی ئایینی لە دینی ئیسـلامیشـدا بە ناوی زەکات). لە ڕاسـتیشـدا ئەگەر ئەم باجە کۆ نەکرابایەتەوە بارگـای پادشـایەتی دەڕووخـا. بەپێی نووسراوەکانی " تەبەری" خەسرەو پەروێز سێ هەزار ژنی لە کۆشکەکەی هەبووە بێجگە لە خزمەتکارە ژنەکانی و گۆرانیبێژ و سـازژەنەکانی، سـێ هەزار خزمەتکاری پیاو و ٨٥٠٠ ئەسپ و ٧٦٠ فیل و ١٢٠٠٠ هێستری هەبووە. ڕاستەکەی لەوە دەچی ئەم ژمارەیە زێدەبێژی (مبالغه) بێت، بەڵام ئەگەر ئەم ژمارەیەش نیوە بکەین، و ژمارەی سەربازەکان و میوانەکانی لێ زیاد بکەین، دەبینین کە ژمارەیەکی یەگجار زۆر لە خەڵکی نانخور و کارنەکەر وهەروەها بەهەزاران ئاژەڵ لە بارگای پادشـایەتیدا خڕ ببوونەوە. دابینکردنی خوارد و خوراک بۆ ئەم ژمارە زۆرە پێویسـتی بە ڕێکخراوەیەکی کارا و بەهێز بوو. بەرپرسـانی ئەم کارە بە دەسـتەڵاتێکی زۆرەوە شـار بەشـار و ناوچە بەناوچە دەگەڕان و

---

[65] ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمه رشید یاسمی تهران ١٣٦٧ ل.پ. ١٤٤

ئەوەی کە سـەرۆک هۆز و بەرپرسـانی ناوچەکان کۆیان کردەبووەوە بە کاروانێکی درێژ کە لە هەزاران ئەسـپ و هێسـتر و کەران پێکدەهات بەرەو پایتەخت دەیانبردن. لەو سەردەمەدا بە ئەو کەسانەی کە ئەرکی ئەم کارەیان لە ئەستۆ بوو و لەگەڵ ئەم کاروانانەدا بوون، پێیان دەوترا کۆمەڵی یان تاقمی **" ئەسـپ و هەران (ئەسـپ و کەران). "**هەر" وشـەیەکی کوردییە لە شـێوەزارەکانی هەورامی و زازاکیدا واتای "کەر" دەدا (بڕوانە فەرهەنگی وشـەنامە، لە نووسـینی بێدار، هەولێر ٢٠١٠زاییني، ل.پ. ١٠٨٨، هەروەها فەرهەنگی زازاکی- کرمانجی، لە نووسینی چەکۆ کۆجاداغ [66]).

" ئارتور کریسـتنسـن لەم بارەیەوە دەنووسـێ کە بەرپرسـیاری کۆکردنەوەی باج بە "واسپوهەرگان (کوردی: ئەسپ و هەرەکان) ناوی لێ نرا بوو، (فارسی: مستوفی خراج ایالت را واسـپوهرگان میخواندەاند)" [67]. دیسـانەوە لە سـەرچاوەکانی ئەرمەنیدا سـەبارەت بەمە هاتووە کە باجی ئەسفەهان لە مالێ ئەم بەرپرسە پایەبەرزە واتا "واسپوهەرگان" کۆ دەکرایەوە (بڕوانە هوبشمان، دستور زبان ارمنی ،ج ١، ص ١٧٨)[68].

"ئبن حوقل (ابن حوقڵ) لە سـەدەی دهەمی زایینیدا دەڵێ ماوەیەکی زۆر لە پاش ڕووخانی پادشایەتی ساسانی هێندێک لە بنەماڵەکانی "واسپوهەران" لە ناوچەی پارس ماونەتەوە کە هەر لە کۆنەوە کاریان سەرۆکایەتی "دیوان"ەکان بووە[69].

بە هۆی ئاشـنا نەبوون بە زوانی کوردی، مانای زۆر سـەیروسـەمەرە بۆ ئەم دەسـتەواژەیە کراوەتەوە، بۆ نموونە زرین کوب مێژوونووسـی ناسـراوی فارس دەنووسـێ: داراییەکانی "واسـپوهەران" لە سـەرانسـەری ئێراندا پەخش و بڵاو بوون، بەشـێک لە ئەرک و کارە گرینگەکان لە دەستی "واسپوهەران"دا بوو، بۆ نموونە دانانی تاج لەسەر پادشا، چاودێری کاروباری سـەربازی و دادوەری، سـەرکردایەتی سوارەی جەنگی، کۆکردنەوەی باجەکان و چاودێری خەزێنەی پادشـا بەشـێک لەم ئەرکانە بوون. (زرین کوب 1379: 81)"[70]. [شـتی وا ناگونجی کە هۆزێک یان دەسـتەیەک هەموو ئەم ئەرکانەی لە دەسـتیدا بێ، ئەی ئەو هەفت هۆزەکەی تری فەرمانڕەوایی چکارە بوون؟ = (نووسەر)]. هەروەها هێرتسفێلد زانای گەورەی ئاڵمانی بێ ئەوەی بەڵگەیەکی باوەڕپێکراو ڕوو بکا دەڵێ واسـپوهەران بە واتای جێگری پادشا (ولیعهد) دێت**!** کە جیگای سەرسوڕمانە.

بەڵام ئەم بۆچوونانە ڕاسـت نین، ئەم دەسـتەواژەیە واسـپوهەران نییە بەڵکوو "ئەسـپ وهەران"ە کە واتای ئەسپ و کەران دەدا. ناونانی لەم شێوەیە لەو سەردەمەدا نموونەی کەم

---

[66] Ferheng zazaki- kurmanci, Ceko Kocadag, 2010 sid 176

[67] ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمە رشید یاسمی تهران ١٣٦٧ ل.پ. ١٦٥

[68] ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمە رشید یاسمی تهران ١٣٦٧ ل.پ. ١٦٥

[69] ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمە رشید یاسمی تهران ١٣٦٧ ل.پ. ١٦٦

[70] http://qurantv.ir/Note/uNote.aspx?id=e4de1c0e-5187-4a93-9aaf-e58ca0aba587

نییه، وەک ئەوەی ئێرانییەکان بە عەرەبەکانیان ئەوت " تاژی / تانجی (فارسـی: تازی)" و عەرەبەکان بە پارسـەکانیان ئەوت عەجەم (عجم) واتا کەسـێ کە "تور/ پسـک"ە (کەسـێ کە زمانی دەگرێ و ناتوانی ڕەوان قسە بکا).

ئیسـتاش هێندێک وشـەی پەتی کوردی دەخرێتە پێش چاو کە لە زمانی پەهلەویی سـاسـانیدا بە کار هێنراوە لە کاتێکدا لە فارسـیدا دەگمەنە. ئەم وشـەگەلەی خوارەوە لە فەرهەنگی پەهلەوی لە نووسینی مەک کەنزی وەرگیراوە،(D.N. Mac Kenzie, 1986)

ئەویش/ awiš ، (مەک کەنزی ل.پ.١٤): جیناوی کوردییە بە واتای ئەویش. (فارسـی: او هم).

ئەسپەرێس/ ئەسپەڕێز /aspres، (مەک کەنزی ل.پ.١٢): وشەیەکی کوردییە بە واتای ڕێز بوونی ئەسپەکان بۆ" بۆڕدان/ کێبرکێیە" بە ئەنگلیسی (race). ئەسپەڕێز ناوی یەکێ لە گوندەکانی کوردستانیشە لە هەورامان.

ئاخێز/ axez (مەک کەنزی ل.پ.١٤): وشـەیەکی ئاسـایی کوردییە بە واتای هەسـتان دێت. (فارسی: برخاستن)[71].

بڕین/ brin (مەک کەنزی ل.پ.١٩): وشەیەکی ئاسایی کوردییە بە واتای بڕین. (فارسی: بریدن).

درۆ/ dro (مەک کەنزی ل.پ.٢٧): وشـەیەکی ئاسـایی کوردییە بە واتای درۆ دێت. (فارسی: دروغ).

درۆزن/ drozen (مەک کەنزی ل.پ.٢٨): وشەیەکی ئاسایی کوردییە بە واتای درۆزن . (فارسی : دروغگۆ).

ئێران/ eran (مەک کەنزی ل.پ.٣٠): وشەیەکی ئاسایی کوردییە، (فارسی: ایران)

فراوەردەن، فراوەر/ frawardan, frawar (مەک کەنزی ل.پ.٣٣): وشەیەکی ئاسایی کوردییە لە شێوەی هەورامی، زازاکی، لەکیدا.واتای فرە خواردن، فرەخۆر دێت. (فارسی، پر خوردن، پرخور).

فرازاناگ / frazanag (مەک کەنزی ل.پ.٣٣): وشەیەکی پەتی کوردییە بە واتای فرا زانا دێت. (فارسی: خیلی دانا / فرزانە).

---

[71] بروانە هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی هەژار ل.پ.٣

فره / فرا freh (مەک کەنزی ل.پ.٣٤): وشـــەیەکی پەتی کوردییە بە واتای فرە/ فرا/ زۆر/ گەلێک، دێت. (فارسی: بسیار، خیلی).

گار/ gar (مەک کەنزی ل.پ.٣٥): "گر" وشەیەکی کوردییە لە شێوازی کرمانجییدا بە واتای کیو، تەپە. (فارسی: کوه).

گیان / gyan (مەک کەنزی ل.پ.٣٩): وشـــەیەکی ئاســـایی کوردییە بە واتای گیان. (فارسی: جان).

هەمــدەم/ hamdam (مەک کەنزی ل.پ.٤١): وشـــەیەکی کوردییە بە تــایبەتی لە شێوەزاری کرمانجیدا. (فارسی: معاصر).

هێرگ / هێری / herig (مەک کەنزی ل.پ.٤٣): وشـــەیەکی ئاســـایی کوردییە واتای هەڕگ/ هێری/ خێری/ قوڕ، دەدا. (فارسی: گل).

کەفتن/ kaftan (مەک کەنزی ل.پ.٤٨): وشــەیەکی ئاســایی کوردییە بە واتای کەفتن/ کەوتن دێت. (فارسی: ئۆفتادن/ افتادن).

کەرک/ kark (مەک کەنزی ل.پ.٥٠): وشــەیەکی ئەوێســتایی و هەروەها هەورامیی و زازاکییە بە واتای مریشک دێت. (فارسی:مرغ).

مزگیت / mazgit (مەک کەنزی ل.پ.٥٥): وشەیەکی ئاسایی کوردییە بە واتای مزگێت / مزگەوت دێت. (فارسی: مسجد)

میز، میزدان/ mez, mistan (مەک کەنزی ل.پ.٥٦): وشەیەکی ئاسایی کوردییە هەر بە واتای میز و میزدان دێت. (فارسی: شاش).

مســـت/ must (مەک کەنزی ل.پ.٥٧): وشـــەیەکی ئاســـایی کوردییە هەر بە واتای مست(مشت) دێت. (بە فارسی مشت).

ئۆز/ oz (مەک کەنزی ل.پ.٦٢): وشەیەکی ئاسایی کوردییە بە واتای وزە و هێز دێت.

پێکەفتن / pahikaftan (مەک کەنزی ل.پ.٦٣): وشــەیەکی پەتی کوردییە لە شـێوەی هەورامی بە واتای شوێنکەوتن دێت.

پاهرێز / pahrez (مەک کەنزی ل.پ.٦٤): بە واتای پارێز و پارێز کردن دێت، (بە فارسی پرهیز).

سـور/ sur (مەک کەنزی ل.پ.٧٨): وشـەیەکی ئاسـایی کوردییە بە واتای جێژن، سـور، میوانی دێت.

تارمانیه / tarmanih (مەک کەنزی ل.پ.٨٢): وشـــەیەکی کوردییە بە واتای تارمایی دێت. (فارسی: شبح).

تەرس / tars, tarsag (مەک کەنزی ل.پ.٨٢): بە واتای فەلەیە (مەســیحی)یە، لە کوردیدا ئێستاش هەر بە کاردێت وەک " تەرەس" گۆ دەکرێ.

وەفر / wafr (مەک کەنزی ل.پ.٨٥): وشـەیەکی ئاسـایی کوردییە لە شـێوەی هەورامی، زازاکی و کوردیی باشووریدا.بە واتای وفر/ بەفر دێت. (فارسی: برف).

وەهـار/ wahar (مەک کەنزی ل.پ.٨٦): بە واتـای وەهـار/ بەهـار دێـت، وشـــەیەکی کوردییە لە شێوەی هەورامی، زازاکی و کوردیی باشووریدا.

وەهێشـت/ wahišt (مەک کەنزی ل.پ.٨٦): بە واتای وهەشـت/ بەهەشـت، وشـەیەکی کوردییە لە شێوەی هەورامی، زازاکی، لەکی و کوردیی باشووریدا.

وەهمەن / wahman (مەک کەنزی ل.پ.٨٦): بە واتای بەهمەن، وشـــەیەکی ئاســایی کوردییە لە شێوەی هەورامی، زازاکی، لەکی و کوردیی باشووریدا.

وانگ / wang (مەک کەنزی ل.پ.٨٦): بە واتای وانگ / بانگ، وشـەیەکی کوردییە لە شێوەی هەورامی، زازاکی، لەکی و کوردیی باشووریدا.

واران / waran (مەک کەنزی ل.پ.٨٧): هەمان وشـــەی "واران"ە لە شــێوازەکانی هەورامی و زازاکی،لەکی وکوردیی باشووریدا. (فارسی: باران).

وەراز / waraz(مەک کەنزی ل.پ.٨٧):واتـای بەراز دێت، هەمـان وشـــەی ورازە لە هەورامی و شێوەکانی کوردیی باشووریدا. (فارسی: گوراز).

وەرگ / warg (مەک کەنزی ل.پ.٨٧): وشـــەیەکی کوردییە لە شـــێوەی هەورامی و کوردیی باشووریدا، واتای بەرگ / گەڵا دەدا. (فارسی: برگ).

وەرەگ/ وەرخ/ warrag(مەک کەنزی ل.پ.٨٥): وشـــەیەکی کوردییە لە شـــێوەی هەورامی، لەکی و کوردیی باشووریدا، بە واتای بەرخ دێت. (فارسی: برە).

وێر/ wir (مەک کەنزی ل.پ.٩١): وشـــەیەکی پەتی کوردییە واتـای "وێران (جرئـت/ شهامت) دەدا، وەک دەڵێن ناوێری واتا جورئەت ناکا. (فارسی: جرئت).

ویر/ wir (مەک کەنزی ل.پ.٩١): وشـــەیەکی کوردییە لە شـێوەی هەورامی، زازاکی، لەکی و کوردیی باشووریدا.واتای "ویر/ بیر دەدا (فارسی: فکر).

خۆر/ xwar (مەک کەنزی ل.پ.٩٥): وشـــەیەکی پەتی کوردییە واتای خۆر/ ڕۆژ دەدا. (فارسی: خورشید، ئافتاب).

خوارن/ xwaren (مەک کەنزی ل.پ.٩٥): وشــەیەکی کوردییە لە شـێوەی کرمانجی بە واتای خواردن دێت. (فارسی: خوردن).

خوێش/ xweš (مەک کەنزی ل.پ.٩٦): وشـــەیەکی ئاســایی کوردییە بە واتای خۆی، خۆیشی. (فارسی: خودش).

زرێ / zreh (مەک کەنزی ل.پ.٩٩): وشەیەکی ئاسایی کوردییە بە واتای زریا / دەریا دێت، بۆ نموونە ناوی دەریاچەی زرێوار لە مەریوان دەچێتەوە سەر ئەم وشەیە کە. "زرێ " واتای زریا دەدا و " وار" واتای "وەک "دەدا، پێکەوە بە مانای وەک دەریا (دەریاچە) دەدا.

زووان/ zuwan (مەک کەنزی ل.پ.١٠٠): وشــەیەکی ئاســایی کوردییە لە شـێوەزاری هەورامی، زازاکی، لەکی و کوردیی باشــووریدا.بە واتای زوان / زمان دێت. (فارســی: زبان).

هەروەها لەم ســەردەمەدا نیشــانە کۆ لە دۆخی "دیاری/ شــوناس" (فارســی، علامت جمع معرفه) کە لە کوردیدا وەک " ک +ان (کان)" بە کار دێت، کەوتە نێو زمانی فارسیشــەوە و ئێستا وەک "گان" گۆ دەکرێ بۆ نموونە:

فرە زاناکان = فرزانگان

دیوانەکان = دیوانگان

بچکەکان = بچەگان

ئەسپ وهەرەکان (هەورامی) = ئەسپ وهرگان

مردەکان (هەورامی)/ مردوەکان = مردگان

پیادەکان = پیادگان

خۆداکان = خودایگان

ورسیەکان/ برسیەکان = گرسنگان

کاریگەری زمانی پەهلەویی ساسانی لەسەر زمانی کوردی:

لە پاش ئەوەی کە زمانی پارســـی (پەهلەویی ســـاســـانی) بە کەڵک وەرگرتن لە هەر دوو شێوەزارەکەی کوردی واتا شێوەزاری گشتی (پەهلەویی ئەشکانی) و شێوەزاری ئایینی (ئەوێســـتایی/ هەورامی) خۆی دوڵەمەند و پاراو کرد و بوو بە زمانی ئایینی و کارگێری ئێتر زمانی کوردی سەنگ و شوێنی جارانی خۆی لە دەست دا و زمانی کوردی بە هەر دوو شێوەزارەکەیەوە لە شوێنەکانی باشووری کوردستان کە جێگای نێشتەجێبوونی بنەماڵەکانی پادشایەتی و شوێنی هاتووچوونی هێرەکانی سەربازی و ئەو هۆزە چەکدارانە بوون کە لە ڕۆژهەڵات و باشووری ئێرانەوە بەرەو پایتەخت و بۆ کۆشکی پادشایەتی دەهاتن کەوتنە بەر کاریگەریی زمانی پەهلەویی ساسانییەوە. یان بە شێوەیەکی ڕوونتر هۆزە گەورەکانی وەک کەلهۆڕ، گۆران، پیلی (فەیلی) و" لەک" کە لەم ناوچەگەلەدا ئەژیان و بێگومان خۆشیان بەشێک بوون لە سپای چەکداری ساسانی، کەوتنە بەر کاریگەری ئەم زمانەوە. بەم شـــیوەیە وردە وردە دوو شـــێوەزاری دی لە زمانی کوردی لە باشـــووری کوردســـتان هاتنە ئاراوە کە کاریگەریی زمانی پەهلەویی ســـاســـانی پێوە دیارە ئەویش شێوەزارەکانی کوردیی باشووری/ "کەلهۆڕی" و ' لەکی"یە.

لێرەدا پێویســـتە باســـی ئەمە بکرێت کە بنزاراوەکانی کەلهۆڕی و فەیلی لە بنەڕەتدا دەگەڕێنەوە بۆ ســـەر شـــێوەزاری گشـــتیی مادی (کرمانجی)، بەڵام لەکی لە بنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بۆ سەر شێوەزاری ئەوێستایی (هەورامی). ئەم بابەتە لە بەشی داهاتودا زیاتر ڕوون دەکرێتەوە.

بەشی دەیەم

زمانی کوردی و شێوەزارەکانی

ئەم بەشە لە ڕاستیدا پۆختە و ئەنجامی ئەو لێکۆڵینەوانەیە کە لە بەشەکانی پێشوتردا باسی لێ کرا. لە بە شەکانی ١ و ٢ و ٣دا ئەوە ڕوون کرایەوە کە هەر لە سەردەمی سۆمەرکانەوە هەتا سەردەمی پێکهاتنی فەرمانڕەوایی ماد ژمارەیەک هۆزی ئاریی زمان لە کوردستاندا ژیاوەن کە بە شێوەزارگەلێک قسەیان کردوە نزیک بە زمانی کوردی کە هەر هەمویان دەگەڕێنەوە بۆ سەرهەمان خێزانی زمانی کە زمانی کوردی بۆی دەگەڕێتەوە. بۆ نموونە زمانی میتانییەکان و ماننایەکان کە لە بەشەکانی ٢ و ٣دا باسی لێ کرا.

ئەو زمانە مادییە (کوردییە) کە لە سەردەمی مادەکاندا وەک زمانی گشتی بۆ کاروباری کارگێڕی و سەربازی و دادوەری و بازرگانی لە نێوان هۆزەکاندا کاری پێ دەکرا ژێرخانەکەی هەر زمانی ئەو هۆزانە بوو کە هەر لە مێژ بوو لە کوردستاندا نیشتەجێبوون.

سەرهەڵدانی زمانی کوردیی کۆن:

لە سەدەی هەفتەمی پ.زاییندا دوو ڕووداوی گەورە لە کوردستاندا هاتنە ئاراوە.

یەکەم: شۆڕشی گەورەوگرانی هۆزەکانی ئێرانی لە بن سەرکردایەتی مادەکان لە دژی پادشایەتی ئاشوور و سەرکەوتنی شۆڕشەکە و هاتنە سەرکاری مادەکان وەک ئیمپراتورییەکی گەورەی ئێرانی.

دووەم: گەشەسەندنی ئایینی زەردەشتی و پەرەسەندنی وەک ئایینی گشت هۆزەکانی دانیشتووی وڵاتی کۆنی ئێران.

لە سەردەمی سەرهەڵدانی مادەکان لە دژی ئاشور، چەند هۆزێکی تری ئاریی زمان کە ئەوانیش بە شێوەگەلێک قسەیان دەکرد کە زۆر نزیک لە زمانی مادی بوو بەرەو کوردستان کۆچیان کرد ئەو هۆزانەش بریتی بوون لە هۆزەکانی:

- **کەیمری:** هۆزێکی کۆچەر بوون کە لە بنەڕەتدا لە سەروەوەی دەریای ڕەشدا نێشتەجێبوون و دواجار بەرەو ناوچەکانی ئەرمەنستان و کوردستان کۆچیان کرد. هۆزێکی گەورە و جەنگاوەر بوون. کەیمری وشەیەکی کوردییە لەسەر شێوازی کرمانجی، "کەی" بە واتای گەورە و سەرۆک دێت بۆ نموونە دەڵێن "کەی بانوو/ کەیوانوو" کە واتای پارێزەری گەورەی ماڵ، یان "کەی خۆدی" کە واتای خاوەنی گەورەی گوند، یان "کەیخەسرەو" کە واتای

شـای گەورە دەدا."مری"ش وشـەیەکی پەتی کرمانجییە بە واتای مردو دێت، پێکەوە واتای گەورە مردو یان سەرۆک مردو دەدا، (هرودت مێژوونووسی بەناوبانگ کە خۆی لە چەرخی پێنجەمی پ.ز ژیاوە واتا لە هەمان کاتدا کە کێمریەکـان وەکوو هۆز هێشـــتـا هەر لە ژیـانـدا بوون هەر ئەم واتـایە بۆ ناوەکەیانی داناوە)[72]. بە ئەگەرێکی زۆر ناوی شـــاری کامێران لە نزێکی شـــاری ســنە و هەر وەها گوندی " کامەریان" لە ناوچەی بیتوێن لای ڕانیە پەیوەندییان بە ناوی ئەم هۆزەوە هەیە.

- **سـکێتی یان شـکیتا:** ئەم هۆزە لە باشـووری ڕووسـیاوە بەرەو کوردسـتان هاتبوون. ناوی ئەم هۆزە لە ســـەرچاوەکانی کۆندا بە چەندین جۆر هاتووە وەک سکێتی، شکیتا و ساکا. بە ئەگەرێکی زۆر هۆزی "شکاک" لە ناوچەی سۆما و برادۆستی ورمێی (ارومیە) پاشماوەی یان بەشێکن لەم هۆزە. هەر ئێستاش ناوی یەکێ لە گوندە ناوەندییەکانیان گوندی "ساکان"ە لە سۆما.

لە پاش هاتنی ئەم هۆزانە و ئەو هەلومەرجە نوێیە کە لە سەردەمی دەسـتەڵاتداری مادەکاندا هاتبووە ئاراوە، پێویستی بە زمانێکی هاوبەش بوو لە نێوان هۆزەکاندا. لێرەدا شێوەزارێک سەری هەڵدا کە وەک زمانی هاوبەشی کارگێری و سەربازی و بازرگانی لە وڵاتی کۆنی کوردەواریدا جێکەوت و برەوی ستاند. دیاکۆنوڤ لەم بارەیەوە ئاوای نووسیوە:

مانەوە و دەستەڵاتی ئەسکیتەکان لە ناوچەکەدا بوو بە هۆی گەشەکردن و برەوی زمانێکی ئاخاوتن نە تەنیا لە ناوچەکانی ژێر دەســتەڵاتی ماددا بەڵکوو لە ســەرتاســەری خاکی ئەو وڵاتەدا. زمانی مادەکان و زمانی ئەسکیتەکان ئەوەندە لە یەک نزیک بوون کە خەڵکەکانیان زۆر بە ئاســانی دەیانتوانی لەگەڵ یەک قســە بکەن. و ئەم زمانە بوو بە زمانی ئاخاوتن و پەیوەندیگرتن لە نێوان هۆزەکانی ماننایی و مادی و تەنانەت ئەو هۆزانەش کە زمانیان کـاســـپی (نـائێرانی) بوو. بەم جۆرە زمـانێکی ئێرانی هـاوبەش هـاتە ئـاراوە کە هەر لە ڕووباری ئەرەس هەتا ناوچەکانی پارتی دەگرتەوە". (مێژووی ماد.دیاکۆنوڤ وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز ١٣٤٥ هەتاوی، ل.پ.٣٥٩).

بە پشتبەستن بە شروفەکاریەکانی بەشەکانی پێشوتری ئەم کتێبە، بە تایبەت ئەو زانیارییانە کە لەســـەر زمانی میتانییەکان و ماننایيەکان خرانە ڕوو، دەکرێ ئەو وتەیەی دیاکۆنوڤ ئاوا پەرداخت (فورموله) بکرێ:

زمانی کوردی (مادی) ئەنجامی وەڵامدانەوە بە نیازەکانی سیاسی، سەربازی و کۆمەڵایەتی پادشـایەتی ماد بوو. بناغەی ئەم زوانە لەسـەر بنەمای زمانی

---

[72] http://www.iranicaonline.org/articles/cimmerians-nomads

هۆزەکانی مادی، ماگی، میتانی، مانناییی و هەروەها بە کەڵک وەرگرتن و تێکەڵاوی لەگەڵ زمانی هۆزەکانی سکێتی/ شکیتا و کەیمری ڕیشەی داکوتا و سەری هەڵدا و وەک زمانێکی دیوانی / فەرمی ئیمپراتوریەتی ماد گەشەی ستاند. زمانی کوردی لە سەردەمی مادەکاندا یەک زمان بوو بە دووشێوەزاریّ نزیک لە یەکتر، یەکەم شێوەزاری گشتیی مادی، کە بۆ کاروباری کارگێڕی، سەربازی، کۆمەڵایەتی و بازرگانی لە نێو هۆزەکانی هەموو ئێراندا بە کار دەهات. دووەم شێوەزاری ئایینی، کە تەنیا بۆ کاروباری ئایینی لە گشت وڵاتی کۆنی ئیراندا بە کار دەهات، کە ئەویش شێوەزاری هۆزی مۆگان (مۆغان) بوو، کە ئێستا بە زمانی ئەوێستایی (هەورامی) ناسراوە. ئەم شێوەزارە بە پێچەوانەی بۆچوونی ئەوێستاناسان لە ناو نەچووە بەڵکوو بە هێندێک گۆڕانەوە ئێستاش وەک زمانی هەورامی لە هەورامان و هەروەها وەک زمانی ئایینیی یارسانەکان هەر برەوی ماوە.

لە بەشی چوارمی ئەم کتێبەدا بە لێکۆڵینەوە لە وشەکانی زمانی مادی و هێنانەوەی بەڵگە ئەوە سەلمێندرا کە شێوەزاری گشتی زمانی مادی پەیوەندی ڕاستەوخۆی هەیە لەگەڵ شێوەزاری کرمانجییدا. لە هەمان کاتدا لەلایەکی تریشەوە بە هۆی ئایینی زەردەشتییەوە شێوەزاری هۆزی "مۆگ" کە یەکێک بوون لە هۆزەکانی پێکهاتەی ماد کە ئەرکی ئایینیان لە سەرشان بوو، بوو بە زمانی ئایینی گشت هۆزەکانی وڵاتی کۆنی ئێران.(بڕوانە بەشی چوارەم لەژێر سەردێری " دوو شێوەزاراوەی زمانی مادی"، هەروەها بەشی پێنجەم شێوەزاری ئایینیی زوانی مادی (زمانی ئەوێستایی/ مۆگی/ هەورامی)).

ئەم دوو شێوەزارە شانبەشانی یەکتر لە سەردەمی مادەکان، هەخامەنشییەکان و تەنانەت ئەشکانییەکانیشدا برەویان هەبوو و لە پەرەسەندندا بوون. زمانی مادی لەو سەردەمەدا دەکریّ وەک زمانی کوردیی کۆن پێناسە بکرێت.

زوانی کوردیی میانی:

لە بەشی هەفتەمدا ئەوە ڕوون کرایەوە کە لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا هیچ گۆرانکارییەک بە سەر شێوەزاری ئایینیی کوردیدا (ئەوێستایی / هەورامی)دا نەهات، ئایینی زەردەشتی و زمانی ئەوێستایی وەک خۆی مایەوە. بەڵام لەلایەکەوە بە هۆی نیشتەجێبوونی ژمارەیەکی زۆر لە هۆزەکانی پارتی و تێکەڵاو بوونیان لەگەڵ دانیشتووانی کوردستان و لەلایەکی تریشەوە بە هۆی نزیکایەتی زۆری زمانی گشتیی مادی (کرمانجی) لەگەڵ زمانی پارتی (ئەشکانی)دا، **شێوەزارێکی تر لە کوردی هاتە ئاراوە کە ئەمرۆکە بە شێوەزاری سۆرانی دەناسرێت، کە هەر وەک پێشتر باسی کرا کاریگەریی شێوەزاری ئەشکانی پێوە دیارە. ئەو زمانەی سەردەمی ئەشکانییەکان کە بەناوی پەهلەویی ئەشکانی دەناسرێت، پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە زمانی کوردییەوە هەیە و لە بنەڕەتدا زمانی مادی (کرمانجی)یە لەژێر کاریگەری شێوەزاری ئەشکانییەکاندا. نووسراوەبەردینەکانی سەردەمی ئەشکانییەکان، یەکێ لە قەباڵەکانی هەورامان و هەروەها، نووسراوەبەردینەکانی سەردەمی ساسانییەکان ئەوانەی کە بە شێوازی پەهلەویی ئەشکانی نووسراوەتەوە، دەکرێ وەک شێوەزاری گشتی زمانی کوردیی میانی پێناسە بکرێت.**

شێوەزاری ئایینیی کوردی (کوردیی هەورامی) هەتا سەردەمی ساسانییەکان ئاڵوگۆڕێکی وای بە سەردا نەهاتبوو، بەڵام لە سەردەمی ساسانییەکاندا هەر وەک باسی لێ کرا کتێبی ئەوێستایان وەرگێڕاندە سەر زمانی پارسی و زمانی ئەوێستایی (هەورامی) لە برەو کەوت. و بە تێکچوونی پادشایەتی ساسانی و هاتنی ئایینی ئیسلام زمانی ئەوێستایی لە ئێراندا تووشی فەرامۆشی هات. بەڵام لە کوردستاندا لەبەر دوو هۆکار زمانی ئەوێستایی لە ناو نەچوو، بەڵکوو هەر وەک زمانی ئایینی و زمانی ئاخاوتن هەرمایەوە:

یەکەم: ڕاستە کە زمانی ئەوێستایی زمانی ئایینی بوو و هەر بۆ کاروباری ئایینی بە کار دەهات، بەڵام بۆ هۆزی مۆگان (مۆغان)، ئەم زمانە، زوانی ئاخاوتن و زوانی دایکی خۆیان بوو، و هەر وەک پێشتر ڕوون کرایەوە، هۆزی مۆگان لە پاش هێرشی ئەسکەندەر لە ناوچەی هەورامان گیرسانەوە و ئەوێ بوو بە نیشتمانیان. بۆیە زمانی ئەوێستایی لە هەوراماندا لە ناو نەچوو و هەر بەزیندویی مایەوە.

دووەم: هەتا ٥٠٠ ساڵ پاش سەرهەڵدانی ئیسلام هێشتا بەشێکی زۆر لە خەڵکی کوردستان نەبوون بە موسوڵمان، و پیرانی زەردەشتی هەر خەریکی کاروباری ئایینی خۆیان بوون، و ژمارەیەکی زۆر لە مەردمی ناوچەکانی هەورامان و کرماشان و لەکستان هەر پەیڕەوی ئایینی زەردەشتی بوون. بۆ نموونە دەکرێ چاو لە چەند پارچە هەڵبەستێکی پیرانی یارسانی بخشێندرێت:

له هەڵبەستەکانی پیرشاریار ١٠٠٦- ١٠٩٨ زایینی

ئەو ئاهرخانە، ئەو ئاهرخانە

بارگەی شام وەستەن، ئەو ئاهرخانە

زەردەشتەش کیاست، پەری فەرمانە

بەرگۆزیدەش کرد، نە ڕووی زەمانە

واتاکەی:

ئەم ئاگرخانەیە، ئەم ئاگرخانەیە

بارگای شای منە ئەم ئاگرخانەیە

فەرمانی بۆ هاتووە زەردەشتی ژیر و زانا

هەڵبژاردراوە بۆ گشت زەمانێک

له هەڵبەستەکانی بابا سەرهەنگی دەودانی ٩٣٥- ١٠٠٧ زایینی

بابا سەرهەنگ کە یەکێکە لە پیرانی یارسانی لە هەڵبەسێکی خۆیدا بە ڕوونی باسی ئەوە دەکا کە بۆ ساخکردنەوەی دینی کوردان (زەردەشتی) تێ دەکۆشێ.

سەرهەنگ دەودان سەرهەنگ دەودان

ئەز کەناممەن سەرهەنگ دەودان

چنی ئێرمانان مەگێلم نە هەردان

مەکۆشم پەرێ ئایین کوردان

واتاکەی:

سەرهەنگ دەودان سەرهەنگ دەودان

من کە ناومە سەرهەنگ دەودان

وەکوو کۆمەڵی دینداران دەگەڕم لە شاخ و هەردان

تێدەکۆشم بۆ ئایینی کوردان

بەپێی نووســـراوەکانی "تاریخ مردوخ" و هەروەها کتێبی مێژووی ئەدەبی کوردی[73] ، خەڵکی هەورامان هەتا سەدەی هەشتەمی کۆچی (سەدەی ١٤ زایینی) هەر لەسەر ئایینی زەردەشتی مابوونەوە. و لە دوای ئەم ساڵانەدا دەچنە سەر ئایینی ئیسلام. بەڵام بەر لەم ڕێکەوتە، لە نێوان ســـەدەکانی ١٠-١٤ زایینی (٤-٨ کۆچی) ئایینی زەردەشـــتی لە نێو بەشـێک لە کوردانی کرماشـان و لەکستان (لە نێوان کرماشـان- هەمەدان- خۆڕەم ئاباد) کەوتە ژێر کارێگەری ئایینی ئیســـلامەوە و ناوەکەشـــی لە زەردەشـــتییەوە گۆڕدرا بۆ "یارسان". بەڵام زمانی ئەوێستایی (هەورامی) هەر وەک زمانی ئایینی لە نێو یارسانەکاندا هەتا ئێســـتاش هەرماوەتەوە و پیرانی یارســـانی هەمان ئەرک وفرمانیان هەبوو کە پیرانی زەردەشتی هەیانبوو، و باوەڕی یارسانی لەسەرهەمان ڕێباز و ڕامانی ئایینی زەردەشتی ڕاوەستاوە و پیرانی یارسانی ستایشگەر و شوێنکەوتووی پێرانی زەردەشتی بوون. بەڵام کاریگەریی ئایینی ئیســـلامی بە جەســـتەی ئایینی یارســـانییەوە دیارە. بۆ یەکەمین جار لە هەڵبەستەکانی "شاخۆشین ١٠٥٠- ١٠٧٤" زایینیدا، ئەم کاریگەرییە دەردەکەوێ.

زمانی ئەو پارچە هەڵبەســـتە کە بە ناوی هورمزگان ناســـراوە، زوانی ئەو بەشە لە سرودەکانی یارسانی کە هی سەردەمی باباسەرهەنگی دەودانی و پیرشاریاری یەکەمە و هەروەها زوانی هەڵبەستەکانی کتێبی ماریفەتی پیری شـاریار دەکرێ وەک زمانی هەورامیی میانی / (ئەوێستایی- میانی) پێناسـە بکرێت.

زمانی کوردیی ئەمڕۆ و شێوەزارەکانی:

زمانی کوردیی ئەمڕۆ بە گشـــت شـــێوەزارەکانیەوە، درێژەدەر و نەوەی هەمان زمانی "مادی"یە. هەر وەک لە بەشـــی چوارەمی ئەم پەرتووکەدا نیشـــاندرا، زمانی مادی دوو شێوەزاری هەبووە کە لەو سەردەمەدا زۆر لە یەک نزیکبوون، ئەویش شێوەزاری گشتیی مادی و شـێوەزاری ئایینیی مادی بوون. شـێوەزاری ئایینی زمانی ئاخاڤتنی هۆزی مۆگان بوو کە خۆیان یەکێ بوون لە هۆزەکانی ســـەرەکی پێکهاتەی ماد وســـەرپەرســـتیاری کاروباری ئایینی بوون. ئەم شێوەزارە تەنیا بۆ کاروباری ئایینی بە کار دەهات، و بێجگە لە کتێبی ئەوێســتا و نووســراوە دینییەکان، تاکە نووســراوەبەردینەیەک، نووســراوەیەکی مێژوویی، پەیماننامەیەک لە ســەردەمی کۆندا بەم شـێوەزارە نەنووســراوەتەوە. **ئەم زمانە هەر وەک خۆدی ئەوێســـتا زمانێکی پیرۆزی ئایینی بوو.** (تەنانەت بە وتەی " ئەمیر حوســـەینی خونجی" لێکۆڵەر و مێژوونووســـی ئێرانی هەتا ســـەدەی دووەم و دوایی

---

73 مێژووی ئەدەبی کوردی بەشی سێیەم د.م خزنەدار ل.پ ٢٣٧

فەرمانڕەوایی " پەرتەکان / ئەشـــکانییەکان" ناوی "مۆغ " وەکوو وشـــەیەکی پیرۆز ئەژمێردرا)[74].

ئێستاش ئەم هەر دوو شێوەزارە بە کەمێک گۆڕانەوە هێشتا هەر ڕووالەتی ڕاستەقینەی خۆیانیان پاراســـتووە، بەڵام بە هۆی ڕووداوەکانی مێژووییەوە هێندێک بنزاراوەی لێ کەوتووەتەوە و هەر وەها ژمارەیەکی زۆریش لە دەســـتەواژەکانیان لي ســـڕاوەتەوە. بۆ پۆلینکردنی بنزارەاوەکانی کوردی بەپێی ئەو پێوەرەی کە لە بەشـــی چوارمی ئەم کتێبەدا ڕوون کرایەوە، دەکرێ شێوەزارەکانی کوردی بەشێوەیەکی زانستی دەستەبەندی بکرێت. (ئەمەش ئەو دەقەیە کە لە بەشی چوارەمدا هاتووە):

زانایانی بواری زمانەوانی بۆ پۆلینکردنی زمانەکان دیاردەیەک دیاری دەکەن و زمانەکان بەپێی ئەو دیاردەیە دەخەنە خانەیەکەوە. بۆ نموونە جیاوازی نێوان زمانەکانی باکووری ڕۆژئاوی ئێران (کوردی) لەگەڵ باشــووری ڕۆژئاوا (فارســی) بە هۆی دیاردەی پیتی "د" و "پیتی "ز"وە دیاری کراوەن. وەک وشـەی دانا لە فارسیدا و زانا لە کوردیدا، بەردیا لە فارسیدا و بەرزیا لە کوردیدا یان دەریا لە فارسیدا و زریا لە کوردیدا. دل لە فارسیدا و زیل (هەورامی)/ زری (زازاکی) لە کوردیدا، وارزان (بارزان) لە کوردیدا و واردان لە پارسیدا، پارادیزا (بەهەشت) لە کوردیدا و پارادیدا لە پارسیدا. بە هەمان شێوە ئەگەر گەرەکمان بێت جیاوازیی نێوان شێوەزاری ئاینیی مادی (ئەوێستایی) و شێوەزاری گشتیی مادی پێناسە بکەین، لە یەک شتی سەرەکیدا خۆی نیشان دەدا ئەویش گۆکردنی پیتی "خ"ێیە لە شێوەزاری ئەوێستاییدا، بە تایبەت ئەگەر پیتی "خ"ێ پێش پیتەکانی "ۆ/ و/ وو" بکەوێ ئەوە دەنگی پیتی "خ"ێ لە وشەکەدا دەگۆردرێت بۆ پیتێک کە لە نێوان (ە) و (و)دا گۆ دەکرێ، نە پیتی "ە"یە بە تەواوی و نەش پیتی "و"یە بە تەواوی، دەنگێکە لە نێوان ئەم دوو پیتەدا بەڵام زیاتر بە "و"ێ نزیکە،[لە فەرهەنگەکانی ئەوێستاییدا وا باوە کە ئەم پیتە وەک " Xv یان Hv" پێشان دەدرێت]. بۆ نموونە وشەی خۆم لە ئەوێستاییدا دەبێتە وێم[75] (لە شێوزارەکانی ئەوێستاییی کوردیشدا هەر وایە) وشەی خوێنی لە

پیدایش ایران – پادشاهی ماد امیر حسین خنجی ل.پ. ١٧٧ [74]

[75] Vaêm. Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

ئەوێستاییدا دەبێتە ونی[76] (لە هەورامیدا دەبێتە ونی یان هونی)، "خواستن/ خواس" دەبێتە واستنین/ واس[77] (لە شێوەزارەکانی ئەوێستاییی کوردیشدا هەر وایە)، خەســـرو لە ئەوێســـتاییدا دەبێتە "هوســـرو/هوســـروا"[78]، کەیخەســـرەو دەبێتە کەیهەســـرو/ (کەیهوســـرونگە)[79]، و هەر بەم جۆرە وشـــەکـانی خوش دەبێتە "هوەش یـان وەش"، خواردن دەبێتە "واردن/ واردەی"، خۆر دەبێتە "وەر/ هوەر". توخم دەبێتە "توم/ توو"، خوێنـدن دەبێتە "وەنـدن/ وانـای". خۆرد (بچووک) دەبێتە ورد. ئەمە تـایبەتمەنـدی شـــێوەزاری ئەوێســـتاییە لەگەڵ شـــێوەزاری گشـــتیی مادیدا. هەروەها ئەم دیـاردەیە لە نێوان شـــێوەزاری گشـــتیی کوردی (کرمـانجی، ســـۆرانی، باشـــووری/ (کەلهوڕی) و شـــێوەزاری ئەوێســـتاییی کوردی (هەورامی، زازاکی، لەکی، شـــەبەک) هەر مـاوەتەوە و تـایبەتمەنـدییەکی ڕوون و بەرچاوە.

ئەگەر بەپێی ئەم پێوەرە هەڵسەنگاندن بۆ زاراوە جۆربەجۆرەکانی زوانی کوردی بکرێت، شێوەزارەکانی کوردی بە سەر دوو گرۆی سەرەکیدا دابەش دەکرێت:

یەکەم: شێوەزاری گشتیی کوردی، کە چەندین بنزاراوە دەکەوێتە نێو ئەم خانەیەوە لەوانە:

١- کرمانجی ٢- سۆرانی ٣- کوردیی باشووری/ کەلهوڕی.

دووەم: شـــێوەزاری ئەوێســـتایی/ هەورامی: ئەم شـــێوزارەش چەندین بنزاراوە لە خۆ دەگرێت لەوانە:

١- هەورامی ٢- زازاکی ٣- لەکی ٤- (شەبەک، باجەڵان، کاکەیی).

لێرەدا بۆ باشتر ڕوونبوونەوەی ئەم بابەتە هێندێک لە وشەکانی کوردی لە شێوەزارەکانی جیاجیادا لەگەڵ یەک بەراورد دەکرێن:

---

[76] Vohuni. هەمان سەرچاوە

[77] Vaz. هەمان سەرچاوە

[78] haosrava [haosravangh] = 10 (N) a proper name (k600), K.E.Kanga

[79] اوستا، جلد دوم، جلیل دوستخواه چاپ دهم ١٣٨٥، ل.پ.١٠٣٨

زمانی کوردی					
شێوەزاری گشتیی کوردی			شێوەزاری ئەوێستایی (هەورامی)		
کرمانجی	سۆرانی	کەلهوڕی (باشووری)	هەورامی	زازاکی	لەکی
خوارن	خواردن	خواردن	واردەی	وەردن	هواردن
خوەست/ خواز	خواست/ خواز	خواس / خواز	واس/ واز	واس/ واز	گێس / واز
خوە	خۆم	خوم	وێم	هۆ / خۆ	وژم
خوین	خوێن	خوون	ون/ هوون	گوون/ گووێن	هوێن/ خوێن
خوێندن / خوندن	خوێندن	خوەنن	واناى	واندەنە	خوەنن
خورد/ هورد	خورد/ ورد	ورد	ورد	ورد/ هورد	هورد
خوەش	خۆش	خوەش	وەش	وەش	خوەش
خۆر/ ڕۆژ	خۆر/ ڕۆژ	خوەر	وەر	وەر	هوەر
خوار	خوار(ژێر)	خوار	وار	وار	هوار
خەون/ خەو	خەون/ خەو	خەو	وەرم	هەون	هەو/هەون
خوارزا	خوارزا	خوارزا	وارەزا	وارزا	وەرزا
خورین	خورین/ خوران	خورین/ خوریان	ورنە/ ورناى	هورێیەنە/ هوریایش	-
خەزور	خەزور/ خەزورە	خەسوورە	هەسوورە	ویستوورە	هەسێوورە
خاڵ	خاڵ/ خاڵۆ	خاڵوو	لالۆ	خاڵ	هالۆ
دەخوم	دەخۆم/ ئەخۆم	خوم	مەوەرو	وەنا	مەورەم/مەرەم
گۆهورین	گۆڕین	گۆڕین	واڕیاى	وریاییش	-
گۆت	وت/ گۆت	وت	وات	وات	وت
گور/ گورگ	گورگ	گورگ/ گورى	وەرگ	وەرگ	گور/ گورگ

گۆه	گوێ / گوێچکه	گوش	گوش	گۆش	گۆش
گوند	گوند / دێ	دێ	دەگا	دەوێ/ دەگا	دێ
کەر	کەر	خەر	هەر	هەر	خەر
کەتن	کەوتن	کەفتن	کەوتەی	کەتن	کەتن
کەرگوە	کەروێشک [81]	خەرگوش	هەروێشە/ هەورێشە[80]	هەروێش/ ئەروێش	خەرگوش
کچ / دوت	کچ / کەنیشک	دوت / کەنیشک	کناچێ/ کنا	کەنا/کەینەکە	دوت/ دێت
کچا باش	کچی باش	دوتێ خاس	کناچێ خاس	کەینا خاسەکە	دوێتێ خاس
کەڵەشیر / دیگ	کەڵەشێر/ کەڵەباب	کەڵەشێر	کەڵەشێر	کەڵەشێر	کەڵەشێر
کوڕ	کوڕ	کوڕ	کوڕ	کوڕ	کوڕ
قسە	قسە	قسە	قسە	قسە	قسە
باران	باران	واران	واران/ وارشت	واران/ وارایش	واران/ وارشت
بەراز	بەراز	وەراز	وەراز	وەراز	وەراز
بیر(هۆش)	بیر	بیر / ویر	ویر	ویر	ویر
بێژە	بڵێ/ بێژە	بوشە	واچە	واژە	بوشە
بەفر	بەفر	وەفر	وەر	وەر	وەر
بەربانگ	بەربانگ	وەروانگ	وەروانگ	وەروانگ	وەروانگ
بیست	بیست	بیس	ویس	ویست	ویس
بووک	بووک	وەۆ / وەوی	وەیوە	وەیوە	وەوی/ بەوی
بەرد/کەوەر / کوچک	بەرد/ کوچک	کوچک	کوچک/ تەوەن	بەرە/ کوچە	کوچک/ وەرد
بەهار	بەهار	وەهار	وەهار	ویسار	وەهار

[80] ڕآستی ئەم وشەیە "هەروێش/ هەروێشە"یە کە بە واتای کەروێشە / کەرگۆشە " دێت.

[81] کەروێشک لە ڕاستیدا ئاوایە" کەر- گۆش- ک" پیتی "گ" جاران وەک " وێ" گۆ کراوە وەک گوشتاسپ/ وێشتاسپ، پیتی " ک" لە دوای وشەکە نیشانەی بچووک کردنە.

پەلک/ بەڵگ	گەڵا / پەل	گڵا / وەلگ	گەڵا / وەلگ	پەلک/ وەلگ	وەلگ
پێش بەر	بەردەم	وەردەم	وەردەم	وەردەم	وەردەم
پێشگۆتن	پێشوتن	وەروتن	وەرواتەنی	وەرواتەنی	وەرواتەنی
ئاوێتن/ خستن	هاوێشتن/ خستن	خسن/ خستن	وسەیَ	ئشتەنە	ئاوێشتن
ئاگر	ئاگر / ئاور	ئاگر	ئاوێر	ئادێر	ئاگر/ ئاوێر
دەزانێت	دەزانێت/ دەزانێ	زانێت/ زانێ	زانۆ	زانۆ	مەزانێ
دوهێ	دوێنی	دوێکە	هێزی	ویزەر	دونە/ دوهکە
دۆما / پاش	دوا / پاش	دۆما	دما	دیما / دیمە	دۆما
دێل	دڵ	دل	زیڵ/ زیڵی	زری	دل
دەرچوون	دەرچوون	دەرچین	بەرشییەی	وەرشیاییش	دەرچین
زاوا/ زاڤا	زاوا	زاوا	زاما	زاما	زاما
زمان	زمان	زوان	زوان	زوان	زوان
ڕابوون	هەڵسان	هەڵسان	هۆرزنای/ ورزنای	وەرزایەنە	ورێز
هوشک	وشک/ وێشک	وشک	وشک	وشک	هوشک
هری پەز	خوری پەز/ خوری مەر	خوری پەز	هری پەز	-	هوری پەز
هێرچ	ورچ	خرس	هەشە	هەش	هەش
هەسیر/ هەسیرە	ئەسرین/ فرمێسک	ئەسرین/ ئەسری	هەرسی	هەسیرە	ئەسێر
هەڵهاتن	هەڵهاتن	هەڵهاتن/ ئڵاتن	هۆرئامای	وەرئامایش	-
هەژار/ ژار	هەژار	هەژار/ ژار	هەژار	هەژار	ژار
مریشک	مریشک/ مامر	مامر	کەرگ	کەرگ	مامر
ناو/ ناڤ	ناو	ناو	نام	نام	نام

چاو	چاو	چاو	چەم	چەم	چەم

شێوەزاری گشتیی کوردی (مادی):

١- کرمانجی: لە بەشەکانی پێشودا باسی لێ کرا کە ئەم شێوەزارە پەیوەندی ڕاستەوخۆی هەیە لەگەڵ زمانی مادیدا. ئەم شـــێوەزارە تەنیا زاراوەیەکە کە لە هەموو بەشـــەکانی کوردســـتاندا قســـەی پێ دەکرێ نزێک بە ١٤ ملیون لە باکوور کوردســـتان، زیاتر لە ١،٥ ملیون لە باشـــوور، نزێک بە ٢ملیون لە ڕوژئاوا و زیاتر لە ٧٠٠هەزار لە ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان بەم شـــێوەزارە قســـە دەکەن، ئەمە بێجگە لە دوو ملیون کوردی خوراســـانی و هەروەها چەندین هەزار کوردی دانیشتووی ئەرمنێستان و گورجێستان و وڵاتەکانی قەفقاز کە شێوەزاریان کرمانجییە.

٢- سۆرانی: هەر وەک پێشـتر باسـی لێ کرا، ئەم شـێوەزارە هەمان شـێوەزاری مادییە کە کەوتووەتە بەر کاریگەرێکی زمانی هۆزەکانی ئەشـــکانییەوە. ئاخیوەرانی ئەم شـــێوەزارە جاران زیاتر لە ناوچەی موکریان و ئەم دیو و ئەو دیوی زنجیرە چیاکانی قەندیلدا نیشتەجێ بوون بەڵام وردە وردە پەرەی ســـتاندوە و بە تایبەت لە پاش دەســـتەڵاتداری میرانی بابان زۆرگەشەی کردووە. ئێستا زۆربەی دانیشتووانی ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان بەم شـێوەزارە قسـە دەکەن، تەنیا شـێوەزارێکی کوردییە کە لە باری نووسـین و خوێندنەوە لەم ســـەردەمەدا پێشـــکەوتنی بەرچاوی بەخۆیەوە دیوە. بەشـــێک لەو ناوچەگەلە کە جاران بە زاراوەی تر قســـەیان دەکرد ئەمڕۆکە شـــێوەزاریان گەڕاوەتە ســـەر ســـۆرانی. بۆ نموونە زمانی ئەو هەڵبەســـتەی پیر ئەحمەدی کەرکوکی کە لە ســـەدەی شـــەشـــەمی کۆچیدا لە کەرکووک ژیاوە و گۆڕەکەیشـــی لە گەڕەکی موســـەلای کەرکووکە لەگەڵ ئەو زمانەی کە ئێستا لە کەرکووکدا قسەی پێ دەکرێ جیاوازی پێوە دیارە:

ئەز ئەحمەدی زێڕین بەرم[82]

ئەز ئەو دوڕەی ناو گەوهەرم

ئەرزو سەمایە لەنگەرم

لە ڕۆژ حەساو، ئەز لەدەرم

---

[82] فەلسەفە و ڕامانی یارسانی لە فەرهەنگ و کۆمەڵگەی کوردەواریدا، د.جەمال نەبەز، ٢٠٠٩ ل.پ. ٣٦

ژمارەی ئاخێوەرانی شێوەزاری سۆرانی نزیکەی ٨ ملیونە کە لە باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان نیشتەجێن.

٣- باشووری/ کەلهوڕی:

ئەم شێوزارە لە بنەڕەتدا شێوەزاری گشتیی مادییە کە لەلایەکەوە کەوتووەتە بەر کاریگەریی توندی زمانی پەهلەویی ساسانییەوە (پارسیی میانە) و لەلایەکی تریشەوە زمانی ئەوێستایی (هەورامی). ژمارەی ئاخێوەرانی ئەم شێوەزارە لە نێوان ٣-٤ ملیونە کە زۆربەیان لە ناوچەکانی کرماشان و ئێلام و هەروەها ناوچەی گرمیان لە خانەقین و مەندەلی و جەلەولا لە باشووری کوردستان نیشتەجێن. لێکدانەوەی ناوی زۆربەی ئەو هۆزانە کە لە ناوچەکانی باشووردا دەژین ئەوە نیشان دەدەن کە ئەمانە بەشێک بوون لە هێزی سەربازی مادەکان و ساسانییەکان بۆ نموونە:

کەلهوڕ: یەکێکە لە گەورەترین هۆزەکانی کورد کە لە ناوچەی کرماشاندا دەژین. وشەی کەلهوڕ لە دوو برگە پێک هاتووە، کەل- هوڕ، برگەی یەکەم "کەل" بە واتای دژ و قەڵا دێت و برگەی دووەم "هوڕ" لە کوردیدا واتای ئەستوور دەدات، بۆ نموونە ملهوڕ واتای مل ئەستوور و زۆردار دەدا (فارسی: گردن کلفت)، لەندەهوڕ واتای بەرزی ئەستوور دەدات، لەند بە واتای بەرز و هوڕ بە واتای ئەستوور دێت (فارسی: تنومند، غول)، کە وابوو کەلهوڕ واتای کەلی ئەستوور یان قەڵای قایم (فارسی: قلعه استوار) دەدات. واتا ئەمانە لە ڕابردوودا قەڵای قایمی سەربازی/ پادشایەتی بوون.

قەڵخانی: یەکێکی تر لە هۆزەکانی ناوچەی کرماشانە، ئەم ناوە لە ڕاستیدا "کەلخانی"یە، کەل کە واتای قەڵا دەدات و "خانی" کە واتای میری دەدا، واتا قەڵای میری.

هەمەوەند: هۆزێکی بەناوبانگی کوردە کە هەم لە ڕۆژهەڵات و هەم لە باشووری کوردستاندا دەژین. ناوێکی ڕەسەنی مادییە، لە ئەوێستاشدا ئەم ناوە هاتووە وەک "ئەماوەنت" نووسراوە، کە دواجار گۆڕدراوە بۆ ئەماوەند و هەمەوەند. "ئەما" لە شێوەزاری ئەوێستاییدا واتای هێز و زۆر دەدا. ئەماوەند واتای "بەهێز"[83] دەدات (بڕوانە بەشەکانی ٥ و٦).

فەیلی: هۆزێکی کوردە کە پێشتر لە ناوچەکانی ئێلام و پێشکۆ و پشتکۆدا ژیاون ئێستا بە زۆری لە کوردستانی باشوور و لە بەغدادا دەژین. ناوی فەیلی لە پێشدا "پێلی" بووە، بەڵام لە ژیر کاریگەریی زمانی عەرەبیدا پیتی"پ" گۆردراوە بۆ "ف" بۆیە ئێستا ئەم ناوە وەک فەیلی گۆ دەکرێ. پیل واتای بەهێز و تنومەند دەدا وەک پیل (فیل). لە سەردەمی ساسانییەکاندا هێزی سەربازی ئێرانی زیاتر لە ٧٠٠ پیلی هەبووە. بۆیە بە ئەگەرێکی زۆر

---

[83] amava [amavañt] 5= (N) strong, vigorous (t30), courageous

ئەم هۆزە بەشێک لە "هێزی پیل سوار" بوون کە ئەرکی شەڕکردن لەسەر "فیل"یان بە ئەستۆ بووە.

وشەی "پاڵەوان"یش هەر لە وشەی "پیل- وان"وە هاتووە، بە واتای ئەوانەی کە پارێزەری فیلەکانن. وەک وشەی شوان کە لە "شە- وان"وە هاتووە، بە واتای پارێزەری "شەگەل"، شە لە کوردیدا واتای پەز دەدا. یان " گا- وان" بە واتای پارێزەری گاکان / گاگەل.

سیمین وەند: ئەم هۆزە بەشێکە لە هۆزی گەورەی سەنجاوی، واتای سیمین پۆش یان زرێپۆش دەدا. وا دیارە ئەمانە بەشێک بوون لە هێزی سیمینپۆش یان زرێپوشی کۆن کە خۆیان و ئەسپەکانیان بەرگی زرێ(سیمین)یان لە بەر دەکرد.

هۆزی تفەنگچی: یەکێ لە هۆزەکانی پێکهاتەی هۆزی گەورەی گۆرانە. لە ناوەکەیەوە دیارە کە ئەمانە هۆزی چەکداری سەربازی بوون .

پەیوەندی شێوەزاری باشووری لەگەڵ کرمانجیدا:

لەوانەیە بە هۆی ئەوەی کەئیستا ئاخێوەرانی شێوەزارەکانی کرمانجی و کەلهوڕی باش لە یەک تێ ناگەن وا بزاندریت کە پێناسەکردنی ئەم شیوەزارە وەک شێوەزاری گشتیی مادی لە پاڵ سۆرانی و کرمانجیدا سەیر بێت، بەڵام لە ڕاستیدا وا نییە، ئەم جیاوازییانە تەنیا لەم دوو، سێ سەدەی دواییدا بە هۆی کاریگەریی زمانی فارسییەوە پەرەی ستاندووە ، دەنا هەر چەند بەرەو دواتر سەیر بکرێت ئەم نزیکایەتیە زیاتر بەرچاو دەکەوێت بۆ نموونە:

١- جێناوی "ئەز"، بە واتای "من" کە جێناوێکی مادییە و ئەمڕۆکە لە زازاکی و کرمانجییدا بە شێوەیەکی ئاسایی بە کار دێت، و لە ناوچەکانی باشوور و لە کرماشاندا ئێستا بە کار نایەت کە چی لە چەند سەدەی پێشتردا ئەم وشەیە بە شێوەیەکی ئاسایی و بەفراوانی لە ناوچەکانی کرماشان و لەکستاندا بە کار هاتووە بۆ نموونە لە یەکێ لە هەڵبەستەکانی سەید ئەکابیر خامۆشی (١٤٤٠ ز- ١٤٩٣ ز) ئاوا هاتووە:

بینای گشت کاران ئازیز هەر تونی، بینای گشت کاران

ئەز سوەیلەنان، مەرژی نەداران دلدار مەوێنی، سوب و ئیواران

له هه‌ڵبه‌ستی عه‌لی قه‌ڵه‌نده‌ر له گه‌وره‌كانی یارسان كه له ساڵی ١٤٣٤ زاینی له داڵاهو هاتووته دونیاوه[84].

سه‌ر چه‌وێمینان عالینان عالی، سه‌رچه‌وێمینان
میهته‌ران گرد به‌یان بیده‌می گۆوا **ئه‌زێ** حوسێنان پووری شه‌هنشا

٢- وشه‌ی **"ڕا"** كه ئامرازی په‌یوه‌ندیه له كرمانجیدا واتای "بۆ" ئه‌دا، له شێوازی كه‌ڵهوڕیدا به كه‌مێك گۆڕانه‌وه وه‌ك "ئه‌ڕا" گۆ ده‌كرێ و هه‌مان واتای هه‌یه. له كاتێكدا له سۆرانی و له هه‌وراميدا ئه‌م وشه‌یه به كار نایه‌ت. بۆ نموونه:

له كرمانجیدا ده‌بێژن، هێندێك ئاوی مه **"ڕا"** بینه، له كه‌ڵهوریدا ده‌بێژن، كه‌مێ ئاو **"ئه‌ڕا"**ی من باره.

٣- وشه‌ی **"چیا"** كه وشه‌یه‌كی ئاسایی كرمانجییه و واتای كێو ده‌دات، جاران له كه‌ڵهوڕیدا به‌فراوانی به كار هاتووه، كه چی ئێستا له بره‌و كه‌وتووه. له فه‌رهه‌نگی باشوور له نووسینی عه‌باسی جه‌لیلیان ساڵی ٢٠٠٥ هه‌ولێر، ل. پ ٢٣٣. ئه‌م ناوانه‌ی خواره‌وه هاتوون كه هه‌مووی وشه‌ی "چیا"ی له‌گه‌ڵدایه. بۆ نموونه:

چیا: گوندێكه له دیزگران.

چیا بوور: گوندێكه له گاواره.

چیا به‌له‌ك: گوندێكه له پشت ده‌روه‌ن، گوندێكه له مایده‌شت (ماد ده‌شت)

چیا چه‌نگه: گوندێكه له ئارون ئاوا (كه ده‌ڵێن شوێنی جه‌نگی ڕۆسته‌م و به‌رزو بووه).

چیا زه‌رده: گوندێكه له ئارون ئاوا.

چیا چووین: گوندێكه له گاواره

چیا سرخ: ته‌په‌یه‌كه له كرماشان

چیا سه‌فه‌ر: گوندێكه له مایده‌شت

چیا كۆڵ: گوندێكه له ئارون ئاوا

[84] بروانه مێژووی ئه‌ده‌بی كوردی د. مارف خزنه‌دار ل.پ. ٢٩٧

هەروەها گوندەکانی چیا کەزازی، چیا کەڵوالی، چیا کەو، چیا گاوانە، چیا گۆنووژ، چیا گینو، چیا ماران و چیا نەرگس.

هاتنی ناوی چیا بەم بەربڵاویە لەسەر ناوی گوندەکان ئەوە دەگەینێ کە ئەمە وشەیەکی ئاسایی بووە لە زوانی دانیشتووانی ناوچەکەدا.

٤- وشەی وار: ئەم وشەیە لە کرمانجیدا واتای "جێ، جێگە و هەوار یان هەوارگە" دەدا. لە کەلهوڕیدا جاران ئەم وشەیە بە کار هاتووە بەڵام ئێستا برەوی نییە. بۆ نموونە لە ناوی گوندەکانی "وارگە" لە گیلانی غەرب، و قەڵا- واری (بە واتای شوێنی قەڵا) بەرچاو دەکەوێ. هەروەها لە ناوی ناوچەی "گاوارەی گۆران"یش ئەم ڕاستییە دەردەکەوێ. وشەی "گاوارە" لە دوو بڕگە پێک هاتووە "گا- وار"ە ، کە بڕگەی یەکەم "گا" هەمان ئاژەڵی گایە، و بڕگەی دووەم " وار" واتای جێگا، یان هەوار، دەدا کە پێکەوە واتای "جێ- گای- هۆزی گۆران" (شوێنی گاکانی هۆزی گۆران) دەدا. ئەم وشەیە بە هەڵە لە فارسیدا وەک "گهوارە " وەرگێردراوەتەوە.

٥- وشەی هەڵاژان (ئەڵاژان) / ڕازان: لە کرمانجیدا وشەی ڕازان بە واتای خۆ درێژکردن، ڕاکشان و خەوتن دێت، ئەم وشەیە لە شێوەزاری کەلهوڕیدا بە کەمێک گۆڕانەوە بەرچاو دەکەوێ وەک " ئەڵاژان/ هەڵاژان" کە ڕێک هەمان مانای "ڕازان " دەدا لە کرمانجیدا.

٦- وشەی "دەرێ/ دەرە": ئەم وشەیە لە کوردیدا واتای شوێن، جێگا دەدا کە لە کرمانجییدا وشەیەکی ئاسایی و بە زۆری بە کار دێت، لە کەلهوڕیشدا هەر وایە بۆ نموونە:

لە کرمانجییدا دەڵێن: لە وێدەرێ واتا لێرە (لەم شوێنە)، لەواندەرێ واتا لەوێ (لەو شوێنە)، لە کودەرێ واتا لە کوێ .

لە کەلهوڕیدا دەڵێن: ئیرە (ئی دەرە)، لە ورە (لەو دەرە)، لە کورە (لەکو دەرە).

٧- وشەی ڕەنگ: ئەم وشەیە کە لە کرمانجییدا بێجگە لە مانای ڕەنگ وەک سپی، زەرد، سوور، و... واتایەکی تریشی هەیە لەوانە " تەرز، جۆر، تەور، وەک، شێوە ". ئەم وشەیە لە کەلهوڕیشدا ڕێک هەر هەمان مانای هەیە (بڕوانە فەرهەنگی باشوور عەباسی جەلیلیان، هەولێر ٢٠٠٥ ل.پ ٣٦١).

شێوەزاری ئایینیی مادی(ئەوێستایی/ هەورامی):

١- هەورامی: لە بەشـەکانی پێنجەم و شـەشـمدا بە بەڵگەی باوەڕپێکراو ئەوە سـەلمێندرا کە شـێوەزاری هەورامی هەمان شـێوەزاری ئەوێسـتاییيە، و لە بەشـی هەشـتەمدا ئەوە ڕوون کرایەوە کە هەوراميیەکان پاشـــماوەی هۆزی مۆگان (مۆغان)ی مادن، ئەو هۆزەی کە زەردەشت سەرۆک و ڕێبەری بوو. شێوەزاری هەورامی ئێستاش هەر وەک زمانی دینی بۆ ئایینی یارسـانی ماوەتەوە، ئەم شـێوەزارە خاوەن وێژە و مێژوويەکی کۆنە و"ئەوێسـتا" یەکێ لە کۆنترین کتێبەکانی گیتی بەزمانی هەوراميی کۆن نووســـراوەتەوە. شـــێوەزاری هەورامی هەتا یەک ســـەدە لەمەوبەر وەک زمانی وێژەیی لە کوردســـتاندا بە کار هاتووە. ژمارەی ئاخێوەرانی هەورامی نزیک بە ٧٠٠هەزارکەسن، کە بەشێکی کەمیان لە ناوچەی هەوراماندا دەژین و بەشـی زۆریان لە شـارەکانی سـنە و کرماشـان و پاوە و مەریوان و هەڵەبجە و سلێمانی نیشتەجێن.

٢- زازاکی: شـــێوەزارێکی ئایینیی مادی (کوردی)یە کە زۆر لە هەوراميیەوە نزیکە، لە هێندێ ڕووەوە شێوازی کۆنی خۆی پاراستووە بۆ نموونە جێناوی " ئەز" بە واتای من لەم شێوازەدا هەر وەک خۆی ماوەتەوە، وشەی زری بە واتای دڵ کە لە ئەوێستاشدا هەر وایە، یان وشـــەی ویســـار بە واتای بەهار کە هەمان شـــیوازی ئەوێســـتایی و ســـانســـکریتییە. ســـەرەکێترین جیاوازی لە نێوان هەورامی و زازاکی لەوەدایە کە لە زازاکیدا هێندێک جار ناوی چاوگ (اسم مصدر) بۆ دروستکردنی کار(فعل) بە کار دێت بۆ نموونە:

کرمانجی	سۆرانی	هەورامی	زازاکی
کرن	کردن	کەردەی	کەردیێش
بوون	بوون	بیەێ	بیایێش
بارین	بارین	واراێ	وارایێش
هاتن	هاتن	ئامای	ئامایێش
بەردان	بەردان	وەردای	وەردایێش
دان	دان	دای	دایێش
دیتن	دیتن/ بینین	ویناى	وینایێش
گۆهێڕین	گۆرین	واڕیای	وڕیایێش
کەتن	کەوتن	کەوتەی	کەوتیێش

ژمارەی ئەو کەسانەی کە بە زازاکی قسە دەکەن لە نێوان ٣-٤ ملیون مەزەندە دەکرێ. کە شوێنی سەرەکی نیشتەجێبوونیان لە زۆربەی ناوچەکانی باکووری کوردستانە، لەوانە لە ناوچەکانی باتمان، بینگول، ئامەد، ئایدیامان / گرگر، خارپێت (ئەلازخ)، ئەرزڕۆم، ئەرزێنگان، قارس، مالاتیا، موش، ڕێها (ئورفا)، سێواس و دێرسم.

لە هێندێک نووسین و وتاردا باسی ئەوە دەکرێ کە زازاکان لە بنەڕەتدا خەڵکی لای زریای خەزەر(دەریای مازندەران) بوون و دوای بەرەو باکووری کوردستان کۆچیان کردووە، هیچ بەڵگەیەکی باوەڕپێکراویش بۆ ئەم بۆچوونە بە دەست و نییە. بە ئەگەرێکی زۆر زازاکان یان بەشێک بوون لە هۆزی گەورەی ماگ (مۆغ) و یان لەگەڵ ئەواندا لە ناوچەکانی باشووری گۆلی ورمێی (ارومیە) لە نێوان شارەکانی بیجار و مەراغە (ماد-ڕاغە)دا ژیاون، و لە کاتی هێرشی کەیخەسرەو بۆ سەر ڕۆم و شەڕی مادەکان لەگەڵ ڕۆمەکان کە چەندین ساڵی خایاند، بۆ پارێزوانی لە ناوچە سنووریەکانی ئەو کاتەی ئێران (کوردستان) لەوێ جێگیر بوون و هەرلەوێ ماونەتەوە.

٣- لەکی: یەکێکی تر لە شێوەزارەکانی کوردی کە سەر بە شێوەزاری ئەوێستایی (هەورامی)یە، شێوەزاری لەکییە. ئاخێوەرانی لەکی لە ناوچەکانی باکوور وباکووری ڕۆژئاوای لوڕستان بە تایبەت لە دێلفان و ئەلێشتەر، چەگنی و چالان چولان. لە ناوچەکانی کرماشان وەک سونگۆر (سونقور)، هەرسین سەحنە، کەنگاوەر، دینەوەر، و کرند. لە ناوچەی ئیلام لە هەلیلان، شێروان، چرداول، ئابدانان و سێمەرە. لە ناوچەکانی باشوور و باشووری ڕۆژئاوای هەمەدان و هەروەها لە باشووری کوردستان لە ناوچەکانی خانەقین و مەندەلی و گەرمیان نیشتەجێن. ژمارەی ئەو کەسانەی کە بەم شێوەزارە قسە دەکەن زیاتر لە یەک ملیون کەسن. شوێنی سەرەکی دانیشتوانی لەک لە ناوچەکانی کرماشان و لوڕستان و هەمەدان بە لەکستان بەناوبانگە.

لە ناوچەکانی کرماشان و ئیلام شێوەزاری باشووری (کەلهوڕی) زاڵە بە سەر شێوەزارەکانی تری کوردیدا، ئەوانەی کە زاراوەیان لەکییە دەتوانن بە ئاسانی لە کەلهوڕی تێ بگەن و قسەی پێ بکەن بۆیە لەوانەیە وا هەست بکرێ کە شێوەزارەکانی کەلهوڕی و لەکی هەردووکیان هەر سەر بە شێوەزاری باشوورین، بەڵام لە ڕاستیدا وا نییە، و شێوەزاری لەکی زۆر لە هەورامییەوە نزیکترە، وەلێ بەهۆی ڕووداوەکانی مێژوویی وهەڵکەوتی جوغرافی ناوچەی لەکستان وای کردووە کە زمانەکەی بکەوێتە بەر کاریگەریی زمانەکانی تر و هەروەها شێوەزارەکانی تری کوردییەوە. بە تایبەتی کاریگەریی زمانی "پەهلەویی ساسانی"(زمانی پارسیی میانی / میانە) لەسەر شێوەزارەکانی لەکی و کەلهوریدا زۆر دیار و ئاشکرایە، هەر بۆیە ئەمە وای کردووە کە ئەم دوو شێوەزارە زۆر لە یەک نزیک ببنەوە.

بۆچوونێک لەسەر ناو و پێکهاتەی لەک:

لە هێندێک لەو لێکۆلینەوانە کە لەســـەر لەک و زوانی لەکی کراوە، وا باس دەکرێ کە وشەی لەک بە واتای سەدهەزارە، و گۆیا لەکەکان لە بنەڕەتدا سەدهەزار خانەوار بوون، هەر لەبەرئەوش پێیان وتراوە لەک. ئەم بۆچوونە ناتوانێ ڕاست بێ، لەبەر ئەوەی لەکەکان لە بنەڕەتدا لە هۆزی مادن و بە لایکەمەوە زیاتر لە دووهەزار ســـاڵە هەرلەم شـــوێنانەی خۆیاندا دەژین. لە سەردەمی کۆندا ژمارەی ئەندامانی بنەماڵە زۆر زیاتر لە ئێستا بوون، چونکە باب و باپیر و کوڕ و کوڕەزا هەموویان هەر لەگەڵ یەکدا دەژیان و یەک خانەوار بوون، ئەگەر بڵێین هەر خانەوارێک لانیکەم دە کەس بوویێت، ئەوا ژمارەی ســـەدهەزار خانەوار دەبێتە یەک ملیون کەس، کە پاش لە دوو هەزار ســـاڵ دەبوای ئەم ژمارەیە بە لایکەمەوە بۆ بیست ملیون زیادی کردەبای، کە وا نییە و ئەمە لە ڕاستی بەدوورە.

ئەگەر بە وردی چاو بە سەر ناوی هۆزەکانی لەک بخشیندرێت، ڕاستییەک دیار دەکەوێ. ئەوێش ئەوەیە کە ناوی زۆربەی هۆزەکانی لەک بە وەند دوای پێ دێت وەک:

بیران- وەند، هەمە- وەند، پایر- وەند، ئەحمەد- وەند، خالّو- وەند، حەســـەن- وەند، جەلیل- وەند، کوش- وەند، جەلال- وەند، بال- وەند، نامی- وەند، یوسف- وەند، کاکە- وەند، کولی- وەند، شـــاهی-وەند، ئەیتی- وەند، موســـا- وەند، بیژەن- وەند، میر- وەند، ئادینە- وەند، ڕۆمان- وەند، دال- وەند، بالا- وەند، دینار- وەند، زینل- وەند، دەشتی- وەند، ڕێز- وەندی، هومایون- وەند، خەیر- وەند، کەنی- وەند(قەنی- وەند)، گرا- وەند، کرنال- وەند،پۆلد- وەند.

وەند وشەیەکی کوردییە، پاشگرە واتای پەیوەست و خاوەنداریەتی (نسبت، وابستگی، تعلق) دەگەینێ، بۆ نموونە ئەگەر مروڤ بڵی کاکەوەندی واتا ئەو کەسانەی کە سەر بە کاکەن، ئەگەر گۆترا میروەندی مەبەست ئەو کەسانەیە کە ســەر بە میرن. ڕێز کردنی نـاوی هۆزەکـانی لەک بەم شـــێوەی ڕێکوپێکە و بە وەرگرتنی پـاشـــگری "وەنـد" ڕێزبەندێکی سەربازییە. بۆ نموونە:

بیرانوەند: واتا ئەو کەسانەی کە سەر بە بیرانن (هێزی بیران)

هەماوەند / ئەماوەند: ئەو کەسانەی کە سەر بە "ئەما"ن، وشەی "ئەما / ئاما " واتای هێز دەدا لە ئەوێســـتادا، نازناوی زەڕدەشـــت ســـپیت ئاما بوو، کە بە واتا هێزی ســـپی دێت. هەماوەند واتا ئەو کەسانەی کە سەر بە "بەهێزەکانن".

گراوەند: "گر" وشەیەکی مادی (کرمانجی)یە واتای کیو، چیا، تپە دەدا. "گرا" کۆی "گر"ە واتای چیاکان، تپەکان دەدا. گراوەندی واتا ئەو هێزانە یان ئەو کەســـانە کە ســـەر بە کوێستانن، یان لە کوێستانەوە هاتوون.

شاهیوەند: واتا ئەو کەسانە یان ئەو هێزانە کە سەر بە "شا"ن.

ڕۆمانوەند: واتا ئەوانەی کە سەر بە ڕۆمان بوون یان ئەوانەی کە خەڵکی "ڕۆمان"ن. لە سەردەمی هەخامەنشی و ئەشکانی و ساسانیدا ژمارەیەک چەکداری ڕۆمی لە کوردستان وەک مێزدوەر[85] (بەکرێگیراو) لە سپای ئێراندا کاریان دەکرد.

بە کورتی دەکرێ ئاوا پێکهاتەی لەک لێک بدرێتەوە، کە بە ئەگەرێکی زۆر لەک بەشێک لە هۆزی ماگ (مۆغان)ی ماد بوون کە ئەرکی سەربازیان لە ئەستۆ بووە نەک ئایینی، بەڵام لە سەردەمەکانی دواتردا و بە تایبەتی لە سەردەمی ساسانییەکاندا چەکدارانی تر لە هۆزەکانی تر تێکەڵ بەم هێزە سەربازیە بوون و کاریگەرییان لەسەر شێوەزارەکەی داناوە. هەر چەند ژێرخان و بنچینە شێوەزاری لەکی شێوازی ئەوێستایی/ هەورامییە و لە زۆر بابەتی ڕێزمانییەوە دەچێتەوە سەر شێوەزاری هەورامی، بەڵام کاریگەری زمانی پارسیی میانی (پەهلەویی ساسانی) و هەروەها شێوەزارەکانی تری کوردیشی بەجوانی پێوە دیارە، لەگەڵ کرمانجیدا کە هەر چەند دانیشتووانی کرمانجی زمان بە هەزاران کیلۆمەتر لە لەکستانەوە دوورن بەڵام لەیەکچوونیان هەر پێوە دیارە، بۆ نموونە:

کرمانجی	**لەکی**	**سورانی**
ئاویتن/ ئاویشتن	ئاویشتن	هاویشتن
هوشک	هوشک	وشک/ ویشک
قنج	قنج	پاک، خاوێن، جوان
کەتن	کەتن	کەوتن
هێنک	هێنک	فێنک
خوە / خوشک	خوە	خوشک
باپیر	باپیر	باپیر
داپیر	داپیر	ننک
ژێژوو	ژێژوو	ژیشک، ژێژوو

[85] وشەی "مزدور" لە فارسیدا کە بە واتای بەکرێگیراو دێت وشەیەکی کوردییە کە ڕاستەکەی مێزد- وەر (مێزد- بەر)ە.

هێندێک بنزاراوەی تری کوردی وەک "شـــەبەکی" کە شـــێوەزاری کۆمەڵێک کوردی دانیشـتووی لای موسـڵن (بە ئەگەرێکی زۆر ئەمانە لە پاشـماوەی ئەو زیندانیانەی هۆزی موگانن کە ئەســـکەندەر لای زاخۆ و موســـڵ زیندانی کردبوون)، "کاکەیی" شـــێوەزاری ژمارەیەک هۆزی دانیشـتووی لای موسـڵ و کەرکووک، "باجلانی" شـێوزاری هۆزێکی کوردە کە لای شارەزور و کرماشان نیشتەجین و "کەنولەیی" ژمارەی کوردی دانیشتووی لای کرماشان، هەموویان هەر سەر بە شێوەزاری ئایینیی مادی (هەورامی)ن.

پێواژۆێ ســەرهەڵدان و پێگەیشــتنی زوانی کوردی و شــێوەزارەکانی بەم شــێوەیە دەکرێ پیشان بدرێت، (سەیری ل. پ. ١٠٣ بکە).

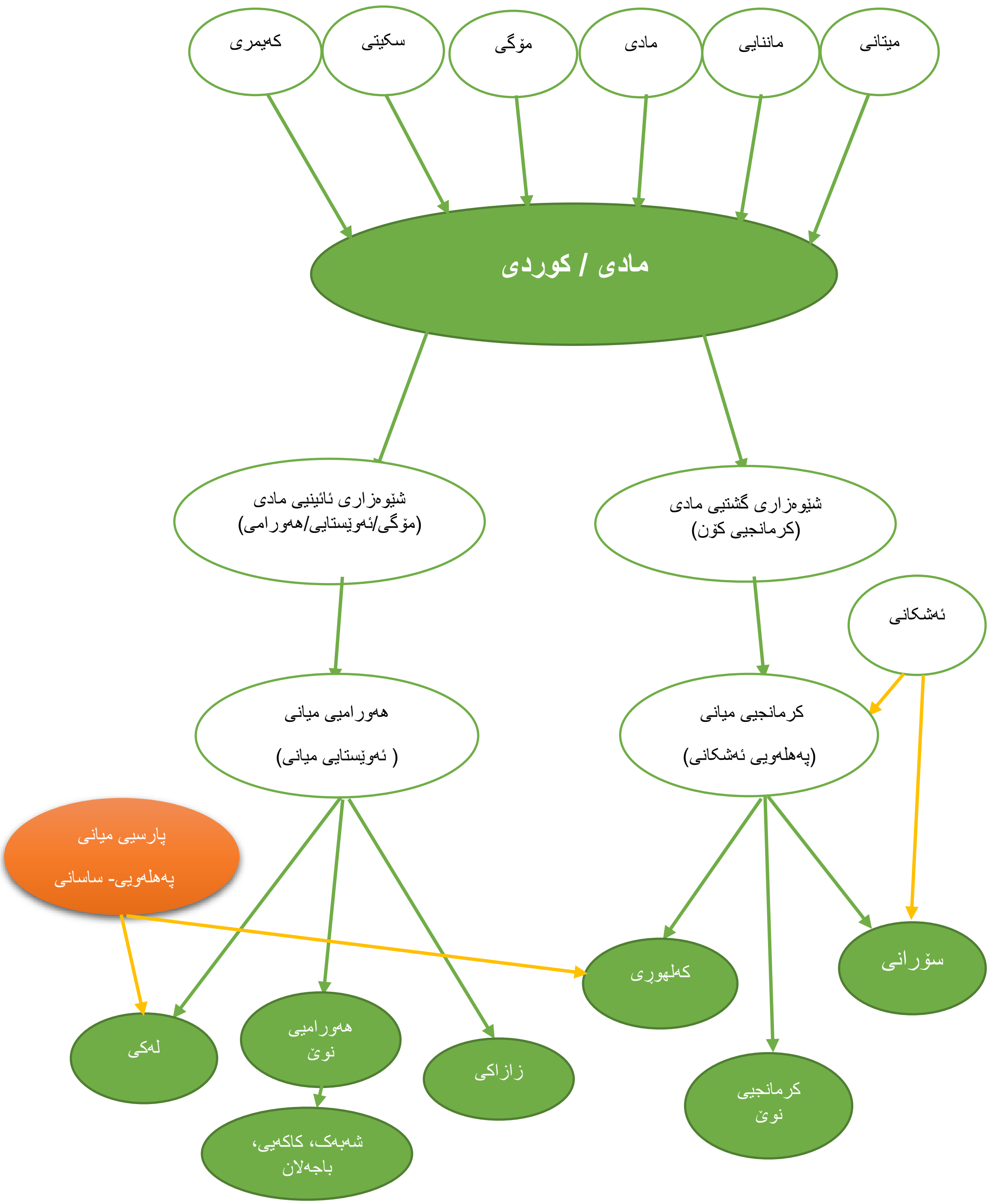
کەیمری
سکیتی
مۆگی
مادی
ماننایی
میتانی
مادی / کوردی
شێوەزاری ئائینیی مادی
(مۆگی/ئەوێستایی/هەورامی)
شێوەزاری گشتیی مادی
(کرمانجیی کۆن)
ئەشکانی
هەورامیی میانی
(ئەوێستایی میانی)
کرمانجیی میانی
(پەهلەویی ئەشکانی)
پارسیی میانی
پەهلەویی- ساسانی
کەلهوڕی
سۆرانی
لەکی
هەورامیی
نوێ
زازاکی
کرمانجیی
نوێ
شەبەک، کاکەیی،
باجەلان

لەژێر ڕۆشـــنایی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا دەکرێ هێندێک بابەتی گرینگ ڕوون بکرێتەوە لەوانە:

ئایینی ئیزدی (ئیزدایەتی): ئێزدییەکان پێکهاتەیەکی رەســەن و کۆنی کوردن کە شــوێنی نیشتەجێبوونی زۆربەیان ناوچەکانی ناوەڕاستی کوردستانە. دانێشتووانی سەر بەم ئایینە لە ناوچەکانی باکوور، باشـــوور، ڕۆژئاو و هەروەها لە نێو کوردەکانی ئەرمەنســـتان و گۆرجێســـتان و قەفقاز نیشـــتەجێن. زمانی ئایینی ئیزدییەکان و کتێبی ئایینییان کوردیی کرمانجییە، ئەمە ئەوە دەگەینێ کە ئەم ئایینە ناچێتەوە سـەر دینی زەردەشـتی کە زمانەکەی هەورامییە. بە لێکۆڵینەوە لە نەریتەکـان و بـاوەڕەکـانی ئـاینی ئێزدی وا دەردەکەوێت کە زیاتر دەچێتەوە سەر دینە کۆنەکانی کوردستانی (ئیرانی) و بە تایبەتی ئایینی میترایی.

ئایینی یارســـانی: زۆربەی ئەو کەســـانەی کە ســـەر بە ئایینی یارســـانین، دانیشـــتووی ناوچەکانی لەکســـتان و کرماشـــان لە ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان و هەروەها ژمارەیەک لە دانیشـتوانی ناوچەی گەرمیان لە باشـووری کوردسـتانن. هەر چەند ئەوانەی کە سـەر بەم ئایینەن بە شـــێوەزارەکانی تری کوردی قســـە دەکەن بەڵام زمانی ئایینیی یارســـانەکان هەورامییە کە هەمـان زمـانی ئەوێســـتـاییە، ئەمەش ئەو دەگەینێ کە ئـایینی یـارســـانی ڕاستەوخۆ دەچێتەوە سەر ئایینی زەردەشتی.

هۆرە: هۆرە شــێوەیەکی گۆرانی کۆنی کوردییە کە لە ناوچەکانی گەرمیان لە باشـــووری کوردســـتان، لە ناوچەکانی ئیلام و کرماشـــان هەتا نزیکی شـــاری ســـنە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان باوە. شێوەیەکی زۆر تایبەتە لە گۆرانی. بەشێکی زۆر لە نووسەران و ئەوانەی کە لە کـاری مێوزێکی کوردیدا کـاردەکەن، پێیـان وایە کە هۆرە تـایبەت بووە بە چڕینی ســـرودە ئایینییەکانی زەردەشـــتییەوە، و بەڵگەش بۆ ئەم کارە ئەوەیە کە وشـــەی هۆرە لە "ئاهورا"وە هاتووە.

لە ڕاستیدا لەوە ناچێ کە ئەم بۆچوونە ڕاست بێ، چونکە هۆرەچڕین تەنیا لەو ناوچەگەلەدا هەیە کە لە ســـەرەوە باســـی کرا. بەڵام ئایینی زەردەشـــتی لە هەموو ئێراندا باو بوو، خو ئەگەر وا بووایی، دەبوای لە شـــوێنەکانی تری کوردســـتانیشـــدا هورەچڕین هەبووایی بۆ نموونە لە ناو زازاکاندا یا خۆ لە ناو زەردەشتیەکانی فارس و هێندستاندا.

بێجگە لەمە تاکە هۆرەیەکیش نییە کە باسـی ئایین بکا یان سـرودی ئایینی بێت. ئەگەر چاو لەو شـــوێنانە بکرێت کە هۆرەچڕێنی تێدا باوە، دەبینرێت کە ئەوشـــوینانە دەگرێتەوە کە جـاران پێش دەســـتەڵاتداری مـادەکـان بە نـاوچەی" لۆلۆبی"یـان بەنـاوبـانـگ بووە. ئـایـا لۆلۆبییەکان لە نەژادی ئاری بوون یان نا، هێشتا ڕوون نەبووەتەوە. بەڵام بە هەر جۆرێک

بێت گشــت ئەو هۆزانە کە لە کوردســتاندا دەژیان لە پاش ســەرهەڵدانی مادەکان و ئایینی زەردەشـــتی لە نێو کوردەکاندا توانەوە و بوون بە بەشـــێک لە گەلی کورد، هەر وەک سۆمەرەکان (بڕوانە بەشی یەکەمی پاشخانەکانی زمانی کوردی)، و بەشێک لە فەرهەنگ و نەریتی ئەوانەش تێکەڵ بە فەرهەنگ و نەریتی مادەکان بوو. تەمەنی ئایینی زەردەشــتی لە ســێ هەزار ســاڵ کەمترە، لە کاتێکدا لۆلۆبییەکان زیاتر لە ســێ هەزارســاڵ پ.ز لە کوردستاندا ژیاوەن، هەموو ئاماژەکان ئەوە دەگەیێنێ کە تەمەنی هۆرە دەبێ زۆر کۆنتر لە سێ هەزار ساڵ بێ، بۆیە ئەگەری زیاتر بۆ ئەوە دەچێ کە سەرچاوەی هۆرە و هۆرەچڕین لە نێو دانیشتوانی لۆلۆبیدا بووبێ.

واتای ناوی ژمارەیەک لە شار، گوند و هۆزەکانی کوردستان:

ئامەد: شـــارێکی گەورە و کۆنی کوردســـتانە لە باکووری کوردســـتان، (لە تورکیا بە دیاربەکر بەناوبانگە). ئامەد لە وشەی "ئامادا"وە هاتووە، شاپووری ساسانی پادشای ئێران کاتێ هاتە ســەر تەختی فەرمانڕەوایی، نامەیەکی بۆ پاشــای ڕۆم نووســی و داوای لێ کرد کە **"ئامادا"** چۆڵ بکەن چونکە هەر لە کۆنەوە شـــارێکی ئێرانییە و وەک شـــاری باب و باپیران ناوی لێ بردووە، و لە دوای شـــەڕێکی گران کە لە ســـەر کەلی ئامەد قەوما، "ئامادا"یان لە چنگی ڕۆمیان دەرهێنا. ناوەکەی بە واتای "مادەکان " دێت بەم جۆرەی خوارەوە، (ئا-ماد- ا)، "ئا" پێشــگرێکی باوە لە زمانی ئەشــکانییەکاندا کە دەکەوێتە ســەر هێندێک لە وشەکانەوە، "ماد" کە واتای هۆزی ماد دەدا، و پاشگری " ا " نیشانەی "کۆ"یە لە کرمانجیدا.

مەڵاسگرد: شـارێکی کۆنە لە باکووری کوردستان، لە وشـەی "مینەواس کرد"وە هاتووە. واتا مینەواس دروستی کرد (مینەواس پادشایەکی گەورەی هوریان بوو).

هەرسین: یەکێ لە شارەکانی کرماشانە، وشەیەکی ڕەسەنی کوردییە لە شێوازی هەورامی (ئەوێســـتایی)دا، بە واتای فرمێســـکاوی دێت. (بڕوانە فەرهەنگی وشـــەنامە، هۆرامی-کوردی ناوەڕاست، هولێر ٢٠١٠، ل.پ.١٠٩١).

هەمەدان: پـایتەختی کۆنی مـادەکـان، و هەروەهـا پـایتەختی هـاوینی هەخـامەنشـــییەکـان وئەشـــکانییەکان بوو. هەمەدان لە "هەگمەتانا/ هەنگمەتانا"وە هاتووە، هەنگ بە واتای کۆمەڵی ســەربازی دێت، هەنگ- مەتانا بە واتای هەنگی ســەربازی مادەکان یان کۆمەڵی سەربازی مادەکان دێت.

هەورامان: ناوچەیەکی گەورە و شاخاوییە لە نێوان شارەکانی سنە وکامێران و کرماشان و هەڵەبجە وپێنجوین، ناوەکەی لە بنەڕەتا لە "ئاریەمان/ ئاریامان"وە هاتووە، لە کوردیی کۆندا بە واتای کۆمەڵی دینداران دێت.

کەنگاوەر: یەکێ لە شارە کۆنەکانی کرماشانە، لە دوو بڕگە پێک هاتووە " کەن- گاوەر" کەن واتای کەن/ کەند" دەدا و گاوەر واتای (کافر) دەدا. گاوەر وشەیەکی کۆنی کوردییە بە واتایی " گا بەر" دێت. "گا" ئاژەڵێکی پیرۆز بووە لە کوردستانی کۆندا، گا سەرچاوەی ژیان بوو، هەم بۆ کاری کشتوکاڵی و هەم لە شیرەکەشی بۆ خواردەمەنی کەڵکی لێ وەردەگیرا، لەدەستدانی گا، ژیانی مروڤی تووشی گێرەوکێشە دەکرد. بردن و دزینی گا گۆناهێکی گەورە ئەژمێردرا. دزینی گا نەک تەنیا لە باری کۆمەڵایەتیەوە کارێکی خراپ بوو و دەرفەتی ژیانی لە مروڤ دەستاندەوە، بەڵکوو کارێکی دژ بە ئاییینیش بوو. بۆیە کەسی کە گای دەبرد " گا- بەر/ گا- وەر" وەک کەسێکی بەد ڕەوشت و بێباوەڕ بە خۆدا و دین دەناسرا. وشەی گاور کراوە بە عەرەبی و بووە بە کافر. کەنگاوەر (کەن- گاوەر) واتا شوێنی گاورەکان، ئەو کەندە کە گاورەی لێیە.

سنە، سنەدژ (سنندج): یەکێ لە شارە گەورەکانی کوردستانە، وشەیەکی مادییە، لە ئەوێستادا بە هەر دوو شیوەی " سنە، و سنەیتهیش" هاتووە، هەر ئەم وشەییە کە دواجار بووە بە سنندج. لە کتێبی " یادداشتهای گات ها" لە نووسینی پورداود، و هەروەها لە "کانگا دیکشنەریش" ئەم دوو وشەییە هاتوون. سنە بە واتای "چەک "ە و "سنە یتهیش" بە واتای چەکی جەنگی یان ئامرازی جەنگییە (فارسی: جنگ ابزار) لە سانسکریتیشدا چەندین جار ئەم وشەیە هەر بە هەمان واتا هاتووە. بڕوانە بۆ:

یادداشت های گات ها، ئیبراهیم پورداود هاتی ۳۱ بەندی ۱۸ یادداشتی ۸ ل.پ.۱۳۳- ۱۳٤، (سنە، سنە یتهیش، Sneh, Snaithis)

هەروەها لە کانگا دیکشنەری ل.پ.٥٤١، وەک سنەتها هاتووە بە واتای "بە چەک لێدان"

لە پەهلەویشدا وشەی سنە هاتووە بە واتای چەک و شمشێر، (بڕوانە پەهلەوی دیکشنەری، مەک کەنزی ل.پ.۷٥)

سەقز: شارێکی کۆنی کوردستانە، شوێنی نیشتەجێبوونی "سەکەس/ سکیت"ە کان بووە، ئێستا ناوی سەکەس گۆڕدراوە بوو سەقز.

دیواندەرە: یەکێ لە شارەکانی کوردستانە لە نێوان سنە و سەقز، کاتی هێرشی ئاشوورییەکان بۆ سەر مادەکان، بۆ ماوەیەک لەم ناوچەیەدا ماونەتەوە بۆیە پێ وتراوە "دیوان- درە" دیوان جۆرێکی تر لە هەمان وشەی دێوانی کوردییە، واتای زۆردار و

دوژمنی خۆدا دەدا، و "دەرە" واتای شــوین و جێگا ئەدا لە کوردیدا، دیوان دەرە واتا جێگا و شوێنی دیوەکان دەدات.

گاوەری گۆران (گهوار گۆران): ناوی یەکێ لە شارەکانی کرماشانە، ئەم وشەیە لە ڕاستیدا "گـا- واری گۆران"ە. گـا هەمـان ئـاژەڵی گـایە و **"وار" واتـای جێگـا و شـــوێن** دەدا لە کرمانجیدا، لە شـێوەزارەکانی تری کوردیدا وەک "هەوار" گۆ دەکری، ئەم وشـــەیە واتای "جێ گای گۆران" دەدا، واتا شـــوێنی گاکانی هۆزی گۆران. لە فارســـیدا بە هەڵە وەک گهوارە وەریانگێراوەتەوە.

دینەوەر: شـــارێکی کۆنی کوردســـتانە لە نزیک کرماشـــان، واتای "دین- بەر" یان خواپەرەست دەدا.

مەریوان: یەکی لە شـارەکانی کوردسـتان لە نێوان سـنە و سـلێمانی، ئەم وشـەیە لە پێشـدا مێهروان بووە، دوای بووە بە مەریوان.

زرێوار: ناوی دریاچەیەکە لە مەریوان. ناوەکەی لە دوو بڕگە پێک هاتووە، "زرێ" واتای دەریـا دەدا، بڕگەی دووەم "وار" مـانـای وەک و وێنە دەدا،پێکەوە واتـای وەک دەریـا یـان دەریاچە دەددا.

کامێران: ئەم وشـــەیە "کەی مریان" بووە، واتا هۆزی کۆنی "کەی مری" ئێسـتا گۆڕان بە سەریدا هاتووە و بووە بە کامێران.

کامەریان: ناوی گوندێکە لە ناوچەی بیتوێن لای ڕانیە، بە ئەگەرێکی زۆر ئەم ناوەش هەر پەیوەستە بە ناوی هۆزی "کەیمریان"ەوە.

مەراغە: یەکێ لە کۆنترین شارەکانی مادە دایکی زەڕدەشت خەڵکی ئەوێ بووە، زەڕدەشت بۆ خۆیشــی ماوەیەک لەوێ فەرمانڕەوایی کردووە. ئێسـتا یەکێ لە شـارەکانی ئازەربایجانە کە کەوتووەتە ڕۆژهەڵاتی مەهابادەوە ، ناوی ڕاستەقینەکەی "ڕاغە "یان "ماد- ڕاغە"یە کە دواجار بووە بە "مە- ڕاغە".

ماهنێشـان: شـاروچکەیەکە لە نێوان تیکانتەپە و زنجان. شـوێنی نێشـتەجێبوونی هۆزی ماد بووە، لە وشەی " ماد- نیشان "وە هاتووە. گوندێک لە نزیکی ماهنێشاندا هەیە ناوی "ماد- ئاوایە".

ماهیدەشت: یەکێ لە شـارەکانی کرماشـانە، لە ڕاسـتیدا ئەم ناوە "ماد دەشـت"ە. واتا دەشـتی مادەکان.

مارێنج: ناوی یەکێ لە گوندەکانی کوردستانە لە نێوان سنە و کامێران. مارێنج لە کوردیی ئەمڕۆژدا هیچ واتایەکی نییە، ئەمە وشـــەیەکی ئەوێســـتاییە، و واتای لێدان، کوشـــتن و ڕووخاندن دەدا. (بڕوانە کانگا دیکشنەری ل.پ.۳۹۹)[86]

تەوریوەر: یەکێ لە گوندەکانی نزێکی شـاری سـنەیە، وشـەی تەوریوەری لە ئەوێسـتادا لە فەروەردین یەشــت، بەندی ۱٤۲ هاتووە، بڕوانە یادداشــتهای گاتها، ئیبراهیم پووورداوود، بەشـــی یســـنـا، هـات ۲۸ بەنـدی ۷، ل. پ. ۱۷، تهران ۱۳۸۱. هەروەهـا کتێبی "ئەوێســتا"جەلیلی دۆســتخواە، ل. پ. ۱۰۷۸. دوســتخواە و پورداود ئەم وشــەیان وەک تێکشکێنەر، ڕوخێنەر، سەرکەوتوو بەسەر هەموان (فارسی: برهمه چیره شونده، همه را شـکسـت دهنده) مانا کردوەتەوە، بەڵام لە ڕاسـتیدا ئەمە واتای "تەور- وەر/ تەوەر- بەر" دەدا بە واتای ئەو کەســـانەی کە چەکی دەســـتیان تەوەرە، واتا ئەو کەســـانە کە هەڵگری تەوەرن، چونکە تەوەر/ تەوەرزێن چەکی جەنگی بووە لەو سەردەمەدا.

بێســـــاران: ناوی یەکێ لە گوندە گەورەکانی هەورامانە، لە دوو بڕگە پێکهاتووە، "بێ-ســـاران"، بێ کە هەمان مێوەی "بەی / بهێ"یە، و "ســـاران" پاشـــگرێکی کۆنی کوردییە واتای "ســتان" دەدا، بۆ نموونە کۆسـاران (فارســی کوهســاران) کە واتای کوێسـتان دەدا، بێساران واتا بەی- ستان دەدا، ئەو شوێنە کە بەی هەیە.

کەل، کەڵات، کەڵاتی: ناوی چەندین گوندن لە ناوچە جۆربەجۆرەکانی کوردســـتاندا. کەل واتای شـــوینی ســـەخت و عاســـێ (پەرتگا) دەدا، لەبەر ئەوەی کە دژ و قەڵایان لەســـەر کەلەکان دروست دەکرد بۆیە دواجار ئەم ناوەش وەک دژ و قەڵا بە کار هاتووە.

ساکان: یەکێ لە گوندە ناوەندیەکانی هۆزی "شکاک"ە لە ناوچەی سۆما لە ورمێی. خۆدی وشەی "ساکا" لە ئەوێستاییدا واتای دوست دەدا. بە ئەگەرێکی زۆر هۆزی سکیتەکان کاتێ هاتوونەتە کوردستان لەبەر ئەوەی هاوزمان و هاوڕەگەزی کوردەکان بوون، بۆیە خەڵکی ئەو گوندەیان وەک ساکا واتا دوست ناو لێ ناوە.

شـــــکاک: هۆزێکی گەورەی کوردە لە ناوچەی ورمێی، بە ئەگەرێکی زۆر ناوەکەیان لە "شکیتا/ سەکیتا"وە هاتووە، بە واتای سکیتەکان.

گەڕوس: ناوچەیەکی کوردسـتانە لە ڕۆژهەلاتی شـاری سـنە، ناوەندەکەی شـاری بیجارە، بەپێی بوچوونەکانی دیاکۆنوف هۆزەکەی دیاکۆ بەر لەوەی ببێتە پادشـــای ماد و کۆچی هەمەدان بکا لە ناوچەی باکووری هەمەدان (گەڕوس) نیشتەجێبوون. گەڕوس لە ئەوێستادا ناوی هاتووە و واتای پیرۆز (مقدس) دەدا.

[86] mereñcaite [mareñc], 5 (pres. mid. 3/1, cl 6. jAR: cl. 7) to smite, to kill; to destroy (k399)

دالاهو: له بەرگی یەکەم و له بەشـــی یەکەمی کتیبەکەدا بە وردی باســـی لێ کرا. دالاهو وشـەیەکی سـۆمەریە، دالا واتای دەنووک تیژ دەدا و "هو" بە مانای پەلەوەر دێت، پێکەوە واتای پەلەوەری دەنووک تیژ"[87] دەدا.

کەلهوڕ: کەلهوڕ هۆزێکی گەورەی کوردە، پێشـتر ڕوون کرایەوە، واتای کەلی ئەسـتوور یان قەلای قایم (فارسی: قلعه استوار) دەدات.

کەلاتەرزان: نـاوی نـاوچەیەک و هەروەها یەکێ لە هۆزەکـانی کوردە لە نێوان ســـنە و مەریوان. ئەم وشـــەیە لە ڕاســـتیدا "کەلا- ترازان" بووە، واتا ئەوانەی کە کەل (قەلا)یان ترازاند. (ئەوانەی کە قەلا شکێنن).

هەمەوەند: یەکێ لە هۆزە گەورەکانی کوردە لە باشـــووری کوردســـتان لە ناوچەکانی کرماشـان و لە خانقین و گرمیان لە باشـووری کەرکووک نێشـتەجێن. هەمەوەند لە وشـەی "ئەمـاوەنـت / ئەمـاوەنـد" هـاتووە. "ئەمـا" وشـــەیەکی ئەوێســـتـاییە واتـای "هێز" دەدا، ئەماوەند/هەماوەند واتای بەهێز دەدا. (بڕوانە کانگا دیکشنەری)[88].

زەڕگۆش: ناوی یەکێ لە هۆزەکانی کوردە لە ناوچەی گەرمیان لە باشـــووری کەرکووک لە جەلەولا، وشەیەکی ئەوێستاییە، چەندین جار لە ئەوێستادا ناوی زەڕگۆش هاتووە.

زێباری: ناوی یەکێ لە هۆزە گەورەکانی کوردە لە مۆســڵ و دەوروبەرەکەی نیشــتەجێن. ناوەکەی لە دوو وشە پێک هاتووە، یەکەم زێ کە ناوی دوو ڕووبارە لە کوردستاندا، دووەم وشەی "بار" کە واتای قەراخی ئاو(ساحل) دەدا، واتا ئەمانە پێشتر دانیشتووی کناری زێ بوون.

بارزان: ئەم وشـــەیە لە ئەوێســـتادا چەندین جارهاتووە، دوو واتای هەیە، یەکەم بە واتای بەرز و بلیند، دوهەم بە واتای دێ و گوند. (لە فارسیدا ئەم وشەیە وەک "بەرزەن (برزن)" گۆ دەکرێ، بۆ نموونە دەڵێن " کوی و برزن").

ئارێز: ناوی یەکێ لە چیاکانی نزیکی شـاری سـنەیە، ئارێز وشـەیەکی ئەوێسـتاییە واتای "جەنگ، نەبەرد" دەدا. (بڕوانە یادداشتهای گات ها، ابراهیم پورداود)[89].

نەکەرۆس / نەکەرۆز: ناوی کێوێکە لە نزیکی شـــاری ســـنەدا، ئەم وشـــەیە لە کوردیی ئێسـتادا هیچ واتایەکی نییە بەلام ئەمە وشـەیەکی ئەوێسـتاییە واتای " مردو، تەرم، لەش " دەدا.

---

[87] http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a
[88] amava [amavañt]5= (N) strong, vigorous (t30), courageous
[89] پورداود ل.پ٢٨١ یەسنا .هات ٤٦ بەندی٥ یادداشتی ٨ ل.پ. ٢٨١

ئەلبۆرز: ناوی کێوێکە لە هەمەدان، لە ئەوێســـتادا ناوی وەک "هەرە بەرزە"، هاتووە، دیاکونوڤ دەڵێ ئەم وشـــەیە تایبەت نییە تەنیا بۆ کێوی "ئەلبۆرز" بەڵکوو دەکرێ بە هەر کێوێکی تریش بوترێت. وشـــەیەکی ئاســـایی کوردییە کە هەر واتای هەرە بەرزە دەگەینێ (زۆر بڵێندە، فرە بەرزە).

هەکاری: ناوی مەڵبەند و هەروەها شارێکە لە باکووری کوردستان. ئەم ناوە لە ئەوێستاشدا هەر وەک "هوکایریا / هەکار"[90] هاتووە (بڕوانە کانگا دیکشـــنەری) مەبەســـت ناوچە کوێستانییەکانی "هەکاری"یە لە ناوچەی هەکاری.

---

[90] hukairyât [hukairya], 6 (Abl) n. from Mount Hukar (k591)

سەرچاوەکانی بەرگەکانی ١-٣:

- Avesta Dictionary by K.E. Kanga

  http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm, (2009 -06-13)

- Jonathan Slocum and Scott L. Harvey, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/aveol-BF-X.html (2012-12-02)

- Avestan Personal and Family names (Based on C. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, pg.1983-88) http://www.avesta.org/znames.htm

- A concise Pahlavi Dictionary, D.N. Mac Kenzie, 1986

- Online Sanskrit Dictionary, February 12, 2003, http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf

- Ancient Sanskrit Online, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/vedol-BF.html (2012-04-06)
- Frank, "Fremdsprachliche Glossen i assyrischen Lyssna und Vokabularen," 1928-1929

- http://i-cias.com/e.o/hebat.htm (2012-09-10)

- Geiger W. Ostirani Sche Kultur in Altertum. Erlangen 1882

- Ferheng, Kirmancki (zazaki) – Kurmanci, Çeko Kocadag Berlin 2010

- The Kikkuli Text. Peter RAULWING http://www.lrgaf.org/Peter_Raulwing_The_Kikkuli_Text_MasterFile_Dec_2009.pdf

- Urartian * Lulu [ine] (Diakonoff och Kashkai,1979)

- D. R. Frayne, The Early Dynastic List of Geographical Names, AOS 74, New Haven,1992, sid 61.

- Asatrian/ Iran and Caucasus 13 (2009), http://www.scribd.com/doc/37604520/Asatrian-kurds p 16 (2012-02-11)

- The Language of the Medians. D.N MacKenzie,Source: BSOAS (22), 1959.

- John Limbert, ursprung och utseende kurderna i Pre-islamiska Iran, Iranska studier, Vol. 1, No. 2, Spring 1968. 1, nr 2, våren 1968.

- L Iran sous les Sassanides, Christensen, Arthur Emanuel.

- Frank, "Fremdsprachliche Glossen i assyrischen Lyssna und Vokabularen," 1928-1929.

- Starr, R.,: report on the Excavation at Yorghan Tepa Near Kirkuk, Iraq. Conducted by Harvard University in Conjunction with the American Schools

- E. A.Speiser. Mesopotamian. Orig. The Basic Population of the Near East

- Poebel, A., “The Assyrian King List from Khorsabad”, JNES, Vol.1, 1942, (Chicago: 1942)

- Phillp Vandenbeog. Nefertete. een archeologishe biografie

- http://database-aryanencyclopaedia.blogspot.se/2014/03/blog-post_14.html

- http://mazdaahoora.blogfa.com/ (2013-10-25)

- http://m-hosseini.ir, [دوبلویس، ۱۳۷۹ ه.ش:۳۰۵]

- http://m-hosseini.ir, [پلوتارک، ۱۳۷۹ ه.ش: ٦٥]
- http://m-hosseini.ir,[یارشاطر و دیگران، ۱۳۸۳ ه.ش: ۱٥٦]

- http://parseed.ir/?fz=9873

- Common sumerian words for magickal purposes / Short Sumerian Sentences / Phrases http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm

- Forntiden : Den summeriska kultur expansionen

- Astour, Michael C.: Semites and Hurrians in Northern Transtigris

- V.V. Struve.Lager Voennoplenniykh jenshchi V Shumer Konsta III Tisysyacheletiya Do n.e Vestnik Drevney Istorii, 1952,No3.

- Some Sumerian Words and Their English Translations, by: Fred Hamori http://history-world.org/sumerianwords2.htm, http://history-world.org/Sumerianwords1.htm

- http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-1d3245f09868443a801c2216402d3c54-fa.html

- Ola Wikander. http://www.spraktidningen.se

- Sumerian Mythology FAQ (Version 2.0html), by Christopher Siren, 1992, 1994, 2000, http://home.comcast.net/~chris.s/sumer-faq.html

- http://zamaaneh.com/rohani/2008/07/post_239.html

- http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/hasanlu/mannai.htm

- http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-1d3245f09868443a801c2216402d3c54-fa.html

- http://daneshnameh.roshd.ir/mavara/mavara-

- http://www.iranicaonline.org/articles/cimmerians-nomads

- http://www.iranicaonline.org/articles/mannea

- http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-f99c3aff570c422baff65e2182ac9d7d-fa.html 2013-06-09

- http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/ranghaya/mitanni.htm

- http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm

- http://ghiasabadi.com/zoroaster_gatha_01.html

- An introduction to Kurdish epic and heroic literature on Kurdish shahname mainly, Behrooz Chammanara. http://ilamasu.blogfa.com/post-125.aspx (2013 -08-09)

- Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, p 114 ttp://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

- http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?p=2899

- تاریخ ماد تالیف ا.پ. دیاکۆنۆڤ، ترجمه کریم کشاورز، تهران ١٣٤٥.

- ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمه رشید یاسمی تهران ١٣٦٧

- اوستا، کهنترین سرودها و متنهای ایرانی، گزارش و پژوهش، جلیل دوستخواه جلد ١ و٢، چاپ دهم ١٣٨٥.

- یادداشتهای گات ها، نگارش استاد ابراهیم پورداود، تهران ۱۳۸۱.

- ایران در سپیده دم تاریخ، حسن انوشه، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم ۱۳۷۱.

- بازخوانی تاریخ ایران زمین، دفتر اول و دفتر دوم، امیر حسین خونجی، ۳۰ آذر ۱۳۹۰.

- ایرج وامقی، زبان پهلوی- ادبیات و دستور آن. (بررسی و نقد کتاب "پهلوی، ادبیات و دستور آن" برگرفته از ناه فرهنگستان، سال اول، شماره اول. بهار ۱۳۷٤).

- دستور زبان کوردی- هورامی ، فاتح رحیمی، چاپی دووەم ۱۳۸۹.

- زبان هورامی و گۆیش پاوەای، منصور سلیمی، تهران ۱۳۹۲.

- پژوهشی در اساطیر ایران، مهرداد بهار نشر آگاه چاپ پنجم پائیز ۱۳۸۷.

- تاریخ اساطیری تطبیقی ایران باستان ، جلد پنجم، جواد مفرد کهلان، سوئد ۲۰۰۸.

- مهرداد بهار، پژوهشی در اساطیر ایران، چاپ پنجم پائیز، نشر آگاه ۱۳۸۷.

- تاریخ مردم ایران، عبدالحسین زرین کوب، تهران ۱۳٦٤.

- تحولات سیاسی و اداری در عصر اشکانیانن، دکتر سید علی علوی.

- تاریخ مردوخ، آیت الله محمد مردوخ کردستانی، ۱۳۵۱ خورشیدی (۱۹۷۱ میلادی).

- فروپاشی دولت ساسانی و گروش ایرانیان به اسلام، انی کاظمی.

- فەلسەفە و رامانی یارسانی لە فەرهەنگ و کۆمەڵگای کوردەواریدا، د. جەماڵ نەبەز، یوتەبۆریساڵی ۲۰۰۹.

- ڕۆژهەڵات و جیهانی کۆن، ئەبایوف موسکۆ ۱۹۷۲.

- لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەر بارەی مێژووی کۆنی وەڵاتی کوردەواری ، د.ج. ڕەشید بەغداد ۱۹۸۸.

- مێژووی هەورامان لە نووسینی د. موحەمەد ئەمین هەورامانی.

- کوردستان نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرەکان، هاوڕێ باخەوان.

- کوردەکانی پارس و کرمان لە نووسینی د. جەمشیدی سەداقەت کیش، وەرگێرانی کامەران حەسەن ٢٠١٠.

- هاونەتەوەیی کورد و ماد لە نووسینی حەبیبولای تابانی، ١٣٧٥.

- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خزنەدار هەولێر سالی ٢٠٠١.

- مێژووی کۆنی کەرکووک لە ڕۆشنایی دەقەکانی نوزی دا، کامەران کوێخا جەلال، هەولێر- ٢٠٠٧.
- کەرکووک لە چەرخە کۆنەکاندا، د.جەمال ڕەشید ئەحمەد. وەرگێرانی حەسەن جاف، دهۆک ٢٠٠٨، ل.پ. ٥٨.

http://www.pertwk.com/pdf/kerkwk_le_cherxe_konekanda.pdf

- یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕۆستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی.

- بێستوون، فەرهەنگی سۆرانی- هەورامی، ستوکهۆلم ل.پ. ١٩٩٨.

- هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارسی، هەژار، (بەرگی ١ و بەرگی ٢)، ساڵی ١٣٦٩ تاران.

- فەرهەنگا "کانی" کرمانجییا ژووری- کرمانجییا ژێری، لە نووسینی جگەر سۆز،هەولێر ٢٠٠٩.

- فەرهەنگی وشەنامە، هۆرامی- کوردی ناوەڕاست، بێدار، هولێر ٢٠١٠.